

090
952
4-45

90 КОРОТКИЙ ПАСТОРТ КНИГИ

Шифр Я52 445 Інв. № б/н

Автор Червоний місяць

Назва Формально-політичний
літературно-научовий місячник

Місце, рік видання Л., 1923

Кіл-ть стор. 181, 229 [11]с.: фото.

- " - окр. листів _____

- " - Ілюстрацій _____

- " - карт _____

- " - схем _____

Том № 3 частина м. Червень

Конволют _____

Примітка: Вкн. є пошитий снівками
с. 02.2007 р.

Вуко

elib.nplu.org

elib.nplu.org

ЧЕРВОННИЙ ШЛЯХ

МІСЯЧНИК

3

ХАРКІВ

1923

Читайте й передплачуйте великий український громадсько-політичний і літературно-науковий місячник.

„Червоний Шлях“

Редактор Г. Ф. Гринько.

В журналі беруть участь: Аусем (Берлін), Айзеншток, Акад. Багалій, Брандлер (Германія), Проф. Бузук (Одеса), Е. Варга (Германія), Вертгайм (Австрія), проф. Вовків (Одеса), проф. Веселовський, Васильченко, В. Гадзінський, проф. Герасимович, Ант. Голубко (Полт.) проф. Гордієвський (Одеса), П. Грунський, М. Грінченко, С. Драгоманів, Ол. Дорошкевич, Ол. Досвітній (Катеринослав), Ф. Р. Дунаєвський, Драй-Хмара (Кам. на Под.), Акад. Еварницький, проф. П. Єфремів (Катер.), проф. Е. Ернст (Київ), проф. Желехівський, проф. Жук (Чернігів), В. П. Затонський, Д. Загул, М. Івченко, М. Йогансен, Н. Калюжний (Відень), Капельгородський (Лубні), Єв. Касяненко (Берлін), Г. Клунний (Київ), Г. Коляда, Г. Коцюба, Копиленко, Ів. Кулик, проф. Кузнецов (Харків), проф. Кучеренко, О. Кисіль, Ол. Курило, Л. Курбас, П. Ладан (Берлін—«Космос»), М. Лебединець (Варшава), Д. З. Лебідь, М. Левицький (Київ), М. Левицький (Прага), М. Любченко, Мануїльський, проф. Я. Мамонтів, Ю. Меженко, О. Мізерницький, проф. Меллер (Київ), проф. Ю. Михайлів, С. Мазлах, Міяковський, Максимович, Нексе (Данія), Ів. Немоловський, Ю. Озерський, проф. С. Остапенко, Т. Осьмачка, А. Панів, проф. О. Підгаєцький, С. Пилипенко, проф. М. Плевако, В. Поліщук, М. Полоз, Ол. Попів, П. Полів, А. Прийдешній, В. Радиш, Х. Г. Раковський, Нат. Романович-Ткаченко, Равич-Черкаський, П. Свашенко (Чернігів), проф. С. Семковський, Ів. Сенченко, проф. Слабченко, проф. Синявський, Ол. Слісаренко, М. О. Скрипник, П. Солодуб, В. Сосюра, Як. Савченко, М. Семенко, Мар. Терещенко (Київ), Мик. Терещенко, (Київ), П. Тичина, проф. Тимофіїв, Акад. П. Тутківський, Триліський, проф. О. Федоровський, М. В. Фрунзе, М. Хвильовий, Гнат Хоткевич, Ан. Хвиля, Чалий, Я. Чепіга, В. Чередниченко (Полтава), Чубарь, П. Червоний, Ів. Шевченко (Харків), Г. Шкурупій, Ол. Шумський, В. Щепотьєв (Полтава), проф. Д. Щербаківський, проф. Б. Якубський (Київ), М. Яворський (Харків), Мих. Яловий, проф. Яната та инш.

**Друкується і в кінці серпня вийде 4—5 число місячника.
Про зміст буде оголошено окремо.**

Див. 3 стор. обіортки.

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

РЕДАКТОР Г. Ф. ГРИНЬКО

№ 3

ЧЕРВЕНЬ

1923

Друкарня - Літографія
«КНИГОСПІЛКИ»
Харків, Нетеч. наб., 14.

ЗМІСТ.

	Стор.
Ол. Досвітній—Американці	1
Ол. Донченко—Зелене болото	18
Д. Загул—Гимн-Прокламація	22
П. Тичина—Вітер з України	24
Гн. Хоткевич—Дарабов	25
В. Сосюра—Поезії	49
Л. Українка—Ось уночі пробудились думки	50
» —Калина	51
В. Сазанський—Євген Григорук	52
Є. Григорук—Боротьба	54
» —Nosturpe	55
» —Неначе сон	55
М. Терещенко—Онуки	57
Г. Коляда—Час	58
О. Копиленко—Ессе homo	59
І. Дніпровський—Протест	69
В. Чередниченко—Поетки брудбіллі	72
М. Кожушний—Сільські комунари	74
В. Поліщук—Ніч	75
М.О. Скрипник—Начерк історії пролетарської Революції на Україні	76
С. Вітик—Східня Галичина й Східні кордони Польщі	116
І. Кулик—Економічні чинники французької інтервенції	122
Проф. С. Остапенко—Вічний революціонер (Донбас)	129
Акад. Д. І. Яворницький—Народний музей в Катеринославі	153
Акад. Д. І. Багалій—Наукова спадщина М. Ф. Сумцова	163
Ф. Дунаєвський—Професійний добір та його соціальне значіння	172
Проф. О. Федоровський—Краєзнавча робота в Харкові і на Слобожанщині	186
А. Ковалівський—Питання економічно-соціальної формули в історії літератури	195
Ол. Дорошкевич—Ідеологічні постаті в українській літературі після Шевченка	216
Марк Терещенко—Театр мистецтва дійства	227
В. Міяковський—В.Б. Антонович перед слідчою комісією	234
М. Любченко—Всеєвропейська хвиля реакції. (Замість міжнароднього огляду)	245
Науково-мистецька хроніка	257
Бібліографія	280
Листи до редакції	298
Об'яви.	
Портрети—В. В. Воровського, Є. Григорука, Групи письменників «Гарт».	

elib.nplu.org

В. В. ВОРОВСЬКИЙ

Повноважний представник С. С. Р. Р. до Італії, забитий
наймитом фашистів в Лозанні 10 травня 1923 р.

elib.nplu.org

ол. досвітній.

АМЕРИКАНЦІ.¹⁾

I.

Це було в ті часи, коли майже всі країни земної кулі безпосередньо чи різними побічними шляхами були втягнені в світову війну. Це було тоді, коли багато „великих держав“ зовні намагалися виявити свою міць і непоборність, рішучу сміливість і упертість, багатство і розкіш,—а в середині фактично були вже трухляві, підточені гробами промислової немочи, згнилі в своїй мілітаристичній силі і вщерть виснажені матеріально й морально.

Це було тоді, коли, здавалось, на передодні величньої розв'язки світового герцю, одна з великих країн, учасниця тої бійки, імперіяльна Росія прокинулася—змела в мент увесь верх царської олігархії, розпочала внутрі себе невідому до цього робітничому світу запеклу боротьбу за владу класів, каст, груп і партій.

Початок цього відноситься до пізнього літа й початку осені 1917 року.

Він розкриє перед читачами ту картину боротьби, яка провадилася по-за кулісами держав—з одного боку Азії, представниками імперіялізму, і з другого—робітничої класи.

Хто переможе?

Про це передбачливо говорить існування робітничої республіки—єдиної поки що в світі.

II. „РЕМБРАНДТ“.

Хто був на океані в часи літньої тиші, той знає, що таке океанська спека. Та спека, коли жадний вітерець, жадна хмарка не перешкоджає сердито-гарячому сонцю своїми палячими проміннями палити все, що тільки появиться на зверхні велетенських вод.

В цей час і сам велетень Тихий Океан, мов зачарований тепловими проміннями сонця, стоїть непорушно проти

¹⁾ Уривок з роману „Американці“, що незабаром буде надруковано окремою книжкою в-вом „Червоний Шлях“.

ясно-мутного неба, скам'яніло створивши з свого поверху безкрайно-зеркальну оваль.

Здавалось, що океан помер на який час, або відпочиває проти сонця, підставивши йому свій кришталевий живіт, в середині якого, невідомо для зверхнього глядача, кишить морське життя.

Навіть сріблясті павутиньо-крилі риби—і ті замовкли під верхнім накриттям теплої води, боячись порушити цю океанську божественну тишу.

Лише людська відвага не рахується з моментами відпочинку природи і мов на злість їй пускає на терен океану свої машинові вигадки, борців з водною стихією.

Непомітною здалека смугою, глибоко прорізуючи змертвіле тіло океану, по зверхні його летів пароплав.

„Рембрандт“, пасажировий Стемп-шип Голанського акційного товариства, намагався скористати з цієї тиші океану, аби прийти на місце призначення на кілька днів раніш і цим заощадити як собі, так і своєму господарю економії в видатках.

Він був вже на пів дороги з Фріско ¹⁾ до Йокогами.

Проміння сонця оскаженіло, але спокійно палило поверх пароплаву, мов зосередивши всю міць свого жару на цій єдиній жертві серед безмежної водної пустелі.

Вдень на палубу не з'являлась ні одна майже жива душа, як не рахувати двох напівголих малайців, що час від часу шустро сновигали по палубі, обливаючи її з кишок океанською пінястою водою. Одначе, за кілька хвилин після кожної купелі сонце випарювало цю вохку прохолоду і з запакльованих та засмолених палубових прощілин слизилась густо-земна смола.

Так що-дня од ранку до вечора йшла уперта боротьба двох малайців з безмилосердною спекою.

Пасажирам було мало до того діла. В таку жароту вони відпочивали собі в прохладних вінтельованих електрикою салонах, каютах, забавлялись різними іграми, палили безперестанно запашні й вонючі цигарки та люльки і... кому о тім сказано „на роду“—грали у флірт.

Пасажирів на „Рембрандті“ було не дуже.

Першу класу складало десяток американців „місіонерів“, як вони себе трактували. Це молодь 25—30 років, досить жвава, моторна, яка не гаяла часу „без діла“. Їх доба була розподілена, мов механізм годинника: час їжі, палення люльок і читання газет, вчення сходу, мов, гра в різні американські спортивні забави, а по святах додавались релігійні співи і служба божа, яку вони завше правили або в 2-й або в 3-й класі, де знаходили охочих глядачів і слухачів їх релігійного „преставлення“.

¹⁾ Сан-Франціско.

В другій класі було більш двох десятків реемігрантів росіян, кілька студентів китайців та різнонаціональних мандрівників до Австралії, Сінгапуру—шукачів долі.

В третій класі були виключно китайці-робочі. Це були вже трудові інваліди, котрих не потребував вже капіталістичний звір. І вони їхали тепер до свого краю доживати останні дні.

Пасажири цієї класи ніколи не заходили до двох перших і не виявляли жадного інтересу до будь-якого єднання з тими....

Вони сиділи в своїй загальній каюті, стогнали від немочи, грали в свої китайські гри—карти, кісточки, та часами мигикали свої сумні китайські пісні.

Проте, перша і друга класи були в повсякчаснім єднанні. Особливо те єднання було між місіонерами й росіянами.

Єднання те виникало на ґрунті вчення американцями російської мови. Спочатку росіяне дивились на це як на забаганки „семів“, але коли дізнались дійсної причини цього, як і самої мандрівки американців, де-які російські реемігранти запально вчили своїх учнів, хоча останні й виявляли в тому цілковиту нездатність. Особливо яскраво це виявляв вже сивенький, хоч по суті і молодий ще „місіонер“.

Він що вивчить чи зазубрить, на другий день все цілком забуває.

Що це?—питає по-англійськи свого учня молодий франтуватий росіянин, вказуючи на воду....

„Вата“—відповідає той...

— Але ж ми три дні повторювали з Вами, що це „вода“—і знов „вата“. Це ж чорт-зна що! От йолоп, осляча голова!—додає він по російськи....

— А це що?—показує він стіл....

Той хвильку міркує, потім похапцем відповідає—„стил“¹⁾.

— Не стил,—а „стол“.

Йому краще б вчитися хохлацької мови у Северина, і у них не „стол“, а стіл і певно не „вода“, а вата... звертається він до інших емігрантів земляків.

Ті регочуться....

Але не гляючи на такі неуспіхи, американці уперто вчили російської мови.

Росіяне пасажери дізнались від місіонерів, що вони їдуть до Росії допомогти цій молодій республіці в війні з німцями та в „організації Республіки“. Америка, що оповістила тепер війну Германії, не могла спокійно віднести і до сучасної молоді Росії, як вона відносила до царської. Тому вона і вирядила свій дипломатично-місіонерський цвіт, аби ці громадяне „вільної“ Республіки допомогли як в військах організацією розваг, так і новим керівникам—для загальної мети—побіди альянсу над середніми державами.

¹⁾ По-англійськи стил—ще.

Отже, після цього чи могли росіяне реемігранти спокійно чи неуважно віднести до вчення семами російської мови?

Правда, серед реемігрантів росіян були і такі, що кепкували з такої вигадки Америки і підозріло іронічно ставились до самої мети поїздки місіонерів. Але більшість земляків прозивали кепкунів вар'ятами і захоплювались доброзичливістю старшої республіканської сестри Росії— Америки.

Одноманітність життя пасажирів „Рембрандта“, розбивало радіо пароплаву, яке що-дня давало мешканцям пароплаву мати багато відомостей з землі, і таким чином мати з нею постійний зв'язок, бути в курсі справ де що діється. Ці щоденні радіозвістки адміністрація пароплаву вивішувала в салонах.

В цих звістках всього потроху: про курс валюти на Лондонській і Нью-Йоркській біржах, про безглузді страйки ціни на продукти, про приїзд до президента Сполучених Штатів двоюрідної тітки, про хід світової війни, про хід подій Російської Революції.

Пасажири I і II класи захоплювались останніми відомостями. Ріжноманітність цих звісток викликала горячкові змагання серед російських реемігрантів та настирливі запити з боку місіонерів, котрі допитувались про всі деталі, що виникали з кожної звістки про хід Революції.

Особливі дискусії виникали межі кепкунами и останньою більшістю російських реемігрантів. В такі часи в другій класі утворювалось два табори. Один, як-би здавалось побічному слухачеві,—бажав загибелі молодій Республіці, другий—її розцвіту.

Так, як поверхово здавалось, тяглися дні „Рембрандців“.

III. ЖЕРТВА.

Одного дня серед тиші на палубі розлігся жалібний згук дзвона. В свята, коли він кликав на богослуження, що впорядковували місіонери, він був бадьорий і рішучістю нагіпнотизовував віруючих йти до молитви, тепер же він розбуджував навіть у атеїстів якісь плаксиві почуття і торкав за душу, мов віщуючи якесь нещастя.

На розпаленій палубі з'являються мешканці пароплаву. Вони притискувались до перил і зазирали на другий бік пароплаву, де за машинним корпусом на катрашці III класи чулась метушня.

„Рембрандт“ поволі спиняв хід, а коли замовк жалібний дзвін він цілком спинився.

Кришталева поверхня моря швидко забрала в себе круги, що лишив від спину пароплав і над океаном запанувала тиша.

— Мрець,—промовив хтось серед скупчених біля борту І класи пасажирів.

— Це, певно, хоронять помершого третього дня китайчика,— не то погрозливо не то зі злістю пояснив студент-китаєць.

— А чому тримали три дні в таку спеку?—звернувся до нього франтуватий росіянин...

— Тому що порядок такий—буркнув англієць, мандрівник до Австралії.—Такий морський звичай. Коли за три дні не буде землі, спустити в воду... До того держуть на льоду—пояснив він і перехилився за борт, щоб разглядіти процедуру.

Всі мовчали і слідкували за приготуваннями біля борту третьої класи.

Звідтам на перегнутих через борт канатах спускали ящик, що мав вигляд труни, з просверленими дірками.

Ось ящик вже над поверхом води... Один край його нахилиється все нижче й нижче і врешті напів злазить у воду...

В просверлені дірки його булькає вода, ось вже вона перестав булькотіти, і ящик втопає більш у воду... Мент гойдається, потім перехилиється одним кінцем вниз і, мов санчата з гори, пірнає навкісь в глибину океану.

Дзвін знову зателенькав жалібну одходну...

На поверсі води з'являються водяні овальні смуги... Пароплав здрігнувши корпусом забурлив... Загук тягучим густим ревом—рушив...

За хвилину він вже летів попередньою ходою, мов би нічого не трапилось...

— Ось вам, Ема, яскравий покажчик жертви благодійности тих, кого ви безглуздо і безмисно захищаєте—звернувся до молодої пані один з пасажирів, що скупчились біля борту. І він вказав рукою в напрямку, де мав пірнути мрець.

— Ви розумієте трагедію історії цього китайчика,— продовжував джентльмен.—Він, певно, пару десятків літ віддавав свої сили на акціонерів, животів гирш скотини і, ймовірно, врешті гадав, що його тіло, по звичаю прадідів, буде поховане в рідній землі... А, може, ще міркував добитись до рідної околиці і там мирно дожити останні дні свого життя...

— О, знову починається,—іронічно промовив до сусіда один з емігрантів, кивнувши головою в бік того, хто почав розмову.

— Дивись, дивись на ту піну, що з'являється по-над бортом пароплаву,—хутко відповідав сусід,—як вона зникає відразу, так і філософія Северина піде прахом, як-би не намагавсь він на свою оптацію.

Молодий росіянин Северин, який почав балачку, замовк на хвилину, задумливо дививсь на безкрай простір океану... Згодом продовжував почату розмову.

— Марно. Капіталістична огида всюди знайшла б його. Вона б і там все-їдно не дала б йому померти спокійно....

Там знайшлися б місіонери з шахрайськи придбаними ланами, копальні з акціями, плантації, прядильні, мандарин з повинністю—всі, всі вони заявили б претензію на його і потягли кожен у свій бік...

— Ну і яке це має відношення до помершого?—спитала Ема.

— А те, що той китайчик добре зробив, що тут помер, принаймні океан забрав його без жадного протесту і вимог... А там його смерть наклала б новий тягар на його близьких різними обов'язками всім, починаючи від брамін і до цвинтарника...

Джентльмен замовк і нервово кинув через борт докурну цигарку.

— Цьому ніхто й не перечить, Северин,—звернулася до нього пані.—Але сказане зовсім не має нічого спільного з нашими розходженнями в тактиці. Віки створили громадські умовини і одним скоком їх замінити не можна. Треба еволюційного переходу, щоби змінити психологію людства, досягти кульмінаційного пункту в промисловості.

— Гляньте, панове, звідки б могли взятись оті чайки серед океану,—голосно промовив сам до себе один з англійців, мандівників до Австралії, вказуючи рукою через борт...

Поруч пароплаву, мов повітряні дозорці, несло двох чайок, які час від часу про щось перекликались між собою, ніби вели суперечку, скільки днів мандрівки їм лишилось до землі...

— Певне вони безперестанку летять з пароплавом з Гонолулу,—знову запитав хтось з росіян-емігрантів.

Малаець-служка, який в цей час лошив мідяні скріпи перил і спинився на мент, подивився уважно на чайок і тих, хто розмовляв про них, усміхнувся і промовив крученою англійською мовою: „чайка, мачта відпочивай“, затим швидко почав терти мідяну скріпу, замигикав веселу малайську пісню, певне про чайку, бо час від часу кидав голосом у бік чайок.

— Подивіться на дерево, хіба воно відразу росте з зернятка.—На дуба. Або на будову хати, хіба її будують, не заклавши фундаменту? Та й то, щоби десь жити до нової будови, лишають стару, аби десь зімувати.... А по вашому все зруйнуй, а нової будівлі ще немає...

— А чи не краще зовсім зруйнувати таку будівлю, яка погрожує завалитись і придушити мешканців її, що довгого часу була джерелом хороб, причиною каліцтва поколінь?—запитав Ему юнак, який цілий час майже не цікавився процедурою за бортом і тільки під час розмови підійшов до гурту.

— Маєте рацію, Льова, — звернулася до того Ема, — одначе, це можливо там, де дозволяють кліматичні умовини... ну в Африці чи що, в краях, де холоду нема і потреба хатньої будівлі не так відчувається гостро, як у нас в Росії.

Але психологію людства в мент не переробиш. Для того треба поступовий перехід. І в даному разі ви всі цілком стоїте на хибному шляху, — відповідала вона юнакові.

— Чи не правда, Стьопа, — звернулася вона до одного з емігрантів, вже літнього віку особи, що цілий час безжурно дививсь то на Северина, то на Ему і мовчки пихкав люльку.

Той на хвильку вийняв люльку з рота, безцеремонно виплюнув під ноги жовто-зелену слизину і продовжував пихкати люльку, ніби цим сказавши: ось відповідь.

— Та що ти хочеш їх переробити? — напосів на Ему один з емігрантів, брюнет з закрученими до гори вусами аля Вільгельм, — горбатого могила виправить... Це ж маніяцтво марити про перебудову людства, яке жадного розуміння про це не має.

— Пішла машина!.. Віктор пішов у полеміку... Бути біді! з'їронізував хтось з компанії... А ну, ну читайте лекцію про діагностику...

Почувся легкий сміх...

А дідок, ніби в відповідь, продовжував: „Коли лікар не може зробити діагноз хорому, він пристосовує перші найліпші засоби і ліки, що в його силі й розумінні... Відразу цілющих бальзамів нема на світі — це аксіома. Ми ж не віримо в Христові чудеса. А коли більшовики вірять в них, то хто піде з ними, — хіба дійсно безглузді... З запалом протарабанивши це, брюнет злісно зиркнув на Северина і Льову і нервово зарухав плечима.

Розмова почала набирати спірного характеру. Бесідників обступили і інші емігранти, що вийшли на палубу.

Ну гаразд, — звернувся Северин до брюнета. Ось ваші меншовики і співучастники есери зараз чи хвалять молоду Республіку? — За панібрата з генералами, поміщиками, сенаторами, фабрикантами...

Правда ваша, робочий не дуже досвідчений в керуванні своєю країною, не мав в цім ніколи практики... Але ж дайте, панове добродії, хоч раз в житті і їм попрактикувались, спробувати керувати собою і творити так життя, як це потрібно працюючим...

Дідок знову не стерпів і, отштовхнувши кілька сусідів, протиснувся до Северина:

— Та що ми, варьяти чи що — дозволити робити експерименти з живими істотами? — закивав він руками перед самим обличчям Северина... Що це чурбани чи що? Ваш більшовицький марксизм так далеко зайшов, що так і проситься в дім божевільних.

І дідок зі злістю й огидою на обличчі крутнувся на місці. Стьопа, що цілий час мовчазно, але нервово пихкав свою люльку, нетерпляче вихопив її з рота і круто повернувся у бік дідка й брюнета, злісно подививсь на них і промовив:

— Льокаї, мерзота, а що ж ви мовчите про той кривавий експеримент, що протягом тисяч літ виробляють пануючі класи над робочим людом? Харкнути вам у пики, а не витрачати слів на переконання. І він з огидою плюнув на долівку у бік опонентів. Потім встромив люльку в рот, запахкав і пішов геть.

— Межи всіма запанувала тиша.

— Правильно,—гукнув Льова і, крутнувшись на одній нозі, пішов навздогін Стьопи.

— Джентльмени, прошу!—гукав малаєць, який стояв вже кілька хвилин перед бесідниками і тримав кишку в руці, щоб поливати ту частину палуби, де скупчилися емігранти. Він вже скінчив поливати один бік палуби.

Всі почали поволі розходитись.

Сонце вже схитнулось з полудневого обрію і на останці дня палило свою океанську жертву з спокійно-гострою насолодою.

На палубі вже нікого не було. Лише два малайці своїми кишками захищали пароплав від Агні.

IV. „БІЛЬШОВИКИ“.

Подібні суперечки не раз виникали межи реемігрантами росіянами. Майже завше вони кінчалися якимсь інцидентом, що єдиний втихомирював і розганяв їх.

Ці сварки виникали, головним чином, межи купкою більшовиків та меншовиків з есерами. Майже що-дня яка звістка з подій Росії, чи про більшовицьку агітацію за припинення війни, чи за установчі збори, про відносини нового уряду до автономії України, Грузії то-що давала мешканцям другої класи тему до суперечок. Правда, завше більшість була проти трьох більшовиків—Северина, Льови і Міро, лише один Стьопа, анархіст-індивідуаліст, був на боці більшовиків.

Ця трійця більшовиків на пароплаві жила якимсь окремим, нікому з інших пасажирів невідомим життям.

Вони майже завше сиділи по своїх каютах і з'являлись серед інших лише в часи їди, нового радіографного бюлетеню...

— „Навчаються методів керування державою“,—іронізував серед інших пасажирів брюнет, коли о тім хто порушував питання.

Одна лише Ема, меншовичка, іноді заходила до каюти Северина. Але всі знали, що вона закохана в йому і межи ними існують інтимні особисті відносини.

Серед меншовиків її инакше не називали, як швидкою жертвою любови до більшовика. І останні часи на неї почали вони дивитися скоса, бо в її змаганнях по своїх меншовицьких партійних справах у неї частенько почали проглядати більшовицькі „химери“.

Одначе, Ема була надто звязана з меншовиками, в її переконанні надто міцно сиділи наслідки довголітнього меншовицького виховання.

Поскі́лько в нашому романі Ема відіграватиме не аби яку роль, як і Северин, Льова, Міро та Стьопа,—познайомимось ближче з нею, як і з останніми чотирьма суб'єктами.

Ема з походження єврейської сім'ї, м. Єлисавета на Херсонщині. Ще з дівочо-юнацьких літ, завдяки сусідству робітників з заводу Ельворті, вона була захоплена революційним духом.

І як більшість робітництва заводу були пройняті пропагандою есерівщини, вона ще тоді була вже викинута за різні виступи з гімназії. Скоро після того брала участь в терористичній організації в Одесі, куди післали її батьки продовжувати вчення. Там її схоплено і за малолітство (їй було всього 16 років), віддано в дім виховання, звідки вона, як належить, і втекла до Києва. Там брала активну участь в пропаганді серед друкарів і трамвайщиків. Часи вбивства провокатором Богровим Столипіна вона була одною з кільцевих бойовки, що мала намір знищення всієї царської свити разом з царем. Це несподіване вбивство в часи облави випадково дало в руки поліції де-кого з бойовки, як схоплено було і її зі зброєю в руках. Вислано до Сибіру. Звідти їй вдалось втікти до Америки. В „Новім Світі“ попала в оточення меншовиків, котрі й виховали з неї гарну меншовичку.

Тепер, після п'ятилітнього перебування там, вона повертала до Росії. На пароплаві здибалась з Северином. Протягом двох тижнів мандрівки вона, як губка, вбирала в себе „більшовицький“ марксизм. І не дивно. Марксизм, що вона проходила в своїй партії, тепер в поясненні Северина здався їй зовсім в іншому світлі. І от, крок за кроком вона почала розуміти дійсність його в революційному розумінні, не як побічного засобу боротьби, як вчили її в організації, а як головної підвалини в боротьбі, як конечної мети боротьби за соціалізм.

Северин, молодий емігрант, теж пройшов еволюцію не тільки меншовизма та есерівщини, а й націоналізму.

Будучи української сім'ї, під впливом специфічної літератури, він, як сангвінічна натура, став націонал-революціонером. Ще молодиком він рішив віддати своє життя визволенню своєї пригнобленої нації. За активною пропагаторською роботою на Кавказі серед кубанського козацтва він був схоплений і висланий до все того ж добродійного, всіх

приймаючого Сибіру. Разом з кількома політичними засланнями йому теж пощастило втікти до Америки. Там, працюючи серед своїх земляків, вступив у круговорот різних партій. Однак, спочатку ні одна з них не розв'язувала його національних проблем, хоча під тягарем капіталістичного гніту він вже був цілком захопленим соціалістом. Нарешті, невелика група соціалістів прозвала себе більшовиками, захопила цілком його, в їх революційному соціалізмі він відчув розрішення своїх гнітючих національних питань.

Після того як він, мов губка воду, вбірав в себе величню науку соціалізму, революційний марксизм,—йому не раз ставало ясним, як мізерний був його попередній шлях одностороннього націоналізму, як не бачив він лісу з-за дерев, так і з-за його—величньої справи визволення всього людства.

Тепер з доручення федерації більшовиків Америки їхав він до краю, щоби прилучитися до борні за працюючих і розкрити перед ними націоналістичну завісу.

Його партійними товаришами були Льова і Міро.

Льова, молодий хлопець, втік до Америки перед огидою рекрутчини. Тут, у Новім Світі, приставши до організації більшовиків, він головним чином проводив оригінальну пропагаторську роботу в своєму голярському офіці. В бар'ярні він ловився завше usługувати робітникам, інші колеги-майстри поважали його за це, бо їм завше було вигідніше usługувати панам, з яких вони діставали більш відсотків за роботу. І тут під згук ножниць і бритви він розводив „крамольні“ більшовицькі теорії перед клієнтами робітниками. Ті любили ходити до цього молодого анархіста, як прозивали його... І не один десяток за час перебування Льови в голярні вийшов с-під його бритви американськими „більшовиками“.

Тепер він їхав до Росії, яку покинув чотирі роки тому.

В цей час йому не було ще й 22-х років.

Міро, француз з роду, син комунара, що загинув від диких катів на вулиці Роз'є біля Монсо, під час першого катування реакціонерами комунарів.

Мати хлопцем вивезла його до Америки. Тут він попав серед оточення російських робітників, вивчився не тільки мови, але пізнав і весь хід визвольного та соціалістичного руху в Росії.

Йому було зараз 48 літ, але він теж настояв перед товаришами, щоби і його пустили до Росії.

— Я самотній, батько мій помер за першу Кому, хай я помру за другу.

І от на пароплаві ця трійця була притчею во язицех інших пасажирів.

Стьопа, що завше тримавсь їх боку, був анархіст, так принаймні він себе рекомендував. Це була поважна, спокійна

людина, що завше мовчала і лише в часи великих суперечок своєю лаконичною лайкою до противної трійці заспокоював хвилювання суперечників.

На пароплаві до його чомусь всі ставились з великою пошаною, не гляючи на його грубість.

Але хоча він себе і вважав анархістом, одначе, він ніколи не виявляв у своїм розумінні безладних комбінацій в революційній тактиці, методах боротьби і мети їх, як виявляли інші його американсько-російські колеги.

Трійця вважала, що він випадково попав в список анархістів і всякий час намагалась виявити його остаточну соціалістично-революційну позицію та прилучити до свого кола.

V. РАДІО-ГРАМА.

— А все-ж поки-що їм не можна розкривати наших завдань,—лагідно говорив Міро, звертаючись більш до ліжка, ніж до Северина і Льова, що сиділи на ньому.—Треба все-таки їх остаточно виявити, а вірити взагалі не слід нікому до самої смерти...

—Та хто перечить тов. Міро,—одповів Северин,—здається ми досить вже упевнились, що їх цілком можна рахувати своїми і про це треба тільки попитати їх самих. Не забувайте лише, що нас надто мало, щоби виконати наші плани. А остання депеша, як бачите, говорить нам, що без Еми тут на пароплаві ми мало що зробимо, коли взяти під увагу, що серед місіонерів дуже добрий шпіонаж поміж самих себе...

— Так, так, Міро, боятися нічого,—упевняв того і Льова.

Розмова йшла в каюті Северина. Міро сидів на складному пароходовому стільчику біля столика, на якому були розложені різні папери, а Северин і Льова, за відсутністю стільців—на ліжкові.

Це було одно з їх інтимних засідань...

— Гм... Гаразд... Але доки не буде згоди, ні слова про депешу і основні завдання,—згодивсь Міро.

— Часу не будемо гаяти; Льова, піди поклич,—звернувся до того Северин.

Льова миттю зник з каюти. Міро тим часом зладив папери, поклав на поличку і почав мовчки набивати свою люльку.

Северин взявся за читання японського букваря.

За кілька хвилин в двері почувся стук, і на заклик Северина в купе увійшла Ема.

Вона трохи здивувалась присутності Міро... Вона зачервоніла і ніяково подивилась на Северина, мов питаючи: чому в наше інтимне особисте життя вводиш третю особу?

Але мов у відповідь на те, Міро пересів на ліжко і запрохав її сісти на його стілець.

Увійшов Стьопа, а потім Льова. Останні теж розмістились на ліжкові.

Хвилину була урочиста мовчанка. Ема, стримуючи хвилювання, важко дихала, а Стьопа поважно пихкав люльку і з цікавістю поглядав то на Ему, то на дзеркало проти ліжка, в якому відбивався Северин.

— Товаришу Стьопа і товаришко Ема—порушив, мовчанку Северин,—ми закликали вас сюди, щоби раз назавжди виявити ваше відношення до нас і покінчити з тим непорозумінням, що існує між нашими і вашими поглядами... Ви знаєте нашу програму і поскільки за час подорожі вам цілком стала відомою наша позиція і тактика що до революції в Росії... За час подорожі і ми вас дізнались і бачили перелом у ваших переконаннях...

Тут Северин подививсь на Ему... Зараз ми вас рахуємо своїми... Час вимагає не розпорошення, а єднання сил, бо ворог надто сильний...

От, щоби роз'язати це—ми і закликали вас, аби потім більш ніколи не підіймати про це питання...

Северин скінчив і почав скручувати цигарку.

Ема і Стьопа мовчки дивились один на другого, мов питаючи—кому починати.

Товариші—порушила мовчанку Ема,—мушу вам признатися, що кілька часу вже я хтіла сама про це прохати, але я не зважувалась, тому що час від часу поверхово, незалежно від теперішніх моїх переконань і відречення від старої своєї школи,—иноді по інерції суперечу в де-яких випадках вам серед інших пасажирів... І я не раз себе ловила на тому... Це якась дивна внутрішня ніяковість перед не так давніми товаришами по партії... Але тепер я порішила назавжди пірвати з старим своїм і цілком прилучитися до вас, поскільки це не буде суперечити вашим рішенням...

Вона зачервонілась і змовкла. Стьопа де-який час мовчки пихкав своєю люлькою, але зміркувавши, що так він не розв'яже мовчанку, що знову запанувала, підвів схилену голову, вийняв люльку з рота, обвів всіх поглядом і промовив:

—Ех ви, чудаки! Чого вам ще треба? Одмовлення від назви анархіст? Для чого те? Наколи ви не вбачаєте в моїх поглядах і міркуваннях жадних протилежностей вашим міркуванням і переконанням,—чи ж не досить цього, щоби рахувати своїм?

Принаймні я так гадаю. І коли не кажу вам: прийміть мене в свої шереди, то лише тому, що не бачу в тім потреби... От приїдемо до Росії, побачимо самий терен боротьби і коли буде в тому потреба—тоді інша річ, а наколи цього вимагають обставини зараз, наколи зараз треба боротьби—я цілком у ваших шерехах... І Стьопа відкинувся спиною до стінки каюти й запихав люлькою...

Северин поглянув на Міро, той хитнув толовою в знак згоди...

Льова аж підплигнув на ліжку, ляснув в долоні і весело гукнув! чудово! За такі речі на цім тижні поголю Ему аж два рази.

Всі усміхнулись.

Міро, покажіть товаришам депешу, — звернувся Северин до того...

У Еми заблищали очі, а Стьопа перестав пихкати: обоє слідували за рухами Міро, котрий діставши папери і поклавши на коліна, почав порсатись у них. Нарешті він витягнув радіограму і подав її. Стьопа і Ема з цікавістю прийнялись за читання її.

Тим самим машинним шрифтом, що що-дня вивішувались радіо-звістки на пароплаві, в депеші було написано:

Пасіфік рейс Гонолулу—Йокогама.

Рембрандт. Міро Селар.

„Багажовані Рембрандті дванадцять кіп товару 174375582 gros 84300+5839647 дюжин наш багаж передати Токіо комісіонеру 54349—38530 gros в Сеул комісіонеру 47439+18003 склада Йокогами переслати Шанхай 208 паків 213649 фунт коконів—742256+20403 Калькута 1057041 фунтів 749956+друга—якість 33600193 gros. Телеграфуйте Чікаго. Кріксон“.

Стьопа і Ема підвели від депеші голови і незрозуміло дивились на товаришів.

— Що... гадаєте втягнути нас в гешефти?—промовив Стьопа і загадково усміхнувся.

— Невже иншого виходу нема видістати коштів, як оце комісіонерство?—звернулась Ема до Міро і якимось здивовано поглянула на Северина, на обличчі якого грала усмішка.

Міро мовчав і щось шукав у паперах... Потім витяг і подав Стьопі і Емі шматочок тоненького жовтого паперу...

Росшифровка,—коротко промовив Северин.

Ема нервово схопила папірець і обоє знову накиннулись читати.

Наспих писаним почерком на папірці було написано:

„З дванадцяти місіонерів, що Ідуть на Рембрандті є один наш—Сегаль. Увійдіть в контакт; адреси товаришів: Токіо, вул. Сю-я-сі 15, Рудза; Сеул, вул. Лі-я 85, д-р Коя; Шанхай, Брод-Вей 114-Фучан і Суа-вен; Калькута, Брітан Род—35, Говід Рош. Лишайтеся Йокогами.

Кріксон“.

Ема подала папірець Міро. У неї сяли очі і вона часто дихала.

Міро так пихкнув люлькою, що повна каюта наповнилась димом, який прожогом почав втікати в відчинене віконце. Він потягнувся, що аж захрущало в ліктях, мов справляючи закладі кістки до роботи...

— Чудово!—промовив він.—Ну, а далі?

— Це одна з останніх депеш,—промовив Северин. Ввесь час подорожі ми тримаємо контакт з Америкою по радіо і, як бачите, під виглядом комерційних справ. В Японії ми повинні заснувати осередок, що керував би соціалістичним (більшовицьким) рухом в Азії. Для зв'язку подано низку адрес товаришів в країнах, де в першу чергу треба розпочати роботу і зносити. В Росії наші товариші ведуть завзяту боротьбу, яка має конечну ціль захоплення влади. Буржуазія намагатиметься, доки існує західній терен, натиснути з боку Азії. Ми повинні не допустити цього і паралізувати удар в спину, а одночасно розвернути комуністичну пропаганду в Азійських краях, цих дійних коровах європейсько-американського імперіялізму. В Скандинавії теж організується такий осередок.

Наше завдання в Азії розвинути революційну акцію по цілому материку. До приїзду в Йокогаму треба виробити остаточно план роботи. Тут на пароплаві їде тов. Сегаль. Треба ввійти з ним у контакт. Вагу його участі кожен розуміє. Але треба обережно. Нема сумніву, що серед місіонерів є й шпики американського імперіялізму....

Северин передихнув.

— Ну, так у чім же справа?—запитала нетерпляче Ема.

— А от у чім.—продовжував Северин.—Цю справу повинна взяти на себе Ема... Треба все поставити в спосіб флірту....

Ема зачервоніла.

— Отже,—пояснив Северин,—це буде найбезпечніший початок для одводу очей другим місіонерам.... Як розпочати, це все, гадаю, не трудно вигадати.

— Звичайно,—розговорився мовчазний Стьопа.—Місіонери після обідньої кави сидять за газетами, шахматами в курильні. Підемо й ми. А Ема вже знатиме, що їй треба буде робити.

— Сьогодні вночі Сегаль мусить бути неодмінно або у мене, або у вас в каюті,—звернувся до Еми Северин...

Коли товариші покинули каюту, де лишався лише Міро і Северин, останні нашвидку закінчили переписування шифру, а після того, як і Міро вийшов, Северин взявся за початок вчення японської мови.

VI. СЕГАЛЬ.

Після полудневої кави товариші одинцями, а де-хто по двоє увіходили до смокінг-руму ¹⁾.

Серед густого тютюнового диму ледве можна було розглядіти американців. Де-які з них запально грали в доміно, шахмати, де-хто просто палив люльку, дивлячись на гру колег, а інші читали газети, що невичерпуючим запасом були приховані з „землі“ практичним завхозом пароплаву.

Ема і Стюпа протиснулись в середину залі до канапи, звідки найкраще можна було чути розмови присутніх. Вони теж взялись до читання газет.

Сивенький місіонер, той, що так завзято вчився російської мови, запрохав Северина на пару шахмат...

— О! На фронті разом з більшовиками роблять заколот і бешкети українці,— прочитав у газеті в голос один з Семів ²⁾.

— Що то за українці?—запитав Северина сивенький, беручи своїм конем Северинову пішку.

— Що їм треба?—протягнув він, поклавши взятую пішку в шуфлядку.

— А то, бачте, містер Грік, нація вроді айришів ³⁾ в Англії. Вони царизмом були зрусифіковані і територіяльно анексовані. А тепер у Революцію допомагають собі автономії чи незалежності... як от Ірландія в Англії.

— А чому ж вони тепер того домагаються в час війни? Хіба не можна почекати кінця її, доки буде знищено ворога?—знов запитав сивенький і скривився, побачивши, що Северин захопив своєю королевою і коня і гармату.

— Хто його зна,—усміхнувся Северин,—певно їм нема діла до війни, мовляв—раз нема царя, чому ж не даєте нам свободи... ну, от і роблять бешкет разом з більшовиками.

— А правда те, містер Северин,—звернувся до того той місіонер, що прочитав звістку,—що російські більшовики це просто злодюги і бандити, ходять нечесані з довгим волоссям, немиті, брудні, якісь страшні дикуни?

Де-які американці зацікавились, що відповідь на це рошен, ⁴⁾ і повернули голови в його бік...

— А як ви гадаєте?—звернувся Северин до того, хто запитав його,—чи я подібний на розбишаку, нечесану, брудну людину?

Той мовчав.

— Ну, от такі й більшовики.

Американці усміхнулись. Вони подумали, що рошен шуткує.

¹⁾ Курильня (по-англійськи).

²⁾ Дядя Сем—така алегорична назва американців.

³⁾ Ірландці.

⁴⁾ Росіянин.

— А страйк трамвайщиків у Фріско¹⁾ все триває і набирає все більших розмірів,—продовжував подавати з газет звістки все той же сухорлявий місіонер.—Газета сповіщає, що третій тиждень страйку дасть користь муніципалітету. Майор міста гадає, що трамвайова лінія Акційного Т-ва перейде до міста.

— Як ви гадаєте, що вийде з цього, містер Люк,—звернувся сухорлявий до мовчки сидячого на канапі джентльмена.

— Звичайно,—відповів той,—ті шість мільйонів, що заробляє Т-во, перейдуть у касу муніципалітету. Згідно контрактної умови оренди межі Містом і Т-вом, наколи трамвай не ходитиме три тижні по яким-би то не було обставинам,—город має право забрати лінію в свої руки.

— А як ви гадаєте, колеги,—звернувся до них молодий місіонер, що цілий час мовчазно читав газети,—наколи лінія перейде до міста, чи виграють робітники, чи поліпшає їх становище?

— Чому ні, містер Сегаль,—відповів тому Люк, адже ж робітники будуть робити вісім годин одразу, як вони того домагаються, а не з перервами, як тепер було.

Емігранти повернули голови в бік того американця, до якого відносилось ім'я Сегаль.

Бездоганне убрання, вихолене обличчя, огрядна здорова фігура Сегалья надавали йому вигляд швидче фабриканта, ніж робітника...

Так майнуло в думках де-яких товаришів росіян. Лише його розумно-замислений позір був контрастом тупим безмисним позірам його колег.

Сегаль хвилину помовчав на відповідь колеги, а потім неуважно перелистуючи газету кинув у бік Люка:—Та воно то так, одначе все ж будуть робити вісім годин і діставати тих самих долара і п'ятнадцять центів на добу... Доля їх навряд чи поліпшає...

— А хіба місто заінтересоване, щоби відібрати трамвай від Акційного Товариства?—запитала Ема, звертаючись до Сегалья?

— Бачите, місс,—промовив Сегаль, відкладаючи на бік газету,—Акційне Т-во протягом дев'яти років дуже конкурує з містом. Тодішній майор Фріско дозволив Т-ву прокласти лінію трамвая поруч муніципальної і Т-во, збудувавши кращі трамваї, утворивши ліпші умовини для пасажирів, цілком відбиває публіку од муніципальних трамваїв. Ну, ясно—місто й заінтересоване взяти трамвай в свої руки. А цей випадок зі страйком дає йому де-які шанси до того.

— А то, без допомоги міста, хіба страйк так довго тягнувся б?—вставив Люк.

— Як-то?—зацікавилась Ема.

---

¹⁾ Сан-Франціско.

— І так буває, — усміхаючись відповів Емі Сегаль, — наколи страйкарів чийд... межі публичної пристойности і спокою, муніципалітет ріжними з'ясуваннями примусить їх до роботи... А в данім разі місто зацікавлене в страйку. майор не звертає уваги ні на публічні бої бастуючих з страйкбрехерами, від чого оста їх везуть до цвинтарю, ні на напад на трамвайні вагони... Йноді сама поліція допомага...

— А робітники певне міркують, от де добрий майор, — іронично вставила Ема.

— Так... всяко думають, — двозначно відповів Сегаль.

— А от в Чикаго, так за два дні задавлено страйк. Там майор міста не забарився прислати кінних, і ті швидко упоралися з страйкарями — піддержувала розмову Ема з Сегалем...

— Ум... Мабуть Чиказький муніципалітет не так був зацікавлений в страйкові, як Сан-Франциський, — відповів Сегаль, розсртаючи другу газету.

— А ви з Чикаго? — запитав він Ему.

— Еге! А ви з Нью-Йорку?

Межи Сегалем і Емою зайшла розмова про Нью-Йорк, Чикаго і взагалі всю Америку.

Інші американці теж встрявали в розмову, але Ема більш говорила до Сегалю. Місіонери відразу відчули ігнорацію до себе і з заздрістю поглядали на спокійного Сегалю, яким так зацікавилась гарненька кучерява міс „рошен“.

Стьопа, Северин і Льова поволі покинули смокінг-рум.

Сегаль і Ема ще довго суперечили між собою з-за якогось музею в Джерсі. Врешті Сегаль запропонував вийти на палубу дивитись на красоти заходу.

— Природа зближає людей, а то ще тут посваримось з першого разу, — додав він, ідучи слідом за Емою до виходу.

На палубі вони вибрали найкраще місце і довго сиділи, гляючи на червоно-бурий захід і перекидаючись окремими фразами.

Вночі, коли всі поснуть, Сегаль буде у мене в купе, — сповістила Ема Северину. Межи місіонерами їде два спеціалісти по шпигунських справах, тому треба бути обережними. Ми так і порішили, що Сегаль буде до мене залицятись. Так треба про людське око.

— Ну і бісів містер Сегаль! — підморгував за вечерею колегам сивенький місіонер... Бач яку гарненьку емігрантку підчепив! Біг-ме я заздрю йому...

Місіонери реготали і мовчазно їли бівштекси. Сегаль теж хитро усміхався і підморгував сивенькому.

Вночі, лягаючи спати, сивенький, який мешкав в одній каюті з Сегалем, подививсь на порожнє ліжко того, — загадково кивнув головою і, натягаючи на себе ковдру, голосно промовив:

— От так Сегаль. І випадє ж щастя.

ОЛ. ДОНЧЕНКО.

ЗЕЛЕНЕ БОЛОТО.

(ПОЕМА)

Мерехтінням, мерехтінням,
Сизим куревом весни
Кинув людям—тіням
Сни.

Кинув людям—тіням
В болото, в баговіння.
Манівцями, дорогами
З перемогою
День.

Ой, багато, багато
На свято
Йде;

Ой багато, брате,
Пісень гуде.

Кришталево далеке узгірря
Хтось чесав золотим гребінцем,
Допрядало свій дим надвечірря,
Ніби стомлене чаром лице.

Билось сердце в житах перепелкою,
Колисало, як сон, позолоту.
Мов утома з шарлату виделку
Застромила в стіжок околоту.

За шляхами криваві коралі
Розгубила на заході ватра.
Ночі, ночі лани чекали
І світанку осяйного завтра.

Ворушились віконця червоні
В убогих селянських хатинах,
Мов терли сні долонями,
Як перед сном дитина.
Дихала теплим житом
Тиха липнева ніч,
Сіяла з синього сита
Дріт золотавий у вічі.

Нивами, перелогами
Сиза пара голубів;
Ні, не маю вже змоги
Мовчати тобі.

Нитками золотистими
Наші зіниці сплелись,
Повну шию намисто
Гне до землі.
Ні, не маю вже змоги,
Пісне моя,
Хочеш—спільними дорогами
Підем—ти і я...

В місто шумливе,
До електро-машин,
Кинем на згадку нивам
Зелений дим.

Зазімовились очі—
Слово шелеснуло: годі...
... Ні, вона не хоче
Кудись сьогодні.

Будувати будем
Церкву червону,
А що скажуть люди
Про мене вдома?
Не було ще такого,
Як ти кажеш, ніколи...
А покину ж на кого
Матусю й поле?
А на кого ж я кину
Овечок, корівку?
Ні, коханий, єдиний,
Ніколи, до віку!..—

Слова. мов сокира,
Врубалися в груди,
Та хіба вільні крила
Орел забуде?

— Прощай, іду я
І не вернуся,
Нехай цілує
Тебе матуся,
Нехай голубить, в губи цілує,
Хай очі сяють їй променисто—
Прощай, іду я
Від тебе в місто.
Не можу бути, не можу,
В зеленім болоті,
Спомин душу трівожить
Про безнадійне: „годі“.

Вітер хлюпає на ниві,
Стеле плисом, оксамитом,
Гублять маки сміхотливі
Цвіт між буйним житом.
Йду самотньо між хлібами...
Тиша. Втома. Спить тривога.
В далечінь біжить дорога
З телеграфними стовпами.

Вітер курявий і спека:
Прилива до мізку кров.
Швидче! Мріє вже здалека
Місто з банями церков!

Зелені, блакитні бані
Величньо на сонці сплять...
Попи й дяки п'яні
Вночі—до дівчат.
За бороду бога
Смикає коммол,
Тягне старого
З неба до долу...

Наближують захід ворони,
Вартують когось димарі.
Розхрістане місто канони
Складає вечірній зорі.
І хтось невідомий проходить
По вулицях кроком важким.
Здається: здрігнулись заводи
Карнизів хитанням п'янким.
Вечірні червоні канони,
Заводів німі тропарі,
Ой, хто заховає, схороне
Вінчальне моління зорі?..
Хтось прихилився так близько, близько,
Хтось ніжно до мене звик.
... Огневі розгублює бризки
В вечірній тиші паровик.
Дзвінко, чітко сонний тротуар
На рахівниці кидає мій крок
... Від ріллі в степу білий пар,
В садках в селі вишневий сок...
На рахівниці тротуар: цок, цок, цок...
Над будинками, над заводами,
Місяць—мідний гак...
(Шкода, шкода мені,
Що все скоїлось так.)
І снує, снує в вікно
Якісь дивовижні мережі,
Це було так давно-давно,
А спомин і досі бентежить...
Хтось прихилився близько-близько,
Хтось ніжно до мене звик...
— В темряві червоні бризки
Губить, губить стихаючи паровик...

Травень 1923.

Д. М. ЗАГУЛ.

ГІМН—ПРОКЛАМАЦІЯ.

Благословенний піт!
Благословенний труд!
Благословенна рука
трудівника!

В поті обличчя здобувається хліб,—
(надії не дадуть).

Прилипла ти до праці,
як той поліп,
людино,—

Хто цього не бачить, той осліп,
хто цього не знає,—
хай згине!

Селянине!

Цупко чіпляйся чепіг,
не шкодуй ні рук, ні ніг,
працюй на себе і працюй на всіх!
Як тільки злізе останній сніг,
висушить сонце болото,—
виходь на переліг,
на роботу!

Не шкодуй ні м'язів, ні поту!
Благословенний плуг і коса!
І вчасна на полі роса!
Молот і серп і плуг—
наш приятель-друг!
Ори і сій!
І жди дощу з гори,
повний надій на сторицю—
матимеш жито-пшеницю!

Вставай до сходу сонця,
обходь свій двір,
дивися, як блідне огонь сузір'я,
погоду вгадуй і мір'я!
Дивися: кільчиться, сходить
твое зерно—

І вірь,
що вродить воно—
не тільки твоїй рідні,
не тільки для твого дому
і більше нікому—
ні!
плід матері-землі
для всіх!
Не ти його кільчив, а сонце й дощ!
Не ти зогрівав його—
праця—тільки й твого!
Хай не зменшається сила
могутнього плеча,
щоб доля на поле твоє не носила
вогню й меча!
Доглядай добра землі!
Ти вартовий, ти робітник, ти не пан.
Хай зникне з голови твоєї
власницький дурман!
Хто має більше, ніж треба,—
грабіжник.
Хто иншим не дає, голодним, а для себе,—
той убивця!
В'яжи, молоти свій сніп!
В поті лица здобувається хліб.
Прилипни до праці, як той поліп,
людино!
Будь не рабом!
Громадянином будь!
Благословенна рука
робітника і рільника!
Благословенний піт!
Благословенний труд!
Хай буде наша трійця свята:
Праця, любов і знання!
Їхнє єднання—
наша мета.

П. ТИЧИНА

ВІТЕР З УКРАЇНИ.

Миколі Хвильовому.

Нікого так я не люблю,
Як вітра вітровіння.
Чортів вітер! Проклятий вітер!
Він замахнеться раз—
рев! свист! кружіння!
і вже в гаю торішній лист,
як чортове насіння...
Або: упнеться в грузлую ріллю,
піддасть вагонам волі—
ух як стремлять вони по рельсах,
аж нагинаються тополі!..
Чортів вітер! Проклятий вітер!
Сидить в Бенґалії Рабіндранат:
нема бунтарства в нас: людина з глини.—
Регоче вітер з України,
вітер з України!
Кріз шкельця Захід мов з-за ґрат:
То похід звіря, звіря чи людини?—
Регоче вітер з України,
вітер з України!
Чортів вітер! Проклятий вітер!
Він корчувату голову з Дніпра:
не ждїть, пани, добра:
даремна гра!
Ах,
Нікого так я не люблю,
Як вітра вітровіння,
його шляхи, його боління,
і землю,
землю свою.

ГНАТ ХОТКЕВИЧ.

ДАРАБОВ.

Береги Черемоша ворухили ся: усе керманичівське населенє висипало до ріки, і стукіт сокир розлягаєть ся в повітря, переплітаючи ся з характерним гуцульським плавачковим. „О-о! О-о“! Завтра довгожданна повінь, кінчут дараби.

От давно, ще весною певне збита дараба. Єла си вже псувати, бо розсихаєть ся повязанє. Її тручють у воду по двох пільгах, але щось не йде: і позаростало і пов'їдало си.

— Боже помогай.

— Гекувать за Боже слово. Най і вам Бог помагаєт.

Душ шість вовтузять ся коло дараби, але пляба стругити: лиш трішить, а не посуваєть ся ні на цаль. Де ж: ціла талба на березі та ще й від весни.

— Відей пільги сухі,—догадався хтось.

Найблизший до ріки зняв кресаню зачернув нев води і почав бризкати на дарабу. Другий бив по воді цапінов, підіймаючи дощ бризків, просвітлених сонцем. Дараба була суха і всисала в себе воду, як губка.

Потім знов узяли ся за кіле, і уперлися плечьми й під командний крик „Го-о!“—разом наперли. Знехотя, скриглюючи усіма сугавами, злвигнула ся дараба з місця, єла си подавати, але помалічку дуже.

Тимофій несе молоду вільху на плечьох. Злоровенний, мов смерека, незграбний і невковирний хлопище. Бачив я його пару разів ще тогид, а се от тепер учора—на відпусті, дивлюсь—у ростіцкому кожусі.

— Шо се ви ростіцкий кіптар убрали?—питаю.

— А віддав-сми си у Ростокі,—жартує Тимофій.

— Давно?

— Та вже буде зо три тижні.

— А за кого?

— За цесу молодицу.

Від редакції. „Гуцульські образки“ Гн. Хоткевича вміщено редакцією без ніяких змін, з метою зберегти стиль автора й характер оповідання.

За Тимофієм шпетненько виступала гарна молодиця, поблискуючи не дуже невинними очима, і усміхалася.

Отсей Тимофій ніс тепер вільху на кіле. Цибатий, здоровенний, сєгав ногами по шежневи, як бузьок.

— Тимофійку, Бог би ті здоровечька примножив. Поможи, браччіку.

Тимофій зупиняєть ся на хвилю, потім легким рухом скидає дерево з плеча і підходить до дараби. Відмовити в помочі, коли аж уже просять—се не в звичаях керманичівських. Поправив ремінь, узяв кіл і став, підваживши.

— О, тепер то вже певно піде!—зажартував я, натякаючи на силу Тимофія.

— Та то шє ни знати.

Але справді: чи то Тимофій так добре наляг, чи то троха змочили ся пільги, але талба пішла тепер ліпше. За дружнім потиском, під звичний крик: „О—о“, яким повні сььогодні береги Черемоша, сунула ся, скриплючи, й скоро плюснула в воду. Місце глибоке, хвилі рвуть—і от уже дрожить, от уже готова нестися, от уже запаморочена, охоплена. Але борзо перекинув оден з гуцулів цвайку, просилили ків. Уже закидають камінєм

Тимофій знов узяв свою вільху на плечі, пішов. По дорозі замахнувся ударити стару жидівку, що йшла мимо, а та погрозила йому кулаком.

— Но-но! Тепер шяндарі близько.

— А що ми жандар изробит? За жида, каут люде, гріхана.

Я йду з Тимофієм. Він притишує кроки, бо би инакше хіба бічи за ним довелося.

— Кіле хочете робити?

— А кіле.

— Коли мете йти?

— Та завтра.

— Рано?

— Ой рано!

— А як?

— Та відев о семій вже тра рушати. А шо—до міста хтіли-бесте?

„До міста“—се означає до Вижниці. Бо то треба знати. Як фірман говорить „до міста“, се буде Косів; троха нижче по Черемошу, де судовий повіт Кути, „до міста“ то буде власне до Кут, ну а от в устах керманича місто—се Вижниця. До неї йдуть усі дараби, се пункт, звідки потім уся гуцулія вертає домів по-через верхи. Тут побирають усі гроші, бо в Вижниці сидять ті жида, що тримають сплави; тут же ті гроші пропиваються і то часом до грейцара, звідси вивозиться уся „культура“—оті „дзигарі“ передпотопові, оті магнесові „сцизорики“, оті чудернацькі „анзихкарти“, що втикаються потім за образи і бачиш нараз в гуцульській хаті обіч суворого

чорного лица Миколая французську кокоту в більш ніж легко-миснім костюмі.

Умовляюся з Тимофієм, що „паду“ завтра на його дарабу. Міні справді давно вже хотілося спробувати їзди дарабов: то ж так красиво мусить виглядати, коли поміж зелено-темними верхами швидко летить вузенька зграбна дараба, увихаючися межі камінєм, а напереді гуцул мов граєть ся довжелезною важкою кермою. Бистрий, дужий, далекоокий він мов родився для сеї роботи. Справді, гуцул не знає упертої витревалости, він усе бере з налету, мов яструб. Волить весь висилитися відразу ніж крок за кроком чогось добувати ся. Дикун.

В дороблюванню, в накопичуванню дрібних фактів, в досяганню за помічу мурашиної праці є щось з машиновости сучасного віку, безіндивідуального, загальникового. А гуцул—дикий індивідуаліст, і волить напружити ся, з'їсти одразу всю свою силу, аби потім, вивернувши черево, здобувати утрачене. І дараба як не мож ліпше відповідає сій вдачі гуцула. За одень день, переїхавши „до міста“, гуцул витратить стільки енергії, стільки мускульної сили, що дійсно відтак мусить надолужати тижнями.

І потім ся небезпека, ся потреба напруження, гостре чування всіма змислами, чування знов так само гвалтовного і одноразового. Щоб в критичну хвилину не стратити духа, щоби бути готовим кожду мить на якусь несподіванку і уміти на неї реагувати.

— Дараба—се переділи душа—каже гуцул.—Ік не вїхаєш —одну половицу душі на цим свікі маєш. а другу на тим.

Отже, цілком природно, що людині, котра побувала в такій метафізичній ситуації, вільно відтак трошка довше посидіти в коршмі, а сіно скосити лиш коло хати, а у верьху наймити.

О семій рано я вже над Черемошем. Черемош сонний і тихий. Журкотить то там то там коло каміня, плюскають ся хвилі коло кашищ, але ріка мов дрімає, злегка дріжучи на вільнійших плесах. Сідаю на камени близько-близько води—і одразу зачаровує мене чарівниця-ріка. Ще ніжить ся в пів-сні, як красавиця в білому ліжку; ще лежать довгі синяві тіни від прибережних вільх. Тихо світить ся і звучить ранок. Звідкись прилинув розкішний запах трав. Могутним луком пролетів доокола голови заблуканий ранний чміль. І ростуть, ростуть крила, якась невиразна, може неіснуюча навіть мельодия кріпне, десь в душі, а уста півроскриваються, як би похлинути, вібрати в себе хотів, всіма п'ятьма змислами охопити сю непонятну красу. Що на мене впливає? Що ж отсе легким дросцем переходить від стіп до голови? Що підперає під груди, мов би заплакати хотілося, розкрити обійма й шепотіти, і потім молитись, упавши на коліна та застигнувши в благоговійній екстазі?

Боже Краси! Ти, всюдасущий, великий однако і в дрібній пісчиночці пустині, і в чинах могутного духа, і в русі руки прекрасної жінчини, і в тоскнім поклику далеких дзвонів! Ти, що чаруєш і велиш поклонятись собі на кождім місці землі і неба і вселенної! Ти, що приходиш, свавільний, ідеже хочеш, що показуєш своє променисте лице з лахманів базарної голоти, з ассирійських румовищ, з гидотних подій гріха і з забутої луки готицького будинку. Ти, що в морях так само свобідно купаєшся, як в найтихшім джерельці лісовім, що сяєш дьяментами в крилі метелика і в зірці невідомій, умершій на небозводі перед ранком—Ти! Ти, вічний, всемогутний, раб і владика, ніжний як сльоза печалі, і гнівний, мов вибухший вулкан—да приїдет царствіє Твоє і да будет в нім воля Твоя!

Простеляється берегами чийсь омофор; разом зі струями ріки тече щось, прекрасне і усьміхненне, припливає он-звідтам, з тих далеких голубих гір, само голубе, і прозорчисте і сьвяте. Став би, розкрив серце і купався би, як в сонечних променях, як в ласці любимої людини, як в звуках прекрасної музики.

Он купа хлопчиків стягають платви до купи на будучу дарабу. Удають дорослих: спльовують крізь зуби сикаючи, так само недбалим рухом поправляють крисаньки на головах, повагом, хитаючися в толубі, ідуть і сьмішно так дивитися на сих людей в міньятурі. От оден замість, зарубавше сокиру, тягти кльоц до місця, сів на нього верхи і бовтає по обох боках ногами, покрикує як на коня. А другий, кинувши своє діло, забрів аж по пояс у воду і хоче вивернути товариша. І регочуть оба, аж Черемош будиться.

Он виходять над берег керманичі. То оден, то другий. Чухаються, поглядають на сонце і знов вертають т'хатам кому близько. А як ні, то сідають або лягають на березі, щось говорять. Потім устане який, цюкне щось на дарабі—от так собі, як маляр пендзлем по викінченій картині—і знов лягає у холодку.

— Фатуру маєш?

— А сночі ще Мошко дав.

— Кіко везеш?

— Шісдесекь і штири.

То є шістдесять і чотири „кубіки“. Я завше лиш широко отворяв очі і безрадно, тупо розводив руками, приглядаючися до якої степені цинічно хазяїни-жиди обшахровують гуцула керманича на кождім, буквально на кождім кроці. Се щось таке попросту незрозуміле по своїй нахабности, що дійсно чоловік стає, мов дурний перед тим огроном. Мілліони, буквально мілліони зароблених, кріваво зароблених гроший переходять непомітним, невловимим шляхом в кишені паразитів, а з того воздвигаються по містах жидівські камениці, товсті

жидівки їдуть „до Карлсбаду і Марієнбаду“, а гуцул – от сидить на березі, витягає букату кулеші, їсть, ховаючи свою „фатуру“ за ремінь. В тій „фатурі“ стоїть шістдесят і штири, а в дійсності дараба може удвоє більша. Всі часті кубіка, хоч би їх було 0 99—відкидаються. З гуцула беруть на йкус дідчу „кранкасу“, з котрої ніхто ніколи не мав помочи ані на грейцар; з гуцула відтягають за все, а потім, як прийде до рахунку, попросту дають йому половину грошей, а як не хоче брати, кидають йому „фатуру“ в очі з плюгавою лайкою і кажуть іти брати гроші де-інде. І так з дня на день, з року на рік от уже пів-століття. А розіб'ється дараба—сам винен, утонув—сам винен, взяли тобі кльоци пів-города—сам винен. Все, кождо дрібничку, кождий крок гуцула уміє вислати павук, наливається кров'ю і відпадає потім, переїздить десь до міста: „я потшебує дзеці учиць“, учить на те, аби були ще ліпшими п'явками, ніж їх тато. І ніколи нічого для того народу, з котрого жив! Ні одного Грейцара на якусь інституцію, ні дрібочки серця. Гуцул-хлоп, свиня, мармула, паскуда і не сьміє прийти на ганок, коли жид визискувач уже вибудував собі будинок з ганком. Хтось доглядає там душу в гуцулі, поезію, нужду, потребу освіти; експлуататор жид бачить лиш матерьял для визиску, бездушний інвентар. брудне parzędzie ргасу, котре треба зужиткувати до останку, а потім обгадивши, викинути й забути о нім в гляданю нового.

І коли приходять всі ті тисячі фактів до голови, коли стане перед тобою все те в великій історичній масштабі—темніють і осувають ся гори, мрякою застиляється небо, мутним стає срібло Черемоша, і Бог Краси ховає засмучене своє лице за великий залізний кайдан народний.

Сема година давно вже минула. Я так гадаю, що повинна вже бути дев'ята—а над Черемошем все ще нема життя, все ще бродять мов без цілі поодинокі постаті гуцулів.

— Що це нема повени? Може й не буде?

— А чьому би не була? Буде.

— Та коли ж вона буде? Сема давно вже минула.

— Вода приходить ид'нам коло десетої.

Тоді я лиш зрозумів, що Тимофій попросту не орієнтувався в годинах. Умів лаяти ся по-волоськи, умів хапати дівок, щоб пищали, умів ще багато річей, але дзигаркове лице завше було для него темним і загадковим і він дивився в нього, як корова. О зміні годин і о їх порядку не мав найменшого поняття, тому ляпнув міні першу ліпшу цифру, котра прийшла йому на ум, не пеключи ся о наслідках. А що сам точно знав коли ме йти повінь, видно було з його відсутности: от скільки виглядаю—Тимофія нема.

Знов сідаю на камени, очі любовно ходять по всім що докоола. Велетні гір оступили долинку, мов у горсточці її тримають. Змія Черемоша повилася далеко далеко й срібною

лускою тремтить до сонця і в близьких камінях хлюпотить. На високій царинці дві молодиці скидують з островениць сіно й розтріпують блідо-зелені його шматки під промені горячі. І чути аж сюда дзвінки їх голоси, скочують ся брешащими струмками в долину і грають ся зі сріблом Черемоша.

Але от... мов здрігнуло ся щось по над рікою. Якась струя невидима проленула, іскра якась десь народила ся і згасла, але вість о ній перелітає от якимись незрозумілими шляхами по-над оба береги—і сколихує сонність. Десь біжить уже хтось, підіймають ся дрімлючі у холодочку постаті, скорше цюкає запізнена сокира, і Бог зна звідки виповзають над Черемош постаті керманичів. Зі шварами, з кілем і вічною нерозлучницею „дорнійков“.

Надходить повінь!

Серединою Черемоша просверлюєть ся сіра струя. Вона росте й ширить ся і скоро займає всю ширину ріки. Вода стає каламітною, уже несуть ся тріски, поблискуючи білими своїми черевцями, плине всяке берегове сміття. Он зірвався перший ковбок: десь лежав коло води близько і мов чекав лиш на перший поклик—росхитався й пішов.

Що-хвиля вода стає все більш і більш каламітною, брудні кімьяхи перевалюють ся через каміне і ростуть невпинно.

Ще якихось п'ять-десять хвилин і повінь прийшла!

Ріка стала грізною. Там, де ще так недавно ніжно шелемкотіли прозорі і делікатні струмочки між камінем — рветься тепер через верх руда масса і біснуєть ся й клекотить. Уже виросла дивно, уже покрила найвище каміне, а ще росте на очах, і росте рев і злість, і шал якийсь приходить.

І берегами росте суєта й тривога. Нараз все ожило. Мов над Нілем візбравшим. Стежкою з гори збігає гуцул з важеною кермою на плечах і кричить. На готових уже дарабах перебігають то туди то сюди люде, борзо щось роблять і перегукують ся.

— Продубелтуй, Ива', перенну талбу-у!

— Нічьо-нічьо!

От проскочила вже перша дараба. Жіб'ївська. Ревним і допитливим поглядом супроводить її сотня очей по обох боках Черемоша, а вона летить серед погусклих, мов чир, болванів, серед перехрестних мощних криків.

— Попусти швару, Васи'! Швару-у!...

— Ни тручей, я тьї кау! Мой. Я те навчу тручети!

— А дзьобню де-с погів, ти?

— На сохари.

І заварило ся, заворушило ся все над Черемошем. Там відчалює якась дараба, там біжить хтось з домашних, несучи страву, там плаче хлопчина, що не хотять його брати „у місто“. Крик, суєтня, дзвони сокир і те оригінальне, плавачівське:

„Е-о!.. О е!.. Е-о!..

Я скочив на свою дарабу. Маріка, жінка Тимофієва, так і спала тут, на двох ковбчіках. Миколай, властитель дараби, і Тимофій щось кінчали, порозуміваючи ся без слів. Жінка Миколаєва он перелазить через воринє з бесагами—теж іде до міста.

Дараба стояла на глибокім і то ще передом на воду: варт лиш було відв'язати швару—сама піде. Миколай став на передню керму, Тимофій на березі відплутував швару.

— Пускати?

— Пускай.

Швара ляснула, звившись, на ковбки, дараба рвонула ся вперед, аж ледве Тимофій скочив. Миколай сильно б'є вириваючи ся на струнку—а я стою мов очманілий, не знаючи що зо мною робить ся.

Весь сьвіт зачав крутитися доокола мене! В якімось дивнім танці переплутували ся знайомі контури гір, і я не міг пізнати де що стоїть. Церква опинила ся нараз по праву руку від мене, Зарічє танцювало десь зліва, потім в одну хвилю перемінили ся місцями, гори почали кудись усувати ся взад, під ногами клекотіла вода, а ковбки греміли і перебірали ся, на каміню, як клявіші, так що трудно було стояти і утримувати рівновагу. Взагалі щось надзвичайне й незрозуміле, аж хочеть ся скочити на тверду знайому землю і віднайти себе, віднайти центр, якусь певну точку, де око могло би зупинити ся.

Потім поволи все якось приходить до рівноваги. Я зрозумів нарешті, що гори стоять на місци, а то дараба танцює й несець ся по хвилях. Певною точкою, на котрій можна було оперти око, були от керманичі, жінки їх, сама дараба. Я глибоко зітхнув і поринув весь в відбіранє нових, дивовижних вражінь.

Тимофій мочить кіле: то в'орожка якась керманичівська—кіле не може бути сухе. Миколай, виплвши на широке місце, підвисшує столец, вбиваючи клинчик. Молодиці лаштують своє фанте на сохарах, причім Маріка, турбуючи ся о своє лудіне, що хвилі знов і знов підбігає до сохара та поправляє: все їй здаєть ся, що то кожух якось не так висить, то на чоботи вода бризкає, то що сохар не міцно стоїть і готов повалити ся. А як, сидючи на ковбках, не догледіла і замочила кінець запаски у воду—бідканю не було кінця.

— Та ви розстеліт по ковбку, то воно вісхне,—радить Параска.

— Йой матіночцько почорнієт, бигме почьорнієт.

— То єк би чим инчим умочив, то би ретенно почьорніло.

Се Тимофій відзиваєть ся. І усі його жарти завше такі, невковирні, як і сам він невковирний якийсь. Голос має такий, що коли б жиди під Єрихоном мали подібні труби, то би повалили стіни кріпости з двох раз. Нікого не мине на березі, щоби не ляпнути дотепом, щоби взагалі чим-будь не зачепити. Навіть дівча мале, що збирає тріски по берегу.

— Ей ти, дурлепо! Я ще маю скегнути тобі тоту, що стегаєт си та покласти жеребец!

І регоче сам із себе. А як регоче, то голос ще довго дуднить, калатаючи ся об гір убоча, поки не згине в шумі баламученого Черемоша.

Повертаючи кермою, в трудних місцях задирає одну ногу, і тоді стає подібним до величезного бузька.

Невковирний, дійсно невковирний якийсь. Та й не диво: геді у него не було, а неня по-межи люде валела си та й наплетала їх петьох від ріжних батьків: дві донці та синів трох. Росло то все як бурьян на толоці, бурешку по городах крало, часом фантину йку з вориня пощастило стягти. От і повиростало.

Але все инше, мабуть, в порядку у цього Тимофія, бо от Маріка все якось ненароком то плечем зачепить чоловіка, то кине якимсь словом. Упруга, здорова, жадна життя гірська красавиця грає кожною жилкою і, мабуть, не дуже перебірає самцем.

Тимофій підсів до жінки і морскає їй по виду долонею.

— Не знаю, що то си стало, що суда гладка, а суда—о!—і веде шаршавою долонею вверх по лиці, зачіпаючи за ніс.—Але я буду йкось направети, щоб і суда була така сама.

Маріка відбивається і шурхає чоловіка під бік. Він її, вона знов його. Він перекинув її собі на ліву руку і щось почав шепотіти на вухо. Вона лежала, випнувши ся і слухала того шептання, а вся поза і безвладність упругих гнучких членів говорили, що часто мабуть отак лежала ця Маріка на мужеських руках і слухала шептів.

Друга пара, Миколай з Парасков—се вже инші люде. Статочні солідні газди. Молоді ще, але якась певність рухів і світогляду, якась порядність показується з них. Миколай певно знає собі ціну.

Мабуть все, за що лишь береть ся, виходить як слід, за порядком, по розумови; мабуть має довіре у всіх людей з котрими лиш сходиться, і поволи приходить до маєтку. І жінку собі під пару знайшов: тихо ласкава, любовно стежить за своїм Миколайком розумними очима, і щирим другом і вірним товаришем буде йому назавше. Гарний і чистий союз.

А гори за горами виринають з невідомої далені, одна краща другої, одна другої яснійша. Що хвилі мінять ся краєвиди. що хвилі нове захопленє, нова радість заволодіває душею. Танець гір під чарівним змахом невидимого жезла в шумі Черемоша й піні гребенів.

Тимофій все ж зрозумів нарешті, що занадто, мабуть багато бавиться з жінков. Пішов, узяв у Миколая передну керму. Широко почав замахувати, неначе стараючи ся відробити дармуванє. Вигляд його і без того комічно серйозний,

що хвилі ставав ще серйознішим. Як же—перед веде! Мабуть наближало ся якесь небезпечне місце, бо ось Тимофій підкотив холошні, а нам велів переходити на передню талбу та сокотити ноги.

Маріка каприсувала.

— Аби мнов гоцкало—волю тут бути.

— Ти!—крикнув Тимофій.—Кажу тобі сда йди! Не вмієш дарабов ходити, то слухай.

А Маріка перекривляла:

— І-га! Не вмію. Диви си їк файно ходжу,—і вихиляючися гнучким станом, як змійка, почала ходити по дарабі, кокетливо ховзаючи ногами.

— А я ті кажу сда йди! Ти хочеш з водов жертувати? Дідько би ногу вхопив та й вже.

Пішла на передню талбу, але забула кожух на ковбчику.

— Та взми кожух, бо те хвороба западе!

Але за хвилину минулися жарти Марійці. Ковбки затуркотили по каміню, вода з-поміж них почала бризкати вище зросту чоловіка. Десь близько впереді ревло.

— Сокотіт си! Кашиця!, що сили крикнув Тимофій.

Дарабу кидає з каміня на камінь і здавало ся що хвилі!—що вона от-от розірветь ся. Вода реве, а все біжить перед очей з шаленою бистротою.

Як стіна виросла перед нами кашиця. Дараба несеть ся прямо на неї. Душа завмерла. Я глянув на Тимофія. Він, червоний, напружений навалював ся цілим тілом на керму, широко роззявивши рот, мов хотів пожерти когось. Але соломинкою здавала ся важка керма на могутних хвилях, і дараба летіла на кашицю.

Як муха перелетів Миколай з задної талби на передню, ухопився за керму, і ще може встиг два рази ударити разом з Тимофієм, як дараба бевхнула з цілою силою в кашицю, але—на спасінє наше—не передом, а боком. Ми всі попадали, хтось із жінок крикнув. Хвіст дараби завернуло, гримнуло ним так, що вся талба збила ся в кочілце, задна керма хруснула, мов трісочка, поломився й столец, а ковбки, наче подавлені змії, повзли безладно і повагом через каміне.

Всі були бліді. Справді, удар ся дараба передом—її би розколело на двоє, а все що на ній помісили би ковбки на кашу.

Як завше всі необзнайомлені люде, я був несвідомий небезпеки і почав бігати дарабою аби урятувати хоч кавалок задної керми, але Тимофій заревів на мене як віл:

— Стійте на місци! Я ни позволю!

Я став і тогди лиш помітив, що вся задна талба ростріпана і ковбки танцюють безладно, переволікаючи ся через каміне, налазючи оден на другий і штовхаючи ся. Іти по них було річю немислимою. Але ще на тому не був кінець,

бо що-йно відійшли ми від кашиці, як дараба злізла на якусь здоровенну камінюку і вся перекинула ся, понируючи половиною у воду. Тимофій аж сплюнув.

— Мой! А я ще хтів по-через него йти.

— Добрі би ми були—тільки й сказав Миколай.

Тимофій почав пояснювати.

— Та ек завидів, що суда струнка добра, та їк узєв махати, їк узєв...

Потім накинувся на жинку.

— А що? Тепер знаєш ек дарабов ходити? Знаєш? і звертає ся до мене.—А то вна мене напастує, ек чесом прийду без нічого: ти, каже, по дурному ходиш. А тепер знаєш?

Маріка була переполохана і мовчала. Аргумент переломленої керми промовив до неї дуже переконуючо. А як же—така деревина, що не піднести,—а вгоріла мов тріска!

— Ає! То так може бути, що всі керманичі прійдуть, а я оден ні. Всі! А я лишь самий ні.

І справді. Очевидно тут, на ріці панує якась инша льогіка і якісь инші закони. Як їдуть десь дорогою вози та трафить ся випадок—скільки лайки, скільки сварні, скільки взаємних обвинувачувань. А тут—от же, властиво кажучи, вина вся по стороні Тимофія: забалакав ся занадто з жінкою і не відвернув в пору, наслідком чого занесло зад на кашицю і вломило керму. Потім прийшла йому фантазия йти по-через камінь, не минав його здалеку—і знов мало не впали в біду. А Миколай не сказав ні слова докору.

Бо тут, на воді все відноситься на рахунок Божої волі. Дійсно: в такій роботі як ся, де від одної секунди залежить часом житє людське, дуже трудно вимагати від людини, аби вона власне в сю хвилину заховала всю притомність і гострість всіх своїх почувань. Чоловік може бути дуже розважним в усі инші секунди, може завше орієнтуватися дуже добре, але власне в цесу хвилю шос му си стане, якесь помраченє хвилеве—і от уже по всьому. Був добрий керманич, сто дараб звів і навіть о камінчик не черкнув, а от прийшла така хвиля якогось затемніння—і готове нещіськє. Очевидна Божа воля. Тому гуцул не каже ніколи, що добре йшов дарабов, а все зараз покличеть ся на Божу волю, бо то лиш вона, а не людське уміє тут важить.

Але задної керми нема, а впереді ще стілько небезпечних місць, а дараба „в четверо талбий“. Настрій на дарабі стає пригноблений. Оба керманичі похмурі, і ми, пасажери, вже боїмо ся їх зачіпати.

Треба ловити си. Але береги все неприступні, ріка вузька.

От трохи поширшало. Берегом ростуть лози, полого. Керманичі направляють дарабу на берег і вона тикаєть ся

носом в каміні. Миколай скакує зі шваров на сухе, обплутує якусь смерічку—і, натягнувши грубий шнур, дараба поволи завертає.

Але таки за вузько й тут. Дараба стала поперек ріки, упершися в оба береги, і загатила ріку. Вода наперла, затріщало, заклекотіло... Знов небезпека!.. Або розірве дарабу або, як витримає, налетять другі дараби—і готовий гайташ.

В одну хвилину Миколай уже на дарабі. Розв'язує грубий гакар. Тимофій возить ся коло другого. Десь, не знати звідки, взяло ся якесь хлоп'я, вирнуло з лозовин, хотіло розв'язувати й третю, останню зв'язь, але Тимофій як гавкнув на бідне, то воно з переляку мало не впало у воду.

Два гакарі розв'язані, талби тримають ся лиш на однім. Дараба згинаєть ся, ломить ся—і зад її заносить вода на місце. Керманичі тримають за гакарі з усіх сил, аби не далеко розігнало; потім підтягають талби на місце, в'яжуть знов гакарі і—сідають.

От тут видко було гуцула у цім сидіню.

Сидять так спокійно, так безмятежно, мов-би давно вже прибули на місце і не мають анічогісінько до роботи. Тимофій зробив собі „циґаро“, вийняв сірку і шукав по гачьох найсухішого місця. Найшов десь не в дуже приличній околиці і чіркав там сірником. Миколай сидів мовчки. А вода плине і плине мимо, уходить животворна сила, от та, що тягне сі дараби „до міста“, годує сих гуцулів і їх експльоататорів. Ще пів-години—і вже по повени, вода спаде, повитикаєть ся сховане каміні, і тогди би вже дарабов не пішов. Збирай своє фанте, в'яжи дарабу і йди до дому спати та чекай другої повени за три дні.

А керманичі сидять, неначе їм нічого й не грозить. Спокійні, поважні, як сфінкси. Навіть не порозумівають ся за помічку слів.

— Та там лежить,—нараз буцім-то ні з того ні з сього говорить Миколай, але се лиш відповідь на ту гадку, що однаково займає тепер голови обох гуцулів: де взяти задну керму.

— Та там лежить,—каже Миколай—і в тім уже і запит, і відповідь і все. Миколай при тій фразі киває головою в лози. Я іду—дійсно лежить готова-готовісінька керма, але як міг її аж тут, в гущавині, досить далеко від берега помітити Миколай, що був усе зайнятий—се для мене остаєть ся загадкою.

І в сій фразі „та там лежить“ була вже й відповідь: лежить, мовляв, але що з того. Коби їздила до неї був, то може можна би спитати, а так самим узяти—як же таки? Може чоловік збив уже собі дарабу, керму налагодив та й пішов, в надії, що все готове, а ми мали би заробок його знищити? Все те і багато ще де-чого іншого було в тих двох словах, і я подивував ся, які то бувають змістовні слова на сьвіті.

А на березі в лозах давно вже стоїть мале хлоп'я. Великий драний кожух укриває усе дрібоцьке тільки зашкарублим чотирокутником, та'як би дахом телятко прикрили. Маленьке гарне личко без єдиної виразної риси—наче розведеним чорнилом хто помалював недбало брови, очі, смужечку рота. Стоїть, абори'єн, і дивиться, а в очах стільки спокою й поваги, як у семидесятлітнього старця.

— А хто вам велів тут ловити си?

Сказано се було надзвичайно поважно. Я думав, що керманичі або розсміють ся або в найліпшій разі з'їгнорують сю чотирокутну повагу, але на моє здивованє Миколай, сам Миколай цілком серйозно спитав.

— А тебе, хло, хто пислав? Меренчук?

— Ає. Тут нимож си ловити. Вин сам ме скоро пускати.

— А ци ти не видиш, шо ми си поломили?

— Ми нічьо, хло, ни зробимо,— вмішуєть ся Тимофій,— ми лиш си направимо та й идемо.

А міні сьмішно слухати, як двоє здоровенних гуцулів, з котрих кождий міг би роздавити се хлоп'ятко на нігті, от виправдують ся. Мабуть тут серед гір людину починають псважати ще в дитині. І треба було бачити, як поважно тримало ся те 'хлоп'я, яким сьмішно-серьйозним тоном давало поради, а в додаток нарешті, аби запевнити всіх у своїй власти, розказало випадок:

— Йік ото колис імили си тут ікіс, а я прибіг тай кау: а хто вам тут велів ловити си? А вни збештали. А я пішов тай-сми исказав Меренчуковому. Та вин нічьой ни робив, лиш зайшов позад смerek, тай перекев швару. А вода була май-май. Дарабу єк ухопило тай понесло гет-геттай ади-генде посадило на каміне. То вни по кавальчикови розберали дарабу та й збивали наново.

Хлопчик серйозно говорить, керманичі серйозно слухають, а повз нас біжут дараби одна за одною. Керманичі перекликаються з нами односложними фразами.

— Де?—кричать нам, питаючи ся де власне стало ся нещіске. Миколай розуміє і відкликуєть ся.

— Під кашицев—і дараба пролітає. За пару хвиль з-за закрута беззвучно виховзує друга, третя. Як на картині!

А вода йде та й иде, а мої керманичі сидять мов на храмі й нічого, от нічогісінько не підприємують. Я дивуюся й не розумію. Коли ж ми поїдемо, і чи поїдемо взагалі, і що вони собі думають?

От мчить ся, мов поїзд поспішний здоровенна дараба, в сім чи вісім талбий. На дарабі ціле село народу, лиш церкви бракує. Передних кермій дві, задна одна та й ще одна лежить на дарабі в запас.

Мої керманичі прокидають ся мов від електричної искри.

— Та бій си Бога, Палійчику, давай керму!—кричить не своїм голосом Тимофій. Миколай теж щось кричить. На великій дарабі счиняється метушня. Крики.

— Мой наперед! На середину! Упопереди давай, упопереди! Та не туди, бій си Бога!

Все треба було зрозуміти й зробити в одну хвилю, поки дараба не пролетить нас, бо інакше керма пішла би на воду і там уже з неї нема ужитку.

Але Палійчук в одну мить з'орієнтувався. Забіг з одним кінцем керми на середину, а за другий почав пхати на воду. Важка керма сунулася і скоро плюхнула у воду троха повисше нас. Палійчук ще попхнув її ногою, і вона, пересікаючи воду, понирала у хвилях. Тимофій весь звис над водою.

— Наша!—крикнув він, коли запевнився, що керма вже не втече. Скоро витяг її на дарабу і почав прилагоджувати з Миколаєм.

— Се брат Тимофія, Палійчук, —казала Маріка і стежила очима за упливаючою дарабою і чомусь усміхалася. Палійчук мабуть щось кричав, бо вимахував подертою своєю крисаниною.

Керманичі вовтузять ся коло керми, щось підтесують, ладнають. Тепер тільки зрозумів я олімпійський їх спокій. Мовчки, не сказавши оден одному ні слова, не поглянувши навіть оден на одного—вони вже порозумілися; „там ззаду ще має плисти велика дараба, а на ній, і ти і я, бачили ми запасну керму. От будемо просити, аби дали“. І все. По що ж були слова?

І преклонився я перед великим Словом труда землі. Перед тим, що от зводить десь, звідкілясь, з різних країв трудящихся людей—і дає їм можливість порозумітися, пізнатися, обходитися з мінімумом слів. Як часто в життю доводилося міні дивуватися. От іде прохожий. Він з іншого села, іншої держави, іншої народности навіть. Кплять собі трошки з него парубки урви-голови якась жінка порсне сьміхом з дивного капелюха, дітвора здійме вереск, а дорослі люди з удаваною рівнодушністю і погано схованою цікавістю поглядають на чужинця. А він іде, мов не чує дотепів і сьміхів—сам же так висміював чужинців у своїм селі.

Потім стане, скине тягар з плечей, обітре піт.

Той мовчки, той з вітанєм підходять господарі, баба з відрами стане, дітва, поприщулювавши очі та висолопивши язика, обсяде. Розглядають, мовчать. Але коли сей чужинець—труженик, коли окружуюча товпа відчує в ній свого брата—за хвилю ви не пізнаєте ситуації. Десь якісь спільні інтереси нав'язуться, доконче вишукається серед оточення хтось, хто був в тих краях, а то й у тім селі; баба якась буде питатися, чи не знає прохожий її чоловіка, що пішов саме у ту сторону, може не цілком у ту саму, але взагалі десь, не знати де,

занесла його лиха година. Підійдіть сюда за півгодини—уже забрав хтось до хати, зійшлися сусіди, слухають як у якимось неznанім краю так усе вигоріло, що від сірника, от який є сірник малий, горять цілі ліси, а у другім неznанім краю хвороба є на скотину, що лиш перейде скотина травою—і вже! Ратиці пухнут, у яснах діри пороблять ся, ні їсти товари́на не може, нічо в світі.

— Ой Господи, Господи, Боже мій, Боже мій,—зітхає вже якась баба і похитує головою—а ти дивиш ся і віриш в брацтво всіх трудящихся.

І тут, в сім гуцульськім єднанню без слів, в сім моментальнім порозумінню з пролітаючою мимо дарабою, в сім послузі невідомому начальникові великої всемирної Армії Труда я відчув туж саму гармонію і преклонився.

Керма прилагоджена, Миколай ударив пару разів по воді, пробуючи—добре. Можна йти.

— Пиду троха висше подивити си, ци не йдуть дараби, та й будемо повертати,—і Миколай направляється йти.

— А не повернете си тут,—авторітетно заявляє хлопья.

— Ні?

— Так кемую, що ні.

— А може, як Бог дасть, повернемо си.

Миколай шурнув у лози, але скоро вернув, біжучи. Значить дорога чиста, можна йти.

Скочив до передної керми,—„Пускай!“—крикнув. Тимофій відв'язав швару, і дараба поволи почала завертати ся.

До остатньої хвили дійсно не можна було сказати, чи повернеть ся щасливо чи ні—і лиш, як ударився передний кінець у протілежний берег—тоді тільки ясно стало, що ми знов ризикуємо загатити собою ріку. Хлопья казало правду.

Знов розв'язуване гакарів, знов переломлена дараба вихиляється на всі боки, знов підхоплює її сильна хвиля. Тимофій гребе, що аж мускули тріщат, стараючи ся випрямити дарабу в просту лінію, але вода не пускає і рве дарабу на дві часті. На однім лиш гакарі тримається ся все.

Я ухопився за середній гакар, з усіх сил тягну д'собі, але моя поміч на сій воді важить тільки, що й комаха. Другий гакар далеко, і нема змоги ухопити ся за него та притягти талбу на місце. І уже весь зад почало заносити на берег, дараба викривилася, одним-однісінький гакар тріщав і що хвилі міг тріснути, уже наближалася катастрофа—як Миколай скочив у воду і підставив груди.

Мов у скалу вдарила дараба у ті гуцульські груди, нелюдським напруженєм сил Миколай здержував напір всієї води і задню часть дараби. Передна талба тим часом вирівнувала ся, молодиці і я змогли нарешті ухопити ся за лівий гакар трохи притягти. Миколай скочив ид'нам, засилив гакар,

засилив другий, потім почав прикручувати. З него текла вода, був аж по плечі мокрий.

Але біда не ходить одна—нас доганяла друга дараба. Була з довгого дерева, ішла рівною стрункою і тому швидко почала нас здоганяти.

— Гамуй, браччіку, гаму-уй!—кричить Тимофій.

На тій дарабі старенький гуцул з хлопчиком. Гамує, тоб-то направляє дарабу то в той бік, то в той, лявіруючи між камінем, але було вже запізно, і дараба нас помітно доганяла.

— Направей в середину мо-ой!—кричить Тимофій, але і в середину направляти пізно вже, тай вдарити в бік небезпечно, бо можна одірвати—і старенький гуцул, борзо бючи кермою, пускає свою дарабу побіч нашої.

Ідуть тепер разом дві дараби, заповняючи усю ширину ріки. Ні та ні та не користує з правдивого фарватера, і тій і другий що хвиля може трафитися катастрофа.

— Йой браччіку солоденький, дав би ти Бог шестя... Тручей, браччіку, тручей... Йой тручей, браччіку, тручей...

А Миколайко й без того вже тручєє: майже ліг на дарабу і одпихує оту другу взад. Дараба поволи-поволи починає одставати, от уже передом уперлася в зад нашої. Миколай ухопився за передну керму тої дараби, а старенький гуцулик за задну нашої і відтручуються взаємно.

От уже можна потроху бити кермою. Старенький гуцулик з видимим трудом ворухить тяжкою деревиною, але гамує і поволи починає відставати.

А чому ж ми його не пустили вперед?—питаюся я. Міні дивно, чому будучи в однаких умовинах, от власне ми пішли вперед, а гуцулик проти того не протестував, а навіть помагав.

Миколай оповів міні цілу теорію—чому наша дараба має йти борше, отже значить однаково ми знов подогонили би того дідошка, хоч би й пустили вперед, і знов я дивуюся—як вони з дідом те порозуміли обидва відраз, без слів.

Тепер плилося уже спокійно. Очі вже звикли до безпереривної зміни берегів, до непостійного краєвиду, до шуму води і фонтанів перед лицем. Тимофій із жінок сідають їсти, я теж витягаю свої припаси, щось краю ножиком. Відкраявши кладу ніж собі на коліно. Дараба гоцнула на камени, ніж сховзнувся з коліна, порснув між кльоци і булькнув у воду.

У мене була мабуть дуже глупа фізіономія в сю хвилю, бо Маріка почала реготатися. І довго потім не могла заспокоїти ся. Коли бачила кого на березі, кричала:

— А пан ножик згубив!

— Утопив, а не згубив,—поправляв її чоловік.—То на дорозі си губит.

Черемош стає спокійніший, не так уже реве і можна розмовляти не кричучи. Між жінками йде розмова, все на ту ж тему, однаково для всіх станів, вічну як сама жінщина—

про убранє. На жінках були різні кіптарі: на одній ростіцький, а на другій криворивський, отже Парасці було цікаво, кільки платиться кіптар у Ростоках.

— Мій коштує девіть левів.

— О! Лиш девіть? А у нас по дванацїт і по тринацїт.

— Ба! А в нас і по двацїт!

Тимофій тим часом уминає кулешу з бриндзьов, плям-каючи як праником по воді.

— Дай міні бриндзі,—каже Маріка.

— Шо? Ци я ті маю давати ци ти міні?—і Тимофій ірже з власного жарту.—А вна таки раз си відважила та й міні дала. Ги-ги-ги!

— Та й шо?—задерикувато перекривляє Маріка.

Дараба йшла в якихось сутках з каміня. Тимофій перестав їсти та так, з букатою кулеши в руці та з роззявленим ротом і застиг—дивився. Дараба чєркнула кінцем задних бервен об камінь. Тимофій покрутив головою.

— Мику!—крикнув до товариша.—А я йк иду тут, то в мене зад ни бєт. Бо я йду вусом, а потому перетинаю та й завертаю. Ніколи зад ни бєт хучь би йка довга дараба.

— Але ж бо не широка, спокійно відповідає Миколай.

Усте ріки. Справоруч надпливає Білий Черемош. Справді його вода якась яснійша, і довго видно, як вона, не змішуючи ся з водою Чорного Черемоша, їде разом.

Води стає багато, береги роздвинули ся, навіть мов гори пониждали.

— Ци тепер ни буде вже бирше бити?—питає ся котрась з жінок, але керманичі лиш відмахують ся руками: мовляв, ще на вашу долю вистане.

Он впереді оголена червона гора. Висліди польської господарки: вирубати гет ліс до найменчої деревини і предоставити вітрам повну свободу звїяти тонку верству землі нанесену віками на каміне. Ідучи горами, часто можна подибати такі слїди польського господарювання в краю. Там, де рубали ліс німці, чужі люде—там ліс росте і через 30 літ можна знов рубати; там же, де торкинулася братня рука—мов дикі номади або сарана пройшла.

І гуцула очевидно болить отаке руйнуванє, бо от Миколаєва жінка, дивлючись на крїваво-оголену гору, зітхає чомусь сумно.

— Ей, Господи, з таким шкрапієм.

Вільно вже їде дараба. Не гоцкає її, не трїпле, минула потреба напружувати ся всіма змислами. Тимофій вважає за обовязок пояснювати міні всякі особливости краєвиду. От величезний камінь при березі. Ударяючи ся об него, вода викрутила дно, і там тепер глубоко. Тихо стоїть вода у тім місці наче озерце темне посеред брудно-бурхливих хвиль Черемоша. Аж дивно дивити ся.

— Ту така глибінь, шо пуду дає,—пояснює Тимофій.— Икос я таки умисневі готував-сми сім-шіжневу латку, жертюгу. Тай-сми пускав тут. Тай шош-оннаково дна ни досег. Лиш так десь трішъки.

— А ж бо брешеш не ладно,—чутно чийсь голос зберега. Там курить ся віковична гуцулська ватерка, сидять якісь постаті в кам'яних непорушних позах.

Де-б не сів гуцул, хоч на пів години—зараз кладет ватру. Часто вона зовсім і непотрібна йому, от лиш аби люльку закурити—а кладе. Якийсь культ вогню.

— А ж бо й брешеш не ладно.

— То бреши сам, коли міні не даєш,—огризаєть ся Тимофій.

На березі мовчать. Дараба тихо пропліває мимо великого каміня... Хтось сплюнув на березі, винявши люльку від зубий.

— Там браччіку сімнаціт шежнів.

— Кіко?

— Сімнаціт!—протяжливо кричать з берега, бо наша дараба вже просунула ся гет далеко.

Якась втома від навалу вражінъ. Стілько їх. Трошки би замкнути очі, трошка би відпочати, аби уміти знов тішити ся повно. А то шкода. Дивна красота, море її—а очі переховзують ся напів-рівнодушно і стомлений мозок каже: ну і нехай, ну і нехай.

— Товарниця!—пояснює Тимофій. Йому дуже подобала ся роля Черемошового чічероне. Товарниця—се малесенький доплив Черемоша, от ніби трошка більший потік.

— Звіци отакі мацюцькі дарабки йдут. То йк питают—звидкив то таке мале, то кажут: „з Товарниці“,—і якесь призиство до тих мацюцьких дарабок чуєть ся в голосі Тимофія, що от іде великими дарабами на великій ріці.

І Марійка також відчуває потребу щось міні пояснити.

— А он з тої хати газда то вбив чоловіка, жінчиного брата ніби.

— Чим же він його?—питаю ся і самому міні дивно—чому я власне се питанє задаю. Хіба не все одно, чим убили людину?

— А сокиров.

— А шо хіба чоловіка трудно убити? Йо! Плюнути!—відзиваєть ся Тимофій. Він уже перейшов на передну талбу і поволи, лінивими рухами перекидує кермов.

— Засов!—кричить він звідтам.—Ото-то си називає засов. Нахта там, сировица, сіль, олива—все!

Миколай перейшов до жінки на ковбок, сів обіч.

— Шос ми так слабо,—і стріпує плечима.

— Ше б ни було слабо, йк цілу дарабу грудима спер на такі воді. Миколайку—взми кожух на себе,—і ластила ся і заглядала в очі. Потім, понизивши голос, говорила, що

в усім винен Тимофій.—Коби був Леччінов бирше тримав...
Такий з него керманич.

Але Миколай боронив товариша.

— То на одно би вийшло—ци я би тримав ци Тимофій.
Бо йк пішов зад тай завертає тай завертає.

Скоро Ростокі. Маріка лагодить ся уже злізати, бо то
її родиме село. Стала знов веселою і говорить-говорить без
кінця. Що лиш на око впаде.

— А то-то видите йка дорога йдет по-над сам Черемош:
тут тогид чоловік так і влетів у саму воду.

— Як же то си стало?

— А вин їхав возом, мав муку, сіль, вовну, все. А тут
бачите йке бердо. А йкийсь чоловік идет тай кає: дай я ті,
каже, коні звезу, а то тут страшно. Тот кричіт—не руш! Най
сами йдут!—а цес таки до коний. А вни си злєкли та
в Черемош.

— І пропали?

— Все пропало.

— А сам газда?

— Та вин штрик из воза та й си вретував. Витак сьд
був з тим чоловіком, що коні тримав.

— Та й шо?

— Половицу коштів виддав, а половица так і пропала.

Уже Ростокі. Маріка перегукується зі своїми ростіцкими
людьми, причім не забуває оповісти про кожного всякі
детайлі.

— А ото-то, ото-то дивіт ци, дивіт ци.—онтот чоловік,
шо сидит онтам на кашици, то йк був парубком, то такий
був пениця, завадій, шо страх. Усекого зачепит, вібе. Он там
на дорозі, дес пид Риздво ци коли, то за малим шо не вбив
стару жинку. Такий був поганий на-світі чоловік, шо страх.
А витак узєв та й си вженив з одовицев, що мала аж
шестеро гітей.

— Ого! А то чьо так?

— А вна грунт мала. Тай си вженив, то присєг вид
горивки на пєть літ. А єк минуло пєть літ, то вже присєг
амінь вид усеґо. Та тепер такий господар, шо нема на цілі
Ростокі по-над него.

Від разу уриває і плещучи в долоні кричить:

— А он мама моя! Мама моя!.. Тимофійчику, срібний!
Лови си тут де. Лови си. А то міні далеко буде т'хаті.

— А до чого би я тут си ловив?

— До чого? До...

Вона не вимовила останнього слова, але всім на дарабі
ясно, о якім предметі йде річ, і всі сьміються. А Маріка
все говорить, говорить. І про то, що у них у селі жінка мала
вісімдєсєць і сім років та й привела дєтину; і про то, що їх
сусіда має двацїт і трєє гітей, а двацїт і четвєртим кєжка.

Тут, в Ростоках Черемош повний, тече в низьких берегах. Вибравши спосібне місце, ловимо ся. Тимофій збираєть ся помочи жинці нести фанте та якісь дрова: кавалки поламаного стільця, керми то що.

— Та не бари си, хло!—перестерігає його Миколай і сідає з жінкою шос похарчювати троха.

Група молодиць на березі. Вибухи реготу розкочують ся звідтам і вереск. Якась стара баба водить перед.

— Ей пане! Пане!—кличе мене і вимахує руками і вся рух та живість.

— Шо мете доброго говорити?

— А шо пане—ци би си ни здала вам іка молодичька. От цеса повненька.

— Та би си здала, чьїму ні.

— Насту! А-но судат! Нім чьоловіка ше діждеш.

Настя сьмієть ся. Сьміють ся молодиці.

— Та йди, дурна. Хіба ти ни знаєш, шо з паном то найліпше. Бо наш руснак скребет дуже.

Молодиці регочут, аж за боки беруть ся. А баба зви- ваєть ся поміж ними і вже оповідає, як чоловік приходить зі сплавачки.

— Та вже віпостит ци, віпостит. Жинка му вечерьїти лагодит, а вин сарака, все коло постілі. Промітат!.. „Та я, кае, ни хочу вечерьїти“...

А потім знайшла довгий вузький камінь—і що вже вона з ним не показувала: і квітками квітчала, і слова найласка- вйші промовляла. Молодички аж з реготу падають, а сами то одна, то друга додадуть такого перцю, що за малим гори не регочуть.

— То вни на старість то-то шенуют, шо за молоду полюбляли.

Ідуть дараби рікою. Баба, розшалівши ся, підбігає до берега, виставляє камінь, і кричить до керманичів. Молодиці заливають ся реготом, що дзвенить і купаєть ся в хвилях. Впрочім одна пробує зупинити.

— Шо-шо вже, а так робити невільно. Бо то, знаєте, раз так було, шо показувала отак одна молодиця кермани- чам. А вни си борзенько зловили до берега та усі за нев. Та дотив вганели, дотив вганели, докив піймали. Та взяли зі собов на дарабу та то оден, то другий, то третий, то чет- вертий, то оден, то другий, то третий, то четвертий. Шо з неї вже й сукровиці течют, а вни свої, ає... Жертувати мож, але так, то вже ні.

Та баба не звертає на се уваги. А я дивую ся... Шо за жарти, шо за розмова. Десятої долі того при других умовинах було би досить, аби викликати найгіршу огиду, обридливість. А от тут, на тлі сих зелено-синих верхів, під шум Черемоша, в сих простих, природних відносінах—то все було таке ж

само просте й природне. От хіба тільки, що з більшою веселостею та запалом говорило ся про одну з функцій людського організма, але зараз же по тім розмова переходила на телиць, курей, на господарство, відтак знов за ініціативою веселої баби вертала до передної теми. Все переплітало ся сьміхом, живою потребою сьміяти ся. Просто все.

Баба пішла. Молодиці почали вихваляти її веселість та охоту уділяти тої веселости усім.

— Вони такі завше. А ек, кажут, були молоді, то не було по-над них дівчини у в селі.

— А кіко я си наплакала через них—Божечку сетий! Бо я ни тутешна, нікого тут ни знала, нічьо в світі. То йк зійдемо си, було, до роботи і баба з нами, то вна шо-будь укнеї, всі си сміют, а міні все си здає, шо то з мене, бо я чужинська. Та зайду за хату та плачу, плачу. А богдай же бесте уночі так си смієли, ік отце у днину!—було кажу, бігме шо не брешу.

А он і Тимофій вже вертає. Але диво-дивненьке! Не сам, а з жінков! По що бере жінку зі собою? Чи то справа яка у місті? Чи може сама Маріка захотіла?

Так ні, бо гнівна, аж кипить. Іде, рвучи ногами, нікуда не дивить ся. Що за комбінація—не можу догадати ся.

Але молодиці прозорливіші від мене і Гордієв вузол рубають відразу влучними словами. Показало ся все дуже просто.

— Дивіт ци, дивіт!—шепотят одна другий.—До міста зі собов берет.

— Шо ж вин—на дарабі буде ци ек?

— Чіму на дарабі? А в місті?

— Ігій! Де у місті? На людех?

— Я шо не люблю до міста йти,—задерикуватю вставляє кирпатенька.—І виспати си з чоловіком нема де.

А ще дві молодиці то вже схилили ся одна одній до вуха і шепочуть. Та не дуже по-тиху, не дуже.

— Йой, люде!.. Та де то видане—три тиждні ек си пибрали—а вже жінку бити.

Кума підморгує.

— Йк би ни було за шо...

— А то було? Шо вна собі шош там ис шандарем? То-то лиш Госпіть без гріха. Ніби то вже ви, Анночко люба, ни маєте парубочька на розвагу.

Молодиці хіхочут.

— Такі то вже сі Ростюки. Вільно любитися тут. Вітри таки віют з гір...

Пора рушати. Керманичі вже на місцях, Тимофій розмотує швару.

— Ей! Пане!—кричить Миколай до мене. Я біжу на дарабу.

Маріка лиха на весь світ. Сидить на ковбчіку і гризе тріску зі злости.

— А що? Не гонні таки вид нас пити?

— Та то міні ади таке, що хучь у воду йди.

— Ов? Чьо ж то так?

— А так.

— Нема шо: чоловік каже—треба слухати ся.

— Ігій! Та то таке гирке, що би-м го не їла.

— То лиш тепер. А витак приголубите.

— Ає! Я би го ще порубала на маленькі чічки. Пху.

Тимофій, видимо, одержав піррову перемогу. Щось лащить ся до жінки, заходить з усіх боків.

— Та ци чуєш, Марі, я ті шось скажу,...

Але Маріка відвертаєть ся капризним рухом і сопє. Мабуть рахувала на відсутність чоловіка з села.

І знов плинуть береги, нешумним танком оточують ся гори, вода плеще поміж ковбками.

І бє керма, тихо занурюючи ся у хвилі, і якийсь спокій, і втома. Уже притупили ся нерви на вражіння, уже минає краса неоцінена—хочеть ся чогось нового.

І Черемош підіймає рукавичку. Він все повний несподіванок і ображаєть ся, коли йому докоряють в недостаті.

От берегом іде жінка і кричить щось. Я не розбираю слів та зрештою не звертаю уваги: мало хіба іде жінок дорогою і кожда з них може кричати.

Але керманичами, бачу, заволодіває неспокій і—нараз—несподівано для мене ми—ловимо ся...

Що таке? В чім річ? Не розумію.

— Чо си ловимо?

— А пид Сокильським загата.

Гуцульський телеграф в руху. То була баба, а се йде чоловік шляхом.

— Ци є пид Сокильським загата?—кричать керманичі.

Чоловік довго щось викрикує, але голос ростріпуєть ся по хвилях, зрештою попросту не вмію слухати. Як-не-як порозумів лише одно: що загата, правда, була, але тепер нема, прорвало.

— Отже йдемо,—кажу Николаєви.

— Ні.

— Як то ні? Адже чоловік каже, що нема вже загати.

— Як би їм усім вірити було мож.

— А чому ж ви тій жинці повірили?

— А то така жинка, що мож їй вірити.

Стоїмо пид берегом. Вражінє таке, мов перечікуємо дощ. По-при нас летить дараба.

— Чо си ловили?—кричать звідтам.

— Загата пид Сокильським.

Дараба переганяє нас і теж ловить ся. За нею друга, трета—і скоро весь берег засіяв ся дарабами. Керманичі позіходили ся, позакурювали. Хто лиш іде дорогою, усіх

питаються—чи є загата під Сокильським. Але відповіді такі різнородні, що нічого не розбереш: одні кажуть, що загата є, другі, що нема, треті знов, що є, лиш за Сокильським. Керманичі все то вислухують, але роблять свої виводи з того, якесь середнє арифметичне. Де-хто рішаєть ся іти, і ми в тім числі.

Дараба зриваєть ся з місця і відразу летить—ловили ся бо під крутим берегом. Але керманичі не зовсім спокійні і всіх питають ся, навіть товаришів своїх, що стоять ще при березі дарабами.

— Ци є?

— Нма, нма! Я сам зараз иду!

Вода велика, дараба іде борзо, керманичі як орли поглядають вперед: чуєть ся напруженє. На небо наскочили хмарки, одразу похолодало, і Черемош зробив ся чорним. Непривітним чимось дихнуло все доокола, ворожим.

І нараз, Бог зна звідки і яким способом, стало ясно, що загата таки є і що ми летимо прямо на неї, без усякої можливости запобічи. Береги високі, неприступні, всюда каміне, ловити ся нема жадного способу, бо би розбив ся гірше як у загаті.

Серце починає трівожно завмирати. О тім Сокильським стільки наслухав ся чоловік, стільки людських жертв узяло божище тих скель, що стріча око-в-око та ще при услівях загати ставала гостро цікавою. І цікаво було дивити ся на керманичів. Несли ся зі своєю дарабою вперед. Як випаде удар, що́ станет ся з їх дарабою, що́ зрештою станеть ся з ними самими і з їх жінками—нічого невідомо. А може бути все найгірше... І тому впливають ся очима вперед, ловлять найменші ознаки будучої небезпеки і готовлять ся відпирати. Всіма жилами свого мускулистого тіла, всім скупленєм своєї уваги...

От уже Сокильське впереді!

Височенна скеля. Обриваєть ся в Черемош. Ріка робить тут закрут і б'єть ся цілою силою в скалу, ревучи по каміню, що повиставляло свої спини геть на цілу ширину. Під самою скалою аж чорно.

Так ось він, Сокильський! Ось місце те звязане з історією усієї Гуцульщини, з опришківством, з іменем Довбуша! Ось місце, де, утворений уявою поета, стоїть «на саміськім скруті біломаймурний легінь».

І гуслі маймурні тримає
У маймурих він руках
І грає він на них... а грає,
Що сум збірає тя та жах.

Дійсно, тут може розбужувати ся фантазія, звідси може зачерпнути натхнення і нарід-поет і артист. Звідси близько до якихось тайн природи, звідси так ясно чути ті голоси,

котрих може ніде більше не учуєш. Бог-Творець тут колись говорив. Прогреміли його глаголи давними віками, воздвигли гори, піски по пустинях розсипали, снігом і льодом укрили кінці землі, але відтак позаростали травами, позамошувалися камінням в уличах міст, затихли в нових заглушивши ся шумах. Але тут ще чуєш предвічний той голос Господень, і клонить ся дух твій в покорі і смиряється бунт.

Так ось він Соکیلський... Скільки житей гуцульських, скільки жертв! То відвічні лови Княгині Соکیلської.

Як сонце за Діл вже сїдає,
І мракнуть всі гори вже сном,
Лиш той ще Соکیلський сияє,
Мов з золота кутий шолом—

тоді виходить на сам-верх вічно прекрасна княгиня і стоїть, мов викута з мрамору.

І коси, як золото ясні,
Пустила вітрам на розпліт.
А долом жасний та глибокий
Той Черемош дикий гутить,
Як сокіл, як той бистроокий,
Що совма на лови летить.

Кедровою дарабою по тім Черемоші плине молодий керманич. Вже пора-б йому зупиняти ся, десь, вже пора-б йому приставати на ніч—але що-ж як тая княгиня, там, високо на горі

Почала косу чесать,
А чешучи косу, як море,
Чудесних пісень співать.

І керманич забув і про дарабу і про цілий світ—дивиться на ту княгиню, не зводить очей.

А Черемуш, братя, глибокий,
А Черемуш дикий як біс,
А Черемуш, братя, по скоках
Розбиту дарабу поніс.

Я, признаю ся, тої княгині не бачив; зрештою може вона там і стояла, на горі, але тут не до того було, щоби розглядати ся за княгинями.

Дарабою гримнуло об камінь, бризки і піна застелили світ, нас почало шарпати в усі боки—і як ми вискочили з того пекла, чому ми там не розбили ся на тріски—того я не в силі зрозуміти.

І зараз же за закутом, де ріка розходить ся троха ширше—очам представила ся надзвичайна картина.

Вся ріка була загачена дарабами та ковбками, кільки око сягнуло. Дараби повбивало в берег, покрутило, поломило, поростріпувало; окремі кльоци поставило сторч, позахарастрило ними кожду діру. Вода реве поміж тими всіма загатами, а люде мов мурахи бігають і кричать і сується в якійсь смертельній тревозі.

Жінки перестрашені. Параска, як на Бога, дивить ся на свого чоловіка, вірючи, що з ним їй нічого не станеть ся, Маріка починає русти.

— А не перестанеш мой!—ревнув на неї Тимофій, але так ревнув, що Маріка відразу вмовкла.

Наша дараба летить з невимовною силою в тоту кашу з ковбків.

— А ци є по-під Волошінов струнка?—кричить Миколай від задної керми.

Тимофій лиш крутить головою на знак, що нема.

— Бий в середину! Бий!—і Миколай в одну мить перелітає на перед, а міні кричить на бігу:—На Бога дайте зад на воду! На воду зад!

Я гребу кілька сили заднею кермою, а передна ще дає два-три потужних удари, відтак звинним рухом вихоплює деревину з гнізда Миколай. З розгону б'є дараба в загату, аж всі ми ледве не падаємо. Миколай знов уже коло мене, б'є кермов, „даючи зад на воду“—і ми стаємо.

Якось дивно... Отже й по всьому? І нічого важного не сталося? І не довело ся рятувати життя ні собі ні кому іншому? І в тім вся небезпека? Я не розумів того, що наш випадок—оден з найщасливіших і що не всі, далеко не всі кінчають ся так лагідно.

На ріці був надзвичайний шум, вода реве, сокири торхкотять як град, гуцули перегукують ся, кричать. Якийсь хлопчик перебігає дарабами і, поховзнувшись, падає у воду. На щастє встиг схопити ся руками за ковбок, але однаково би не врятував ся, бо тягло ноги під дарабу. Хтось поміг.

А Миколай десь уже там, напереді. Мабуть є надія розібрати гайташ, бо всі гуцули там, на передних дарабах. Миколай належить до людей з ініціативою, Тимофія уживають як силу.

— Тручайте, браччіки! Тручайте!—кричить аж під небеса верескливий чийсь голос. Се мабуть виринаєть ся перша дараба. А скоро вирветь ся—може піти вся загата, як лід, і потім може знов захряснути, ще гірше.

— Рубай гакарі!.. Рубай, а то я рубаю!

— Та пусти! Шо тримаєш... солений!

І все збило ся, все змішало ся в купу, і нічого вже неможна розібрати.

Але на щастє загата наша була так щасливо скомбінованою, що за першою ж дарабою всі пішли рівномірно, одна за одною. Напростували розломані члени, скриплючи неймовірно, і поволи-поволи, дараба за дарабою счезали за поворотом. Тепер, дав би Бог, другої загати не зробити, коли так багато рядом іде.

Але Бог милував, милував. Вийшли на широке—нема небезпеки. Кудя не глянеш, чи взад чи вперед—дараби,

дараби, дараби, дараби... Жовті подовгасті рухливі плями на темній воді.

Тимофій знов відзискав охоту пояснювання. З серйозним видом оповідає міні, що.—

— Пруску дарабу ліпше везти. Довіз—добре, а розсипав—ніч отобі за те не буде. Бо тоті ковбки не прэпадут—оннаково їх визбірают. А жидівська—кола му онного не привезеш—мусиш штраф платити.

Сонце зайшло. Порозгублювали ся дараби і ми самі плвли серединою широкої почорнілої ріки. Були ми всі мокрі, троха перемерзли. Так хотіло ся усім тепла і сьвітла.

Пізно уночі ловили ся в Вижниці...

—

В. СОСЮРА.

Магнолії лімонний дух,
солодкі мрії олеандри...

А в небі огневi гранати,—
і мислі зоряно цвітуть...

О, моря гул!..

О, моря гул!...

І шарудіння хвиль на пляжі...

А десь панелі ще в снігу,
й морозу огневi масажі...

Ми хвилі любим,
хвилі любим,

самі народжені од хвиль...

О, притули вишневі губи
ти до моєї голови...

Хвилини бій...

Хвилини бій...

Я чую, як біжать секунди,
я бачу космоси в траві,

— в твоїх очах заграви бунту...

Магнолії лімонний дух,
солодкі мрії олеандри...

А в небі огневi гранати,—
і мислі зоряно цвітуть...

Крим. 1923.

—

Л. УКРАЇНКА.

Ось у ночі пробудились думки:
„Спиш?“—мені крикнули—і залюбки
кров мою п'ють почали, як вампіри...
П'ють без ваги, без жалю і без міри...
Ось налетіла одна промениста,
як метеор безпричальна, вогниста—
і пролетіла... її не спинить...
Чую, що погляд мій гостро зорить,
пильно пронизує темряву чорну,—
не подолати її необорну!
Думка пролинула, зсунулась тьма,
ось уже ясної й сліду нема...
Тільки даремно горять мої очі:
тьму освітити немає в них мочі...
Темно... Ох, мучать як думи вампіри!
Годі, лижіть! всею силою віри
я узброююсь тепер проти вас,
слухний, бажаний настав тепер час.
Вірю я в правду свого ідеалу,
і коли б я тую віру зламала—
віра б зламалась у власне життя,
в вічність матерії, (розвитку і) в світа буття.
Власним очам я б не вірила й слуху,
я б не впевнялась ні тілу, ні духу,—
се ж бо для віри найвищя віра!
Думка питає: „І віра та щира?“

3/XII 1905 р.

Л. УКРАЇНКА.

КАЛИНА.

Козак умірає, дівчинонька плаче:
„Візьми ж мене в сиру землю з собою, козаче!“
— Ой, коли ж ти справді вірная дівчина,
буде з тебе на могилі хороша калина:
як упадуть роси на ранні покоси,
то не в мою домовину, а на твої коси...
А як стане серце припикати, гріти—
хай не в'ялить моїх костей, тільки твої віти.
— Ой, що ж тобі, милий, з того за потіха,
щоб я мала червоніти серед мого лиха?
Ой, що ж тобі, милий, з того за відрада,
щоб я мала процвітати, як мені досада?
Чи то ж тобі стане миліш домовина,
як я буду зеленіти німа деревина?
— Ой, так не затужить і рідная ненька,
як ти, моя калинонько, моя жалібненька...
Ой, ще ж над миленьким не зросла й травиця,
як вже стала калиною мила жалібниця.
Дивуються люди і малії діти,
Що такої пригодоньки не видали в світі.
„Чия то могила в полі при дорозі,
що над нею калинонька цвіте на морозі,
що на тій калині листя кучеряві,
а між цвітом білесеньким ягідки криваві?“
Шуміла калина листям зелененьким:
„Ой, що ж то я німа стою над моїм миленьким?
Поки ніж не крає—дерево не грає.
А хто вріже глибоченько, тому заспіває.
А хто вріже гілку, заграє в сопілку,
то той собі в серце пустить калинову стрілку.“

20. VI.1901 р.

В. САЗАНСЬКИЙ.

Євген Григорук.

У час гострої боротьби за радянську культуру вибув з наших лав один з палких борців у найважливішій, найвідповідальнішій галузі—видавництві радянської книжки—Євген Максимович Григорук.

Завзятий революціонер, переконаний комуніст, поет і мистець „книжник“, Євген ще в вісім років лишився без батька й матері. Маючи притулком ще й досі живого діда-селянина на Балтщині, т. Григорук виніс важкий тягар життя батрака-наймита, працюючи в куркулів і по „економіях“.

У тяжких умовах злиденного життя найшов він час і учитися. І учився з надзвичайним успіхом. 1916 р. на вісімнадцятому році життя скінчив вищу початкову школу в Балті й того ж року склав вступний іспит у Феодосівський Учительський Інститут.

Вибух революції—і Євген не може всидіти в Інституті. Опинившись за гетьманщини в Умані, Євген зв'язується з запільною організацією лівих есерів („борьбистів“) і приймає жваву участь в її праці. У час жовтневої реакції виступає він, не звертаючи уваги на велику небезпеку, в місцевому „Пролеткульті“, як ярий прихильник пролетаріату й ворог гетьмана й Петлюри.

Смуга фронтова, в якій перебувала Умань, пересунулась і довелось залишити місто. Євген залишив мляву партію „борьбистів“. Він явився до комітету більшовиків і заявив:

— Я ваш і з Вами.

Залишивши місто останнім, він приходить в Умань першим—на панцернику, зі зброєю в руках.

Удруге довелось розпочинати організаційну справу, і Євген знов на панцернику, де й був поранений. Мусив від'їхати лікуватись до Києва. Там тимчасово працює в Пресокульті та Наркоматі Зовнішніх Справ; як зовсім одужав, їде на фронт комісаром полковим.

У час відомого відступу червоних з України в 1919 р. Євген лишається на запіллі, їде до Феодосії, складає іспити за інститут, добуває там відповідні документи й вертає до Києва. Звалюється од тифу. Виходить з лікарні вже після

радянського перевороту й знов із головою поринає у любов йому працю в Губнаросі й політичному управлінні КВО, яко Начредвидату.

Навала польської шляхти—і Євген член правобережної „тройки“ ЦККП(б)У й завідує її видавничим відділом. Після перемоги над білими де-який час він був секретарем Київського Губкому, а далі Завгубвидатом (потім Крайвидатом).

Саме на цій посаді він найбільше прислужився Радянській владі й компартії. Його розмах у роботі, відмінна впевненість і любов до книжки були причиною того, що Крайвидат досяг великого розвою й збільшив продукцію української радянської літератури. Як талановитого робітника, його покликане було спочатку членом Колегії Всеукрвидату, а потім Державного Видавництва РСФРР.

Занадто кипуча нервова натура Євгенова ніколи не вдовольнялась досягненням. Працюючи у Видавництві, він одночасно сам перекладає на українську мову, редагує, безліч читає й готується до лекторської праці у вищій школі.

Не даючи собі ні на хвилину відпочинку, Євген увесь час горів у туберкульозі. Вже надто пізно одержав він відпуск до Криму. Там і скончив свої дні. Скінчив тоді, коли його втрата найбільш відчувається...

Палко закоханий у книжку, Євген не мав часу сам її творити, бути автором. Лише крадькома він віршує, виявляючи свою справжню поетичну натуру. Скромність не дозволяла йому друкуватися. Зрідка, за настирливими вимогами товаришів, подавав він щось до друку (прикладом перший з наведених тут віршів, що побачив світ уперше в Київському журналі „Коммунист“). Лишилися невідомі, нерозібрані папери, що чекають ще свого видавця. З них вибираємо де-що...

Боротьба жертви уносить... Але червоний шлях стелиться далі.

Євген Григорук.

БОРОТЬБА.

Холодний день... І пусто
скрізь...

І перший, чистий сніг...
Хтось через вулицю з воріт
Тривожно перебіг.

Ревіли досвіта гудки,
Та не пішов ніхто,
І місто повнее життя,
Моя смертю повито.

Смеркає... Кожен в
самоті,

Заліз в закуток свій.
Навис над містом, як мара,
Страшний, останній бій.

Вітер вулицями віє,
Снігом рве вперед, назад,
По-під мурами чорніє,
Тінь похмурих барикад.

Ледве чутно тихий гомін,
Під ногами сніг рипить.
Пронизав фабричний комин
Потемнілюю блакить.

Ідуть!
— Нахились, нахились!..
І власного серця не чуть,
І руки за люфу взялись.
Держись!..

І бились завзято... І бились
всю ніч

До зорі...
Вогниськопожежі світило насіч
До зорі...
І полум'ям вітер кружав у горі.

На ранок скінчилось... В холод-
ні сніги
Поліг не один головою...
Червоним знаменом крутила
юга

Над юрбою.

Октябрь 1920.

НОСТУРНЕ.

Каже місяць срібні роги
Понад полем...
Біль, неначе злі остроги,
В серце коле.

Перед мене чисте поле
— Місто ззаду...
Вже не вирости ніколи
Тому саду.

Чистим лугом, жовтим яром,
Темним лісом,
Пронеслась червоним жаром,
Острим списом.

Світ шаблями дико дзвоне,
Вкрився палом,
В небо полум'я червоне,
В небо встряло.

Всесвіт крила охопили
Революцій—
Згиньте всі, хто стратив сили,
Хто в розпуці.

Хто жив лиш власним боєм,
Пріч з дороги...
Місяць каже понад полем
Срібні роги.

Харків, літо 1921.
(липень).

Неначе сон... Було колись...
В бою стискали міцно зброю,
А потім—прапори вились
І дружньо в ногу йшли
юрбою...

Неначе сон... Повітревком...
Палкі промови і дебати...
А потім вороги кругом—
І довелося утікати...

На мітингу... Хвилює люд,
Мов не завод це, а окопи.
О, ці безштанники возмуть,
Твердині найміцні Європи!

Матер'ялізм... Верхарн...
Расін...

Кант... Гегель... Моцарт...
Бах... Спіноза...

А потім—втома... Кокаїн,
І божевільности загроза...
Жінок без ліку... Гидко як!..
І скрізь ні крихточки кохання...
Фантом-дійсність дасть кон'як,
І мрії розквітча зарання...

Харків, 1921 (липень).

Прозора осінь закрутила
Покірно-п'яний листопад.
Пройшла, листям прошелестіла
І не оглянешся назад.

Лиш непомітно здрігнуть плечі
І нижче схилиться чоло...

Тимчасом ллє навколо вечір
Своє рожево-синє скло.

Червона мідь квітчає світи...
Осіннім думам в унісон,
Наздожене, прошепче вітер,
Що все розвіється, як сон...

Що побудує грудень вежі,
І заспіва юга пісні,
На тих стежках і дальніх межах,
Де ти ходила по весні.

Харків—осінь 1921.

Мигтить і стелиться без краю
Гаями латаний килим,
І ліс над шляхом сповиває,
Немов серпанок—сивий дим.

Прогуркотить над виром
сонним.

І полустанком кане в ліс,
А потім стало, монотонно:
Перебирає стук коліс.

Все далі... й хоч біжить
без краю.

Але подітись ніде з ним,
Бо серце, як ліса, проймає
Спраги старої сивий дим.

1921. Падолист. Москва.

МИКОЛА ТЕРЕЩЕНКО.

ОНУКИ.

І ми страждаєм, як і ти,
далекій батьку, діду!
І хай міняються світи,—
а в нас ридають біди,
голосить лихо...

Доля,—
вона однакова для всіх;
не утіче од мук земних
ніхто, ніхто, й ніколи!
(Ні автомобілем,
ні аеропланом,
ані думкою—туманом).

Пропелером розум,
а серце мотором
у вирій підносять,
угору!
І скоро досягнем
до інших печалів,
горітимуть стяги
на вищих вокзалах.
Розміряти б метром
прийдешнє, майбутнє—
о, страшно у нетрях
просторів безлюдних!
В космічних робітнях
і зараз ми тужим;
так ясно у вікнах,
а в душах...

Маєм усе,
і нічого не знаєм!
Горизонт під окуляром,
а під ложечкою ссе...

Маєм усе,
і нічого не знаєм!
Материк аеропланом,
а під ложечкою ссе...

Маєм усе,
і нічого не знаєм!
Гартувались комунізмом,
а під ложечкою ссе...

Маєм усе,
і нічого не знаєм!

Конторам,

і
лобораторіям—
загибіль...

Біль,
жах—
у наших черепах
од їхніх цифр!

Ах,
пф,
однаково терновий шлях
для всіх...

Клінікам,
і
обсерваторіям—
загибіль...

Біль,
жах—
у наших стомлених серцях
од їх!

—
—
Однаковий терновий шлях
для всіх...

Г. КОЛЯДА.

Ч А С.

Чорна ніч...
До гори по башті або скелі!
Звідти
в синьому тумані
голубий краєвид!
Тиха річ.
Чорна ніч...
...На синьому небі коло-
шлях, рейки чавунні на
ньому, —
день і ніч,
день і ніч
потяг
біжить по шляхові синьому.
Потяг—час.
Коло рейок—безмежність.
Кочегари до печі вугілля
р-раз!
— Зникла сумежність.
День і ніч,
день і ніч.

Харків—Травень—23.

потяг гуркоче довкола.
Чи кур'єрно?
Чи ні?
Потяг—час.
Кочегари ганяють сокола,
Летять віки...
Віки за віками.
Чи то—швидкий птах?
Чи то—ріка з комишами?
Летять віки.
Віки за віками...
Чи це тільки в нас?
Чи так саме й за нами
день і ніч,
день і ніч
потяг гуркоче довкола.
Чи кур'єрно?
Чи ні?
Потяг—час.
Кочегари ганяють сокола.

О. КОПИЛЕНКО.

ЕССЕ НОМО.

УРИВОК.

...Ми зійшлися з ним на тому, що для мене революція це—музика. Яка—невідомо, але обов'язково музика. Може симфонічний оркестр, може військовий, а може... мелодія на скрипку. Бо я страшенно люблю музику, особливо скрипку!

А для нього революція—це могутня життєва проблема, на вирішення якої він вирішив присвятити все своє життя.

Так принаймні він говорив мені.

Оце ті ланцюги, що звязали тепер міцно наші істоти.

Вечорами Тарас (він найшов у старовинному календарі, що по-грецькому ім'я Тарас значить—рухливий, метушливий) прохає мене грати йому на скрипку якусь річ глибокого змісту, або імпровізувати щось, але грати те, чого він ще не чув.

Він сидів тоді поглиблено-мовчки і уважно слухає, а потім розповідав мені вражіння.

Ось йому здавалось, що він величезний криваво-червоний карбункул, на великому міцному тілі. Вертиться могутнє колесо, захоплює те тіло, воно летить, летить—карбункул ятриться, лопається, як гарячий протуберанець, але замість лави з нього витікає гній.

І Тарас робився сумний, а у мене в конурі ставало сіро, темно і нудно.

Інколи він говорив, що він чайка, або альбатрос, що над безоднею моря носить, квилить над бушуючими хвилями, та боїться кинутись у вир, поринути, й літає голодний, тужний.

І у мене в кімнаті під згуки скрипки так було тоскно!..

Кімната у мене надзвичайно романтична. Вона в підвальному поверсі—кухня бувшого хазяїна будинку. Напівтемна, нагадує печеру десь на високій горі, а гуркіт вулиць—то грім обвалів і громовиць. Я часто фантазував: мені здавалось, що я великий Прометей, вирвався з неволі і сховався в печері на верхівлі найвищої гори і в самотині готуюсь до нового виступу—нести в грудях людству іскру полум'яну.

Але реальність моєї кімнати надто неприємна! Наприклад, відчиняти вікно в ній ніяк не можна, бо коли повіє вітерець,

тоді пил, лушпайки з насіння і брудний папір, що ними забруднено вулиці міста, летять прямо мені на стіл.

А бувають і такі непорозуміння, що хтось іде собі по вулиці, плюне випадково і прямо в моє вікно—слина й повишне на скло.

Такі неприємності бували... Звичайно рідко.

Тарас любив музику, любив мою скрипку, а я не любив його філософичних проблем революційної дії.

І коли він приходив до мене вночі (раніш як о 1 годині ночі він не приходить—бо у нього є свій принцип) і починає розповідати про свої нові відкриття в галузі різних поліпшень громадського життя—мені робилось нудно і я починав грати на скрипці.

Я люблю тільки одно питання, питання мистецтва. Ще змалку я цікавився ним, зокрема музикою, але цікавився по своєму. В дитинстві мені хотілось знати, відкіля і як робиться звук. З цією метою я розбив скрипку, балабайку і порізав гармонію. Це була офіра, що я приніс богу знаття і для вирішення питання мистецтва.

Тепер я вирішую його теж майже такими засобами.

.....

Віра...

До мене часто, майже щодня приходила Віра і щоразу вибачалась за турбування і скаржилась на долю. Я помітив, що такі дівчата, як вона та її подруги, хочуть бути слабенькими, безпомічними.

Але у Віри чудесні блакитні очі, що їх не можна було порівняти ні з якими людськими скарбами. Такі блакитні, що можуть навіть сперечатись не тільки з бірюзою а навіть з тоскним по чомусь далекому весіннім небом.

Вона розповідала мені про все. Про те, що вона любить бантики чіпляти на свою біляву голову, любе гарні капелюшки, одіж гарну і духи.

Розповідала, як випадково вона зустріла мене і як тепер рада цьому.

А я дивуюсь її відвідуванню мене, бо завжди сижу мовчки і слухаю і боюсь доторкнутись до неї, бо вона така маніжна, тоненька і легка, як пелюстки квітки. Я почував це тоді, коли вона сідала біля мене близько, близько...

Віра теж любить мистецтво, музику, а особливо театр. Вона бетзямно закохана в нього, це її найукоханіша мрія і вона стремить всією душею на сцену.

—Ах, я не можу так, як ви, мені треба комфорт, наостанє життя і я тільки можу мріяти про драматичну студію. Бо я так стомлююсь на службі і уже післяобід не можу нічого робити. О, як би не оця революція, що змусила мене служити і розстроїла наше життя, я дуже давно була в Москві в Художньому Театрі, а тут що ж, та ще тепер. Ах, таке життя!...

Так говорила Віра, а я слухав і мовчав. І любить вона мистецтво „настояще“, а не якісь тендейційні сурогати. Чита тільки старих класиків та закордонних письменників, а укоханий її поет—все таки Надсон.

Хвильового ж і Тичину взяла у мене читати (а може й не читала) тільки тоді, коли я запевнив її, що Хвильовий американець, а Тичина поляк і твори їхні—переклади на нашу мову.

... Я люблю блондинок. Не знаю чому я люблю їх, може тому, що всі класичні, самі красиві жінки в світі, були блондинки, але цей факт, тільки тому, що я теж блондин, робиться в розумінні Тараса фактом фатального значіння в моїм житті. І він серйозно і щиро, за допомогою різних теорій доповнення, контрастів і інших, запевняє мене, що над всіма феноменальними людьми висить Дамоклів меч.

Можливо! Звичайно, факт сумний, але поки що я цю частку свого життя прожив чудово...

.....

II.

В офіційному часописі Центрального Комітету Комуністичної Партії, за лютий місяць 1921 року, у відділі протоколів і постанов, надруковано:

„Тов. Тарас Скорак, исключается из рядов Коммунистической Партии за преступное неисполнение партийной дисциплины, за интеллигентский подход к партийной работе и как лишний балласт в партии“.

Того ж вечора Тарас писав у своєму щоденнику так: (він дає читати й мені):

„Знову життя повернулось до мене спиною. Подла баба фортуна майнула й зникла, залишивши мені розбитий келих, в якому раніш шумовало вино. Та я не надіну скорбну тогу і не посиплю пеплом голову. Хочу працювати далі і докажу, що я не лише інтелігент і балласт в нашій революційній дійсності, а величина, з якою заставляю рахуватись усіх. Ще побачимо! „Сміється той, хто сміється останній“.

Нехай мене робітники погнали з трибуни за те, що в промові я ухилився в бік від теми, а потім назвав їх темною отарою. Але я не кину настоювати, що слово Революція—це не просте слово, а найглибша суб'єктивна субстанція масового розуміння, яка все ж не може бути виявлена одними економічними законами, тільки філософичною підосновою головних моментів історичного життя.

Скоро про себе нагадаю!..

Але, як некрасиво повернулось до мене життя! По невідомій асоціації мені зараз пригадався той злий випадок

в тюрмі, коли мене кинули в камеру до різних злочинців. Хоча я до них поставився і дуже добре і ввічливо, все вони налагодили зі мною штуку, яку проробляють майже з усіма новими в'язнями. Було так: оголосили, що в одного з в'язнів десь зник ніж. А ніж в тюрмі це цілий клад. Почали шукати і не знайшли. Тоді один з них—„ширмач“ Круть заявив, що йому здається, ніби украв той ніж я. Скільки я не відмовлявся, не вірили й примусили поклястись на ікону. Зняли ікону, а мені зав'язали очі, і сказали, щоб я клявся і цілував тую ікону. Я поклявся, а замість ікони, один з них підставив мені для поцілунку голу задницю, і коли я поцілував її, в цей мент мені розв'язали очі.

А на другий день вся тюрма знала про це і мені не давали спокою.

Чому така дивна асоціація виникла зараз, ніяк не розумію і т. инш.“

Тоді Тарас уже не скаржився мені на те, що його викинули з партії—поступили з ним нечесно. Бо він говорив, що зможе доказати їм, що зрозумів і відчув сучасність глибше за тих формалістів.

Пам'ятаю, прийшов він до мене вночі. Я помітив, що він почав трохи товстіти, доброти і рухи у нього стали поважніші, розміреніші, ніж раніш. Приходив навіть чисто виголений, в свіжих сорочках і завжди в нових краватках.

Між иншим, Тарас старовинного українського аристократичного роду: дід у нього був, правда, грек, але оженився на якійсь родичці гетьмана Полуботка. Цим зокрема Тарас і доказував свій потяг до особливого естетизму і свою тонкість почуття. А в той час він міг своє життя поліпшити, бо, як інженір, мав добру посаду і навіть почав їздити на автомобілі.

Стомлено розповідав мені про свої останні роботи. Працював він над вирішенням питання про всесвітню революцію, за допомогою філософії і математичних формул.

Говорив повільно, впевнено, з замилюванням собою. Вставав і швидко ходив із кута в кут кімнати, і його висока постать діставала головою до стелі.

У мене маячило в очаях, наче він качався як маятник, а коли розповідав, то мені здавалось, що він читає мені дитячі книжки з пригодами.

Говорив, що робота партії, звичайно, неправильна, бо зовсім не тими шляхами треба йти до всесвітньої революції, щоб не було того, що було в нас.

Перш за все у нього філософично-суб'єктивний підход до слова.

—Саму душу, душу слова ти не розумієш!—хвилювався він, хоча я й не сперечався з ним.

—От візьмемо слово Чека. Тут почувається зразу зв'язок з колесом, з колесом революції, що знищує все старе і веде людство до нового життя—це надзвичайне слово, влучніш якого придумати не можна для ілюстрації цієї установи!

З цього і ще де-яких слів (Пуп—а є пуп землі, в старовинній мітології) Тарас виводив майже весь принцип боротьби, всю теорію—як можна побороти контр-революцію. Додавав він тільки ще таку математичну формулу:

Коли з числа забитих і покалічених в часи імперіалістичної війни і Великої Революції вичислить кубичний корінь і поділити на інтегровану цифру загальної культурності людей, тоді і будемо мати математичну основу, яку й мусимо пристосувати до боротьби з капіталом.

А от такі слова, як „Угні“, що нагадують індуські слова, ці слова вказують на містичні підвалини всієї революції. І ще багато він приводив мені і розкладав нових слів і доказував свою теорію.

III.

Я по весні гублю спокій свого життя. Мені хочеться чогось невідомого—широких просторів, фіслетових далів, важких жирних степів, землі, землі свіжої чорної безкрайної!

І коли я не витримував, коли мене здушають вулиці, я нестямно біг за місто, за парк, падав на землю і притулявся до неї. Тоді мені хочеться бути змієм, плазувати чревом по її сильних крижах, рити кігтями, цілувати в нестямі й жазі...

А на обрії я бачив, як чорніли борозни і на них колупались люди.

Здивовано дивився сторож будинку, де я живу, коли я вибігав зі свого підвалу, брав у нього сокиру і починав рубати дрова по дві години під ряд з таким запалом, що у мене на руках лопалися водянки.

Інколи я просиджував десь за парком цілу ніч і бачив, як сивіли у ранці білі шляхи на обрію, у душу простягали руки і хотілось, як келих вина, випити і небо, і зорю,—щоб упитись до безтями.

А вдома я брав скрипку і щось невідоме грав—грав весняні гімни і притискував до себе скрипку так, як я б хотів притиснути—степ. А потім біг заробляти копійки уроками і вчитись.

...Я навіть не помітив, що довгий час до мене не приходила ні Віра ні Тарас. Бачив тільки раз, як вони удвох їхали на автомобілі. Віра сиділа близько біля нього, і у неї розкучерявилось волосся і розжеврілось обличчя. Я пішов здивований далі...

А одного разу увечері я пришов до дому, а вони сиділи у мене. Тарас ходив по кімнаті і напружено щось розповідав.

Очі Вірини мені завжди нагадували сизо-лілову далеч степу, а тоді вони були якісь особливо таємничі і холодні, як крижаний північний бігун. А Тарас розповідав далі:—Да... так ось головні проекти моїх будівель, над якими я працюю тепер. Але трішки ухилюсь в бік: коли проведуть в життя мою теорію про безкровну математично-розраховану всесвітню революцію, тоді треба буде зробити так, щоб не тільки ми, а весь космічний світ знав про неї. Для цього нам треба поставити на землі декілька величезних статуй Перемоги і Волі, розміру, приблизно як половина земної вісі.

Скажіть мені, чому побідила наша червона армія всіх зовнішніх і внутрішніх ворогів? А тому, що вона схожа на богатирів старих часів. Ви думаете її випадково одягли в лицарські шлеми? Ні—тут глибокі таємні підвалини. Візьмемо такий приклад: Буденний з своєю частиною тільки тоді почав перемагати ворогів, коли армію свою одягнув у шлеми. Оці шлеми є містична підоснова нашої перемоги.

Так от статую такого лицаря в шлемі з червоною зорею ми й поставимо на бігунах і в інших місцях нашої планети.

Над конструкцією цього лицаря і працював тоді Тарас, а особливо над його установкою. Він думав його збудувати по принципу башти Татліна.

—Розумієте величя цієї будови!—закінчив він патетично-театральним вигуком.

Віра дивилась на нього з благоговінням, а потім промовила:

—Ви знаєте, а я ніяк не можу розібратися у всіх оцих словах і назвах сучасних. Маркси, Енгельси всякі „коми“ і „дели“. У нас на службі єсть комсомольці Ах, вони такі нечепурні, нечемні, а завжди говорять про ріжну роботу, спорять про Маркса. Хлопці з дівчатами пообнімаються і ходять по коридорах—так негарно. Я пробувала говорити з ними, так вони не звертають на мене ніякісінької уваги...

Тарас починав їй щось розповідати, а мені хотілось упасти і сміятись, сміятись, сміятись, як нестримному Сатиру...

...Від мене вони пішли вечеряти в ресторан „Прогресс“, а потім катались на автомобілі.

Із ввічливости, мабуть, запрошували і мене.

IV.

Знову я довго не бачив Тараса. Одного разу проходячи мимо будинку, де жила Віра, помітив, як вони пішли з нею туди і це мене надзвичайно здивувало... А може він приходив до мене, бо я ніколи майже не був дома.

Весняна повинь переповнювала мене вщерть, і я радів нікому невідомою радістю. Свою енергію я виливав в фізичну працю, в скрипку, або біг за місто.

Весняна повінь лилась великими джерелами з кутів, зо всієї обширі світу, підхоплювала мене і на крилах радості несла, я ходив і усміхався і часто бачив, як на вулицях мені незнайомі люди теж усміхались, і я, засоромившись, червонів.

Коли я не йшов за місто, тоді, звільнившись від занять, ходив блукати по місту.

Дивився на садки огорожені дротом, замість паркану і думав, думав...

Холодні зими поїли паркани. Потопили паркани в пічках, так званих „буржуйках“.

Згадував, як я ще рік тому ламав паркани, дерев'яні ворота, отхожі місця, щоб хоч трохи нагріти свою кімнату і зварити незмінну пайкову пшоняну кашу.

Тоді зо всіх вікон великих шостиповерхових і малих будинків міста висовувались дратуючі чорні пальці димарів, закопчували вікна, карнизи будинків, а кімнат не пагрівали. Люде одягали на себе все тепле, що можна була одягнути і мерзли. А пальці з димарів наче сварились майбутньому, посиляли увисочінь дим; і здавалось мені тоді, що він кличе всіх кудись вперед—бо він породження Революції.

Тарас сперечався зі мною. Він запевняв, що ці пічки є одна з хронічних болячок нашої дійсності, яка залежить від неправильно поставленого питання з постачанням і невмінням використати теплову енергію. Можна б було робити нові винаходи, здобувати іншими засобами тепла.

Він був тоді ще в партії і дуже критично ставився до її роботи. Виступав там з різними проєктами, з яких ні один не був затверджений, і він лаявся і говорив, що його не хочуть зрозуміти.

На його погляд революція засіяла болячками всю нашу країну: поруйновала будинки, позапльовувала, позабруднювала міста—немає грошей. Але разом з тим кожне повітове місто мало свою газету, декілька політосвітів, різні копіси, десятки культкомісій, а не мали паперу писати „входящих“ та „ісходящих“. Революція—це стихія, смерч, шквал, а ми в 20-му віці мусимо все робити точно,—скрізь потрібна математика, формула, точний учот.

Немає глибини підходу, не винайдено з самого початку тих розумових меж, за які можна виходити.

Це було його твердження, і він починав викладати якісь надзвичайні формули, числа, говорив про них по три години.

І я ходив по місті допізна. На вулицях продавали барвінки та інші квіти, і люди, люди без кінця.

Найбільш мою увагу звертали на себе жінки. Чудово одягнені, підфарбовані з кокетуюче закинutoю головою. Деякі особливо вражали мене своїм обличчям, я оглядався і

дивився тоді уже не на обличчя, а на спину і міцно охоплені гарною сукнею стегна, що нахабно рухались з кожним кроком.

Які далекі мені ці жінки! Скільки не стремлю розпізнати їхнє життя по обличчю, не можу. Як сфінкси замкнені. І мені згадувався каламбурний парадокс Оскара Уайльда, що „жінщина—це є сфінкс без загадки“.

Але які зрозумілі мені були ці „сфінкси“ тоді, коли вони ходили в лантушаних спідницях, в салдатських чоботах, а літом в дерев'яних сандаліях, які ми називали „копитами“. Тоді, коли по дві години стояли ми рядом, в черзі за півхунтом житнього хліба або за обідом в Радянській їдальні, вони тоді були такі близькі і я їх чудово розумів.

Инколи бувало, що я в задумі доходив до площі Пролетарської Рози, від якої у всі кінці міста розбігаються багато вулиць і вуличок. Частина вулиць іде до центру міста, до великих шумних вітрин, побіля яких стьождкою черви сунуться люди, а частина в темні й тихі околиці. З темної вулиці виринає непомітно невідомий „сфінкс“ і несподівано підходить:

— Гражданин, ви скучаєте, пайдьомте!

Так просто говоре, як ванько запрошує—„гаспадин, паєдем“.

Майне обличчя! нафарбоване, напудрене, виснажене з глибоко запалими очима.

Цього „сфінкса“ я цілком розумію, але кидаюсь у бік, а він хриплим баритоновим контраalto кричить мені вслід:

— Сволоч! ...його в душу мать. Баїтсья, святой! Будто не хочет!—і знову лайка.

А я тоді біг до дому.

Але я вже не міг терпіти більше свого підвалу. Навіть уже здавалось мені, що я зовсім не люблю великого міста, а люблю—степ.

А що я більше люблю, чи степ, чи велике місто? Незнаю.

Очі Віри мені нагадували голубий степ... А чому б їм і не нагадувати, коли тоді була весна, травень, а я виріс серед степу, а у Віри чудесні очі...

V.

Ні Тарас, ні Віра довго до мене не приходили. Та я й не жалкував, мені було однаково. Я зненавидів тоді місто—мені здавалось, що на власних раменах я ношу всю оту вагу шостиповерхових будинків, а вони байдуже так дивляться на мене.

І бачив я, що одквітли каштани в алеях парку і пелюсточки білі падали на землю—мертві. Це проходила весна...

Але я вирішив тікати до дому на село до батьків, а там косити, в'язати, упиватись степом. Бо у моє вікно летів пил з бруку й лушпайки, а каміння таке гаряче, зле...

... Одного разу прийшов увечері до мене Тарас. Прийшов з обличчям винного в якомусь злочині і не з тими само впевненими рухами, що завжди.

Я помітив в його зовнішньому вигляді кардинальну зміну. В руках тримав він стек і рукавички, одіж була особливо гарна. Завів собі англійські вусики і проділ по середині, і від нього несло духами.

Прохав мене не дивуватись, що не заходив, бо він останній час дуже працював над ось чим.

Всім відомо, яку данину людьми взяв тифус у нас під час боротьби і голоду. То це величезна кара! І його зарієнс, переможець пролетаріят, і його здобутки можуть залежати від якоїсь там тифозної воші.

Так от він, Тарас Скорак, хоче врятувати людство від цього зла! Він працює над великою книжкою під назвою:

„Тифозна воша і пролетарська революція“.

Це буде великого значіння твір, який будуть брати майже за основу для вивчення історії революції, етики і мистецтва. Він розв'яже багато пекучих питань всесвітнього значіння.

Він же разом хотів прикласти до цього і свою теорію сучасної словотворчості—її суб'єктивно—філософському глибині і значіння для сучасності. Бо є багато слів, які просто самі говорять за себе без ніяких тлумачень.

Далі розмова перейшла про Віру, я відчув, що оце причина приходу Тараса.

— Ти зрозумій, яке у неї прагнення до мистецтва, зокрема до театрального, яке глибоке природне почуття естетизму. Ти знаєш, я її називаю золотокудра Ізоolda. Що—влучно?

Він повідомив мене, що вони покохали один одного і порішили одружитись.

Між иншим, щоб не ображати її батьків, вони, повинчаються в церкві, але ж я знаю його погляди і, звичайно, тут не може бути й речі про якусь там зміну їх. Просто по стратегичних і тактичних міркуваннях треба трохи поступитись ними. І Вірочка навіть примусила його надіти на шию хрестика, щоб доказати батькам, що він не безбожник.

— Ну, що ж, люди вони старі, старого закалу. Нове їм непотрібне, а мені ж це дрібниця!

Тарас запрохав мене першим шафером. Вірочка цього дуже хотіла, щоб я обов'язково взяв із собою скрипку, а вони ще дістануть на той вечір піаніно.

У Тараса горіли очі, були уже різкі рухи. Він ще повідомив мене, що вони будуть жити у Віриних батьків, поки-що, а зразу після весілля їдуть на курорт—він уже все устроїв.

Стиснув міцно мені руку і зник.

А мені хотілось упасти на ліжко й сміятись, сміятись, сміятись до безтями.

А на другий день я плюнув на все, взяв під пахву скрипку, поклав у торбинку ноти і пішки пішов до дому у своє село, за 100 верст від цього міліонноого вовкулака міста. Знав, що мене зустріне там матуся—у неї зморшки на чолі, на щоках під очима. Буде дивитись на мене оксамитом таких лагідних очей і говоритиме:

— Ти ж там голодував, бо схуд ото бач як—і обов'язково захоче торкнутись до моєї голови цупкою рукою. А йшов я довгими нашими шляхами, нивами поміж

хлібами,

хлібами,

хлібами...

Виходив з якогось села у ранці і серед роспещених, налитих соками ланів ставав і грав на скрипку невідому серенаду, або величний гімн і славу Кучерявому Пану.

І коли ранок точе з неба червоний зоряний мед і цівкою його в груди ллє, я граю гімн простіру, бо—це

далена,

далена,

далена така...

І я думав:

— Феноменальна людина я, чи Тарас—чи це непорозуміння!..

Ще й досі цього питання не вирішив. Але гадаю, що публікація про Тараса могла стосуватися не тільки до його.

—

І. ДНІПРОВСЬКИЙ.

П Р О Т Е С Т

Крові Воровського й тих, що проллють
свою в наступний час—присвята.

І.

Ще в килим не звернулась кров,
ще пульс мигтів і капав на долівку...
Як лев
моторошний,
страшніший у крові,
ніж був живий,
і кидав жах на лона королев.
Шматками радія дротяно-щоглий ліс
хапав засмагло вість за вістю...

ІІ.

І їх не кликали наказами столиці.
Не караван, не лави—повідь.
Бліді
в серця зім'ятий біль вп'яли,
і як вали,—
а на розписаних, напружених полотнах
на місто вип'ялись—
немов леви поклали лапи.
І будівничі буднів гасла
позастигали:
от-от з полотен кров закапа.
Краї одягнено в жалобу.
...І затрусивсь і зблід у вікнах побут...

III.

І п'явками в лице провідника:
тому залізом звук на камінь.
І мов запраглі до оази
на перехват слова екстазні
із уст його,
очами пнуться в саме горло,
вухами в гору.
Музика
шану мертвому.
Тріпоче повідь:
смерть за смерть.

IV.

І чорні літери з пахучих гнізд
скакали хутко в мідні гранки
і наливалися в слова залізні,
що кинув вождь кривавими коралами
і ті, яких не вимовила повідь.
І докликавсь, татакав телеграф,
і по степах рипучими возами.
Мов чаша розлилась з чавунного заводу—
кривава вість із чорної Лозанни
у степ, у ґрунт, аж до самого споду,
де Революція до лав, що йшли з-за брам,
криві роти й залізні руки брала...

V.

І повезли вози, й застукав телеграф
дихання стиснутих, палючих
резолюцій
на перебій,
на впереїми:
—за сонце Рад
Ми
на найлютіший, на чорніший бій...
і затопляли Раднарком
од плугу з степу, од машин
і з нетрів рудників:

—Не віддамо нікому
і односердні груди
на смерть фашизма...
І клетотів, і домагавсь Везувій
аж до споду:
мобілізуй!... мобілізуй!...
степи й заводи...

VI.

Й хапало радіо радянські ультимати,
й була в них сила—
а звідусіль
Росія,
Україна
розносила,
доносила
і голосила:
спаяні, єдині,
злучені—
ждемо—коли,
коли
лавами на європейські столиці.
І з шовку графського
озуємо онучі—
і прапори комун бентежних
на мури веж...
І б'ються до столиць
навперейми,
на перебій—
гудуть в степах трівожні телеграфи:
Ми...
Ми...
на смерть...
на бій...

В. ЧЕРЕДНИЧЕНКО.

ПОЕТКИ БРУДБІЛЛІ.

Одну з них, за все її життя, ніхто не назвав поеткою. Проте вона була нею всім своїм єством. Як дійсна поетка, вона мислила образами. А її душа вся була прагнення світлого красивого життя... Що наповнювало її серце невгомним сумом, безмежною тоскою. Тоскою... Сумом... Чорною журбою поета, що не знає меж, не відає дна...

Не затопити тоски вогневими сльозами. Не вколисати суму журно-жалібними співами. Не обдурити журбу примарою особистого щастя. Хіба ж тоска і сум, і чорна журба поета знає межі, відає дно?..

Поемка працювала в напів-темному льоху. Там і жила: цеб-то спала та їла у шкарбанах на босу ногу. В підіткнутий завжди захлюстаній спідничині та білій вишиваній сорочці. Повсякчасно схилена над великими темно-деревляними ночвами її постать.

Напівтемно. Вохко. Густе повітря з різноманітних запахів людського поту, мила і пари. Плями калюж на цементовій долівці. Купи брудної білизни: сухої долі, мокрої—на ослоні. У кутку плямує ліжко червоно-біло-жовто.

Піниться білий шум у ночвах... Летять бризки навкруги... Дзвенить, переливається пісня... Журлива... Не видно обличчя... Коси запнуто білою хусткою. А душа... Вся душа розкрита в словах, сповідається в мелодії.

Слова малюють життя в світлих покоях, де що-дня купаються й одягають чисту, пропахану ніжними пахощами білизну, а один до другого ставляться так любляче-пестливо... Голублять руками... Милують очима... Вколисують словами... І цілують... І цілуються...

Мелодія—сама тоска, один сум... Тоска, що переривається вибухами риданнів... Кривавих риданнів. Сум, що переповнений прокльонами—наріканнями на долю лиху до багатьох й пестливу до інших. Ридання. Прокльони. Нарікання...

І знов пекучо-чарівні малюнки того привабливого життя... Ось пахуча, майже чистісінька, білизна, по якій де-не-де темніють плями... Одна... Друга... Ще і ще... Ось тут... Он там...

Іх треба знищити. Які ж ті плями? Звідкіля? Яким чином?.. Звичні, чи випадкові?..

Непоборна потреба зазирнути в те далеке, щасливе життя чужих... Життя, відоме з чорного ходу, уривками. Хоч по плямах утворити його. І поетка з плям брудної білизни в своїй уяві оживлює яскраві образи, слова, вчинки, оточення...

Бо хіба ж може поетка не творити? Хай живе вона в льоху серед помий та брудної білизни... Дарма. Ніщо не може завдати їй творчості. На те вона й поетка.

Хто здолає закинути їй, що джерелом її творчости для неї з'являються... купи брудної білизни?

Хто кине їй докір? Хто пошле догану? Хто одважиться?

... .. це була перша.
А другу ще змалечку прозвали поеткою. Вона була тендитною істотою, захищеною від життєвої боротьби мурами панської родини. Геніяльні твори поетів і музик всесвіту поетка натхненно передавала в словах, співах і грою на піаніно. Лише про сум... Тільки про тугу... Її вбрання знало лише чорну й білу фарби.—Ознака постійної жалоби її духа за прекрасно-радісним життям на землі.

Її очі одверталися від всього грубо-одвертого, яскравих фарб, страждання людей, гидкої вбогости...

Жила замкнувшись в собі самій. У неї, як і в кожного поета, серце було переповнено невгомним сумом, безмежною тоскою. Тоскою... Сумом... Глибокою тугою поета, що не знає, якими вогневими слізьми залити тоску? Якими журно-жалібними піснями вколисати той сум? І якою примарою особистого щастя можна обдурити чорну журбу?

І вона творила... Бо не творити була не в силі. Як і кожна поетка.

Але світ, де жила її душа, був іншим... Постаті в сніжно-ясних вбраннях, осяяні красою власної жертви на користь своєї душі. Святі. Праведники. Пустельники. Мученики. Перші часи християнства. Егоїзм, возведений в ореол святости. От був світ її духа, привабливе життя її мрій.

Її поеми повні були тих образів, осяяних сяйвом воскових свічок по церквах... Та Жовтень порушив тую творчість.

Галасливий, брудно-кривавий, з кулеметами повстань, розстрілами чека, реквізіціями й евакуаціями, грізний Жовтень!

Виселили. Реквізували піаніно для школи... Ціла родина в одній кімнаті. Ніжні руки поетки примушені прати, прибирати, мити й варити... І коліра суконь не має змоги дотримуватися.

А навколо нові люде... Нові владарі життя. Ті, для яких не існує нічого зі старих звичаїв, законів, моралі... Одверто-щирі в особистому житті. Всі, як один... Певні-переконано в своїй правді, у власному праві.

З жахом невимовним дивиться на них поетка. Тужливими зойками пронизана її творчість... Слізним острахом за чистоту власної душі квилить її серце... А слова, слова малюють ідеали соціалізму, керуючись плямами на білизні комуністів... Відповідальних робітників... Активних діячів... Плями брудної білизни?

А хіба це є чим іншим, коли копирсаються в подробицях особисто-інтимного життя окремих осіб? Ні, сумніву немає!

Джерелом творчости поетки стала брудна білизна. Це—так. Бо не творити поетка не в силі. На те вона й поетка.

І по плямах брудної білизни малює жахливі уявлення майбутнього життя в соціалістичних країнах... І довго і гірко ридає в нестямі під вражінням тих уявлень...

А після складає поезо-молитви до бога з благанням рятунку рабів своїх.

—

М. КОЖУШНИЙ.

СІЛЬСЬКІ КОМУНАРИ.

Ми—машини,
Ми—електрика,
Двигуни історії,
В нас червона орнаментика,
Усипана зорями.
Сини славних незаможників,
Наймити ображені
І з очами - зорями
Шляхами терновими
Все собі покоримо.

Далеч нам показує
Зоря - п'ятикутня,
Закладем підвалини
Мурами - бетонами
Будові Майбутнього.
Ми—машини,—
Ми—електрика,
Двигуни історії,
В нас червона орнаментика,
Усипана зорями.

—

М. О. СКРИПНИК.

Начерк історії пролетарської революції на Україні ¹⁾.

VII. РАДЯНСЬКА УКРАЇНА У ПЕРШОМУ ПЕРІОДІ СВОГО ІСНУВАННЯ.

Таким чином з початком лютого 18 року на всьому терені України було скинено владу поміщиків та буржуазії, і натомість запанувала влада Рад.

Всупереч всім сумнівам і розмовам, буцім-то Україна повинна йти іншим шляхом соціального розвитку, ніж робоче-селянська Росія, всупереч всім центробіжним силам, як також і всій інерції націоналізму, що повинен був розвинутися в наслідок царату і влади поміщиків та буржуазії—кінець кінцем в результаті жорстокої, хоч може не дуже довгої, лише кількамісячної боротьби вся влада у містах перейшла до рук рад робочих і салдатських, а по селах—селянських депутатів. В центрі була вища державна установа ВУЦВІК і уряд його—Народній Секретаріят.

Придивимося до фактичних відносин у цей перший період Радянського будівництва на Україні. Цей період ще й досі має свій вплив на дальший хід подій, хоч майже зовсім не має документів: вони згоріли в пожежі революційної боротьби.

Владу робітників та селян в дійсності було скорше декларовано на Україні, аніж проведено. Наче по наказу та й в дійсності по наказу капіталу зупинилися всі індустріяльні підприємства, всі копальні, фабрики і заводи. Пролетаріят станув перед загрозою безробіття. Вся технічна адміністрація підприємств не лише за страх, а навіть за совість, як вірні слуги своїх велико-буржуазних володарів, псувала машини, перешкоджувала діяльності пролетаріату. Щоб забезпечити себе від безробіття, щоб забезпечити індустрії дальшу продукцію, а республіці дальше існування,—робітники повинні були незалежно від своєї волі, а не тільки по вказівках більшовиків, самі навіть меншовики, навіть безпартійні незалежно від тої чи іншої політичної діяльності об'єктивно примушені були перейти

¹⁾ Початок див. «Червоний Шлях», ч. 1.

від робочого контролю, що його вони проводили в 17 році, до активного розпорядження справами виробництва. Такий хід подій мав місце у Росії, він же був обов'язковим і для України.

Мені, як колишньому секретареві Петербурзької Ради Фабрично-Заводських Комітетів, а потім на Україні, як Народньому Секретарю Праці, згодом до того ж і Промисловости, довелося бачити, як робочі організації, незалежно від того, де вони працювали, повинні були братися за цю справу. Перший період Радянської влади на Україні—це був також період боротьби робітників за саме існування індустрії і цю боротьбу можна було провадити лише єдиним шляхом переходу підприємств з рук саботуючої зграї буржуазних запродавців до розпорядження робітничих Фабрично-Заводських Комітетів та їх рад.

Перевести це в життя було страшенно важко. Саботаж всієї технічної, фінансової, взагалі службової інтелігенції зробив становище занадто прикрим. Кожна фабрика, кожний завод, кожний біжучий рахунок фабричного підприємства був цитаделлю для буржуазії: звідтиля уперто боролася вона проти пролетаріату.

Особливо важкими були обставини для цієї роботи в Донбасі, де крім пасивного й активного саботажу підприємців, проти робітників стояли озброєні терористичні загони білогвардійців з Дону. Мені пригадується де-кілька прикладів, як робітники приводили до ладу свою копальню або свій завод. Підлатають, налагодять, запрацюють,—а завтра зі зброєю в руках ідуть проти отрядів офіцерні та юнкерів, а коли ті пошкодять підприємство, зруйнують і відступлять,—знову наводять лад, знову беруться до зброї і так декілька разів.

Цей масовий героїзм робітників нашої країни, які одночасно боролися і за Радянську владу і за охорону продукційних сил республіки з молотом в одній, з рушницею в другій руці, мабуть ще не має собі прикладів в історії. Завдання Радянської влади в даному разі полягало в тому, щоб, спираючись на маси працюючих, оформити їхню працю і допомогти їм націоналізацією підприємств і додатковим натиском на буржуазію та її прихильників з боку центральних радянських органів керування.

Радянське будівництво на Україні, як і в Росії, тоді йшло під гаслом так званої «всієї влади Рад на місцях». Це були окремі самотійні ради, комуни на місцях, що вони виникали майже без всякого зв'язку з іншими й з центром, організуючи, як могли, силу працюючих—у містах владу робочих, на селах владу сільської бідноти.

Звичайно, було багато помилок, звичайно, це була різнобарвна картина будівництва, але вона такою була і в Росії. Вона такою і повинна була бути на перших кроках самотійного життя робочих та селян, що вперше тільки тепер почали будувати його своїми власними руками та власним розумом.

Не будемо тут зупинятися на прикладах цієї різноманітності: на історії, напр., Радвлади у Старобільську, де була власна Рада Народніх Комісарів, чи у Сумах, що мали свій Радянський Народній Секретаріат (це, між иншим, показує сфери впливу, бо влада у Старобільську приймала назву, що була в Росії, а в Сумах ту, що була на Україні). Все це дрібниця, а головне те, що у першому періоді Радянської влади на Україні широкі верстви робітництва та навіть селянства вже прокинулися від сну, пережили хворобу націоналістичного угару, видужали й виявили величезну енергію до будування життя власним розумом і своїми силами.

Одним словом, це були перші кроки влади робочих та селян в будівництві свого життя. Вони мали свій вираз в постановах ВУЦВІК'у і місцевих рад; і їхня різниця з російськими лише в тому, що всі ці постанови ми приймали в огні жорстокої громадянської боротьби, а вона у нас була більш пекучою, ніж в Росії.

ВУЦВІК об'єднував майже всю Україну. Але об'єднання йшло досить туго. З Одещини в ВУЦВІК'у були лише поодинокі представники, а Румчерод, як інституція, існував окремо й окремо вів свою боротьбу, свою діяльність до самого наступу германських військ, навіть не входячи ні в які зносини з ВУЦВІК'ом України і розглядаючи Одещину, як окрему Радянську республіку. Ті центробіжні сили, що спочатку були заглушені у Кривдонбасі за часи одвертої боротьби проти ЦР в кінці січня, з початку лютого знову в повному розмірі виявилися й там. Як сказано було, найбільш видатні т. т. з Кривдонбасу стояли на ґрунті відокремлення Донецького басейну та Криворізького району від України.

Поки контр-революція загрожувала Радянській владі, поки вона в формі УЦР вела наступ на робітників, доти партійні й радянські організації Кривдонбасу працювали разом в згоді з ВУЦВІК'ом, навіть вели роботу в його складі; але перемога над УЦР знову руба поставила перед ними питання про форми дальшого об'єднання і, забуваючи про небезпечне міжнародне становище, виходячи з місцевої обласної діяльності, т. т. кривдонбасовці вже в кінці січня та в перших числах лютого 18 року на 3-му З'їзді Рад Криворіжжя та Донбасу постановили це питання, і хоч представники ВУЦВІК'у навели багато доказів про те, що боротьба з ворогом ще не кінчилась, що ще гостро стоїть вона і український націоналізм ще не залишив своїх намірів захопити під свій вплив, під свою владу всю Україну і Кривдонбас в тому числі, все-таки ці слова,—а як раз тоді радянські частини взяли Київ,—мали тільки тимчасовий вплив для багатьох кривдонбасовців.

Союз, що склався на першому З'їзді Рад, тепер вже для них не мав свого істотного значіння, і 3-й Обласний З'їзд Рад Кривдонбасу більшістю голосів виніс постанову заснувати

Радянську Республіку Криворіжжя та Донецького Басейну, обі-
брати, не входячи до складу України, свій ЦВІК, щоб мати свій
власний робоче-селянський уряд (ЦВІК Кривдонбасу). Одначе, і
ЦВІК Кривдонбасу і його Раднарком лишилися тільки організа-
ційними штабами, поруч з тим як Катеринослав, Луганськ та
інші жили своїм окремим самотійним власним життям і майже
не визнавали свого центру.

Не знаю, чи можна нарахувати 2-3 міста на Україні, де б
робітництво могло провадити без перешкод свою організаційну
господарчу працю. І однак же ми бачимо, що економічну
організацію Радянська влада першого періоду розвинула досить
широко на Україні: цьому сприяло те, що організаційний рух
фабрично-заводських комітетів, що почався у Петербурзі під
керманством більшовиків, провадився також і на Україні під
значним впливом та ідеологічним керівництвом більшовиків.

Особливі обставини на Україні й інший ніж у Росії склад
робітництва наслідком своїм мали те, що у радах фабрично-
заводських комітетів у Катеринославі, Одесі та по інших міс-
цях досить велику кількість складали анархісти, анархо-синди-
калісти та інші їм співзгучні елементи. Це вносило непевність,
нездатність до організаційної праці в широкому розмірі й
досить великі суперечки в самих радах фабрично-заводських
комітетів.

Це також приводило до більшої відокремлености фаб-
рично-заводських комітетів та їхніх рад від профспілок місце-
вих і центрбюро, де за весь час 17-18 років—навіть пізніше
по багатьох місцях в значній більшості були меншовики, але й
в професійних спілках революційний вплив вже виявлявся
в Києві, Харкові, Катеринославі.

Обласна рада Народнього Господарства, що її було засно-
вано в початку січня 1918 року в Харкові, спиралася цілком
на робочі організації і провадила вже досить широку працю.
Значіння цієї праці було не менше, ніж по інших окраїнах
федерації, бо ці ради народнього господарства впливали на всю
роботу робітничого контролю, націоналізації підприємств на
Харківщині, Катеринославщині, Донбасі, Криворіжжі.

Значно менше було зроблено в галузі фінансовій. Правда,
навіть у Петербурзі з кінця 17 року державний банк відмо-
вився виконувати розпорядження Уряду, і призначеному Радян-
ською владою директору державного банку в Петербурзі
т. Ю. П'ятакову прийшлося спиратися на збройну силу, аби
перемогти перешкоди банківських саботажників.

Що до України, то тут революція майже зовсім не заче-
пила фінансових сил буржуазії. Всі банківські організації зали-
шилися в руках буржуазії. Будь-якої націоналізації банків,
навіть будь-якого контролю над їхньою діяльністю з боку
Народнього Секретаріату, чи то з боку місцевих рад прове-
дено не було.

Також у руках буржуазії залишилася преса й так зване самоврядування. Місцеве самоврядування—земства та місцеві думи Радянська влада першого періоду не розпустила. Вони залишалися поруч місцевих рад, вели переговори з радами, виконували свої біжучі обов'язки, навіть збирали податки з тих, хто признавав за собою обов'язок ці податки вносити.

Оскільки по де-яких місцях було заявлено про розпуск місцевих дум, остільки це були лише заяви, а в дійсності місцеві думи фактично існували і після відступу червоної гвардії знову вибивалися наверх, а ці місцеві думи майже скрізь були у своїй більшості з меншовиків та есерів, при значній кількості кадетів та позапартійних із дрібної буржуазії.

Ця буржуазна організація мала в своєму розпорядженні певні засоби для впливу на масу і для боротьби. Це були соціал-угодовські партії, преса, самооборона.

Напевно неможна указати з усієї світової історії подібного прикладу, де дрібнобуржуазні, так звані, соціалістичні партії грали більш ганебну роль, ніж меншовики та есери на Україні. Підтримуючи контр-революційний уряд весь час до його скинення, навіть борючись проти цього скинення, як то було у Києві та на південно-західньому фронті, Катеринославі і т. и., вони вели каїнову роботу зради інтересів працюючих.

Після переходу влад до рук робочих рад, меншовики грають роллю соціалістичних агітаторів на послугах у буржуазії.

Поруч з буржуазною інтелігенцією, що вона провадила саботаж у всьому економічному житті і перешкоджала робочим організувати господарство, меншовики працюють над тим, щоб роззброїти духовно робітництво, деморалізувати його, внести недовір'я до своїх сил, до своєї партії, до своєї класової мети.

Меншовицька агітація в кінці 17-го і на початку 18 року на Україні це була найбільш отруйна, деморалізуюча агітація, вона більш всього перешкоджала робітництву організувати свої сили.

Найулюбленишим засобом боротьби для меншовиків, звичайно, була провокація. Як тільки для влади Рад почувалася загроза, як тільки збройна сила контр-революції починала посуватися на міста, як тільки після упертого бою червона гвардія повинна була відступати, навздогін революційним бойцям у спину, як Каплан у Леніна, стріляла ця соціал-буржуазна банда на чолі з есерами та меншовиками.

Вона гальмувала евакуацію військ та військового майна, ставала, де могла, на перешкоді, вживала всі засоби, всяку ганебну інсинуацію і демагогію, аби тільки нашкодити Радянській владі і допомогти буржуазній владі, іменно як владі буржуазії.

Ця картина мала місце і в Києві, і в Харкові, і в Катеринославі, і по всіх інших містах, і можна ще раз повторити наведені вже слова, що пролетаріят на Україні в перший

період влади своїх рад не зумів використати для боротьби зі своїми ворогами певної зброї червоного терору. Всі соціал-зрадницькі партії меншовиків та есерів і вся інша різнобарвна політична челядь буржуазії мали повну свободу діяльності при владі рад і, звичайно, звертали її проти більшовиків, проти рад.

Преса—і одверто буржуазна, і соціал-патріотична, грала ту ж саму роль. Цікаво було б тепер підібрати тодішні буржуазні,—кадетські, меншовицькі, есерівські та інші часописи, щоб зрозуміти який барвистий вінок клевети, інсинуації, шантажу, демагогії і провокації плела ця контр-революційна преса, аби підрізати сили пролетаріату в його боротьбі.

Треба одверто признати, що не перевівши націоналізації друкарень, не заклавши ні одного буржуазного чи іншого контр-революційного часопису, Радянська влада зробила велику помилку, за яку потім прийшлося розплачуватися кров'ю працюючих робітників та селян.

Як на додаткову силу буржуазії в часи цієї боротьби, треба вказати на так звану самоохорону по містах. В кожному куточку, де проживала буржуазія, вона була зорганізована під офіційним назвиськом «самоохорони» від грабіжництва, від нападів розбишак. Але труслива буржуазія навіть своє життя і майно сама не може захистити. Велика кількість офіцерів, що залишилася без місця і без служби після самочинної демобілізації багатьох військових частин, або ті, що дезертували, самі були до послуг буржуазії. На ті гроші, що їх збирали домові комітети з буржуазних кварталів, буржуазія завела дружини самоохорони, що підлягали розпорядженню домових комітетів, а кінець кінцем місцевим думам. Під різними назвами, маючи різню організацію, складаючись з офіцерів, юнкерів, студентів, так звані дружини самооборони складали досить значну силу дійсної білої гвардії, що існувала й вела свою діяльність по містах навіть в ті часи, коли робочі ради тримали владу в своїх руках. Зрозуміло, що всі ці отряди буржуазної самоохорони виступали зі зброєю в руках проти червоної гвардії, проти робітництва.

Заходи військової радянської влади на місцях: обов'язкове роззброєння, розпорядження про здавання всієї зброї комендантам то-що, звичайно, де в чому зменшували сили мійської контр-революції, але дружини самоохорони залишалися озброєною організованою білогвардейською силою у тилу червоної гвардії.

Тепер, озираючись назад, бачиш всі ці помилки.

Захопити банки, закрити буржуазні часописи, розпустити буржуазні організації, роззброїти буржуазні сили—ці вказівки Маркса не було виконано на Україні під час горожанської війни 18 року, це пішло на користь ворогам пролетаріату.

Однак, треба не забувати, що цього зроблено не було не тому, що цього не встигли зробити, що для цього не мали

сили. Цьому перешкоджала як невеличка відсоткова численність пролетаріату на Україні, так і досить великий вплив ремісництва у складі міського пролетаріату, а з другого боку—досить швидкий хід подій, що вони примушували у запалі боротьби рушати фронт вперед і назад, залишати зміцнення тилу невеличким силам місцевого свідомого робітництва.

Щоб докладніше з'ясувати всі обставини, що в них йшла боротьба, треба накреслити картину взаємовідносин на селі, звичайно, занадто загальними рисами, бо для повного розгляду подій на селі і всього процесу диференціації селянства та боротьби на селі треба писати окрему розвідку.

Місто після Жовтневої Революції дало українському селу багато десятків, а може й сотен тисяч салдат, що повернулися з фронту, або з міста, де вони були під впливом революційних обставин, революційних подій, більшовицької агітації і пропаганди.

Гасла: «земля та воля»—«вся влада радам» були загальними гаслами широких мас салдатства і все більше й більше поширювали свій вплив у війську після Жовтневої Революції. Тому демобілізація війська дала українському селу тисячі і тисячі найбільше енергійних та революційно-свідомих робітників, що, співчуваючи більшовикам, стали новою силою на селі поруч з українськими соціал-патріотичними спілками та просвітами. Додамо ще до того, що майже всі ці салдати вернулися з фронту зі зброєю в руках—тому вони могли протистати зорганізованій соціал-патріотичній диктатурі куркуля на чолі з націоналістичним вільним стрільцтвом.

Вже в кінці січня 18 року, числа 20-го, як я мимоходом згадував раніш, ВУЦВІК України скликав у Харкові першу Всеукраїнську Конференцію Селянських Депутатів переважно з сел Харківщини, Полтавщини, Чернігівщини, Кременчужчини та Катеринославщини. Ця конференція вже цілком стояла на ґрунті Радянської влади, підтримуючи більшовицькі лозунги. Губерніальні з'їзди селянських делегатів, що їх тоді було скликано по різних губерніях, теж давали вже більшість прихильникам та співчуваючим Радянській Владі.

Націоналістичний чад не довго міг застилати очі селянина пролетаря та незаможника. Хід подій давав йому ясні вказівки, куди йти та за що боротися, і селянин знайшов свій прапор і взяв свою зброю.

Цей процес на Україні проходив, однак, занадто важко. Лише і у 22-році ми стаємо на певний шлях в цьому відношенні, а за часи першого періоду Радянської влади цей процес тільки намічався. Сили двох таборів громадянської війни лише визначалися і лише починали мобілізуватися, але вже й тоді серед селянства були досить широкі й значні кола, що боролися зі зброєю в руках за владу Рад. Це вони поповняли шереди пролетарської червоної гвардії, це вони в сірих шинелях салдат складали революційні полки, що в лютому-березні-квітні 18 року

боролися за владу Рад під керівництвом Кіквідзе, Орлова, Павлова та інших; це вони посиляли своїх делегатів на губерніяльні з'їзди та на другий Всеукраїнській З'їзд Рад, а решта, крім найбільш заможних хліборобів,—вона вже розчаровано дивилася на ЦР, вже не підтримувала її, відсахнулася від неї,—побачивши нікчемність її промов та заяв, її обіцянок, хоч ще й не станула dokonче на революційний шлях боротьби.

VIII. ЗОВНІШНІ ВІДНОСИНИ РАД. УКРАЇНИ ПЕРШОГО ПЕРІОДУ.

Пролетарська революція в Росії і на Україні відбулася, як наслідок всесвітньої імперіалістичної війни, і була героїчною спробою закінчити її пролетарським повстанням. Починаючи революцію, партія більшовиків мала завдання кинути заклик до змучених війною мільйонів бойців — боротися за закінчення війни, але розвиток світової пролетарської революції йшов поволі.

В кінці 17-го, початку 18-го років перед нами стояла озброєна сила імперіалізму—з одного боку антантівського, який штовхав буржуазну владу Росії на червневий наступ і потім підтримував контр-революційну боротьбу проти Рад, що не хотіли війни, а з другого боку—імперіалізму германського, який хотів використати революцію, аби перемогти, заклавати свого ворога, такого ж імперіалістичного крука.

Берестей Литовський був місцем зустрічі представників двох світів: з одного боку—революції, а з другого—гнобительського войовничого імперіалізму германського.

Історія цих переговорів всім відома і тут зачепити слід її остільки, оскільки треба з'ясувати, яке становисько склалося для України у ході цих мирових переговорів, як поставилися до них різні класи України, що боролися на ній за владу.

Ще за часи війни з самого її початку найбільш послідовні українські націоналісти-шовіністи, що знаходилися за кордоном був. Росії, станули цілком на бік Австро-Германської імперіалістичної лінії. Так званий «Союз Визволення України» покладав усі свої надії на перемогу Германії, розвинувши досить значну й широку агітаційно-пропагандистську діяльність серед військових полонених, що знаходилися в Германії та Австрії. Їхньою метою було—на підставі військової перемоги Германії над Росією заснувати під протекторатом переможної Германії окрему від Росії Українську державу, хоч би під королівством якого-будь з принців германських або австрійських.

Після Жовтневої Революції, коли ентузіазм революційних героїв-пролетарів прогнав владу УЦР з усієї території України, загнавши її керівників у невеличкий закуток на північному заході,—там у Рівно-Дубно стрінулися представники двох течій українського націоналізму і в радісних обіймах визнали повну згоду своїх бажань. УЦР і «Союз визволення України» наддніпрянської, після того як радянські війська взяли Київ, заключили

фактично союз, і це був союз на ґрунті признання шовіністами з УЦР орієнтації на германський імперіялізм проти радянської революції. Ще до того велися темні зносини УЦР з урядами Германії та Австро-Угорщини про участь УЦР в переговорах по заключенню мирного договору, а також ще більш темні зносини але сепаратну від радянської Росії мирову угоду України з Германією та Австрією.

На зраду діячів УЦР мав вплив ще один факт: Радянський Уряд України, як тільки перший З'їзд Робочих, Салдатських та Селянських Депутатів зорганізував його, повинен був не лише організувати сили для озброєної боротьби з УЦР на території самої України, про також прийняти на увагу і міжнародні обставини радянської революції і своїми заявами та виступами паралізувати діяльність контр-революційних представників УЦР також і в цій взкордонній галузі. Тому в кінці грудня 17-го—початку січня 18 року ВУЦВІК та Народній Секретаріат постановили прийняти участь у мирових переговорах, що вела Радянська Росія з Германією у Бересті-Литовському.

Представниками Українського Радянського Уряду поїхали: т. т. Шахрай, Ведмедів. Володимир Затонський, що мав також їхати, залишився у Петербурзі, бо увійшов до складу Раднаркому РСФРР, як представник Радянської України. Завданням нашої мирової делегації було: від імені робітників та селян України заявити, що УЦР не визнається урядом України і не має права ні виступати від її імені, ні приймати від її імені яких-будь договорів. Наша мирова делегація повинна була бути у складі російської делегації і спільно з нею і у повній з нею згоді всі свої заяви та виступи направити до використання мирових переговорів, як засобу агітації за боротьбу проти імперіялізму.

Не буду тут приводити всіх деталей. Треба лише згадати, що поруч з тим, як Українська Радянська мирова делегація приймала офіційну участь в Берестейських переговорах, представники УЦР одночасно пробували у Бересті-Литовському майже таємно, не приймаючи ніякої офіційної участі в мирових переговорах. Австро-германські генерали та дипломати тримали представників УЦР так, на всякий випадок, наколи переговори з Радянською Республікою буде зламано. Германський імперіялізм розглядав тоді, що буде йому корисніше—чи заключити мирову угоду з Радянською республікою на всьому терені бувшої Росії, коли їм удасться ошукати у переговорах представників рад (на що генерали тоді сподівалися), чи закликати з заднього ходу для окремої угоди представників Української ЦР, які вже давно стояли на поготові для виконання ролі активних саботажників революційних переговорів.

Завоювання України для германського імперіялізму значило не лише здобуття нової потрібної сировини та харчу для продовження війни, не лише здобуття ґрунту для дальшої імперіялістичної експансії, а також значну економічну перемогу

над державами Антанти: в промисловості Україна в більшій своїй частині підлягала капіталові антантовському, бельгійському та французькому. Завоювання України, приховане запрошенням з боку представників самого українського уряду під приводом підтримання «законного» уряду, це, звичайно, був найбільш корисний шлях для германського імперіялізму.

Після того, як радянська мирова делегація,—російська вкупі з українською,—з обуренням, зневагою і призирством відмовилася підписати мирову угоду, і через т. Троцького заявила своє знамените «ні миру, ні війни», германський уряд тоді дає з одного боку наказ своїм військам сунути збройно на Петербург, а з другого боку вступає в офіційні переговори з представниками Української Ц. Ради.

Представники Української ЦР підписали з Німеччиною договір, по якому фактично вся влада на Україні переходить до рук німецьких окупантів, що становилися фактичними власниками залізниць і всього господарчого майна України. Весь договір був зрадницьким випадом проти робоче-селянської революції: германський фронт після цієї згоди зразу ж пересувався на тисячу верств на схід.

Радянська Росія, не маючи можливості виставити для боротьби стару здеморалізовану армію, починає організувати свою армію—червону армію, але для цього потрібний був час. Вона погоджується підписати важкий Берестейський договір з метою одержати передишку для організаційної підготовки.

Скільки кричала вся буржуазія проти цього кроку Радянської влади, як галасували есери, меншовики і вся інша російська соціал-шовіністична братія проти важких його умов! Як на цьому ґрунті хотіли есери навіть заснувати так званий волжський фронт,—але як вся українська і російська буржуазія вкупі з дрібно-буржуазними «соціалістами» навмисно забуває про те, що в Бересті було підписано не один, а два мирових договори. Перший, підписаний більшовиками, лише визнавав ті лінії кордонів, що провів уже озброєною рукою на карті бувшої Росії германський імперіялізм, маючи на меті збудувати нові сили для боротьби і не віддаючи імперіялізмові ні жодної краплі влади, завойованої робітниками і селянами під час Жовтневої Революції, а другий договір наперед віддавав германському імперіялізмові тисячі верств нових ґрунтів, запрошував півмільйонну германсько-австрійську армію для окупації України і фактично віддавав до рук германського імперіялізму владу.

Як повинна була Радянська робоче-селянська влада на Україні поставитися до цих двох договорів? Зрозуміло революційні робітники і селяне з призирством і прокльонами зустріли звістку про згоду УЦР з германським капіталізмом проти радянської революції. Запрошення окупаційної армії—це була політична загибель українського націоналізму, і після того він воскреснути знову не міг—це було завершення діалектичного процесу його розвитку у свою протилежність.

У боротьбі Радянської Росії з германським імперіялізмом вся революційна Радянська Україна, донецькі шахтарі, чи незможні селяне безумовно були на боці робоче-селянської Росії, душею з російськими робітниками і селянами за їх долю і будучину.

Але така відповідь, зрозуміла для кожного скільки-небудь свідомого робітника і революційного селянина, ще зовсім не розв'язувала питання про те, як поводитися керівникам радянської революції на Україні в обставинах Берестейського миру. В Бересті Литовському Радянську Росію примушено було підписати угоду про те, що вона визнає Україну по-за межами Росії, як окрему Державу. Багато революціонерів робітників стало перед питанням: коли ми тут на Україні визнаємо правильність Берестейського договору Радянської Росії, чи не буде це значити також, що ми повинні признати правильність другого Берестейського договору, підписаного УЦР, чи не повинні ми тоді визнати УЦР—урядом України, як примушені були по Берестейському договору визнати її урядом наші російські товариші, а коли ми—робочі та селяне не можемо визнати своїм урядом УЦР, коли ми не хочемо віддати власній буржуазії владу, що лише зараз її завоювали зі зброєю в руках, ціною крові багатьох сотен робітників і селян, чи не буде це значити, що ми тим самим зраджуємо ту лінію, що її провадили наші товариші в Росії, чи не будемо ми цим шкодити пролетарській революції. Такі питання революційної тактики ставали перед робочими та селянами. Їх треба було розв'язати.

Треба роздивитися зараз, які політичні взаємовідносини склалися в початку радянської революції до Берестейського договору між Радянською Україною і Радянською Росією принципово й фактично.

Вже в початку нашого начерку було показано різні погляди різних груп українських більшовиків в справі про державне об'єднання України, як також було з'ясовано принципову лінію, що її проводив ЦК більшовицької партії через РадНарком РСФРР в національному питанні взагалі і що до України зокрема.

Широкі маси революційного робітництва й селянства не хотіли відкоремлення від робоче-селянської Росії ні під час спільної боротьби, ні в радості, ні в печалі.

Спільна мета, спільна боротьба, спільний ворог—велика і дрібна буржуазія, спільні принципи боротьби за соціалізм, за світову революцію—все це об'єднувало робітників і селян України і Росії, не викликаючи ніяких непорозумінь, ніяких конфліктів, ніякої «дипломатії». Радянська Україна, як республіка в спільній республіці рад,—за це ми боролися і це здобули перемогою над УЦР.

Після Берестейського договору обставини перемінилися. При одній меті, при одному програмі більшовики Росії і України, знаходячись в різних обставинах, мали перед собою різних

ворогів і повинні були виробляти окрему тактику. Для Росії Берестейський договір значив продовження існування Радянської влади,—для України її скасування; для Росії договір значив можливість організації робоче-селянської Червоної Армії, для України—насилав армію окупантів і давав організацію контр-революційним буржуазним та куркулівським силам; для Росії він забезпечував диктатуру пролетаріату, для України диктатуру буржуазії проти пролетаріату, проти незаможного селянства; в Росії більшовицька партія підписала і визнала й суворо проводила ці умови Берестейського договору і боролася проти лівих есерів, що виступали проти цього договору; на Україні—українські есери з УЦР проводили свій Берестейський договір, борючись проти робітників і селян. Тому більшовики на Україні, як і взагалі всі робітники та селяне, не могли визнати Берестейського договору, оскільки він значив для України визнання УЦР урядом України, визнання влади буржуазії, самоліквідацію Радянської влади на Україні.

Але з другого боку невизнання Берестейського договору мало цілком неодинакове значіння в Росії й на Україні. В Росії невизнання йшло з боку лівих есерів і мало на меті фактично боротьбу проти диктатури пролетаріату—це був власне бунт селянської примітивної революційної психології проти суворого шляху, що ним примушена була йти революція. Правда, де-які гуртки комуністів у Росії були проти визнання Берестейського договору, але від цього помилкового «лівого комунізму» відмовилися незабаром всі товариші, а партію лівих есерів логика революційної боротьби від словесного невизнання тактики Радянської влади в справі миру привела незабаром до озброєної боротьби проти Радянської влади, до повстання в 7-му місяці 18 року, до дальшого фактичного союзу зі всією контр-революцією. Невизнання Берестейського договору для Росії значило боротьбу проти диктатури пролетаріату, а невизнання Берестейського договору для України значило боротьбу проти диктатури буржуазії.

Таким чином, інакші політичні міжнародні обставини на Україні, ніж у Росії, примушували революційний пролетаріат, а насамперед більшовицьку партію, знайти власні шляхи для спільної з російськими товаришами боротьби за спільну мету.

Далі ми наведемо де-які факти з боротьби ідей, переконань та пропозицій, що мали місце у більшовицькому таборі у першій половині 18-го року, а зараз лише зформулюємо в загальних рисах факти, що виявилися для всієї більшовицької організації на Україні. Партія Комуністів-більшовиків України відмовилася солідаризуватися з російськими «лівими комуністами», що протестували проти Берестейського договору, навпаки—українські більшовики визнали підписаний Радянською Росією Берестейський договір кроком, який примушено було зробити, кроком неминучим, і потрібним і корисним для Радянської республіки Росії.

З призирством і огидою українські більшовики відповідали на промови українських лівих есерів про те, що Радянська Росія, підписавши Берестейський договір, «зрадила» Радянську Україну.

Навпаки, представник Радянської України т. Затонський на 4-му Всеросійському З'їзді Рад в офіційній промові своїй від імені Радянської України признав, що робітники і селяне України цілком згодні з таким кроком російських робітників і цілком підтримують їх тактику у боротьбі з світовим імперіалізмом.

Але визнаючи цей договір, ми на Україні мали перед собою фактичне відокремлення України від Росії та необхідність боротьби за владу Рад, яку ми що-йно перед тим завоювали.

Визнання підписаного Радянською Росією Берестейського договору для українських робітників та революційних селян ніяким чином не могло значити—визнання другого Берестейського договору, підписаного УЦР.

Завданням робітників і селян на Україні було перемогти українську буржуазію і скинути її владу—УЦР. Тактика більшовицької партії тоді повинна була бути тактикою здобуття влади пролетарями і революційними селянами України і захисту її від старої влади.

Зрозуміло, що це викликало безумовну необхідність не визнати ні другого Берестейського договору, підписаного УЦР, бо він віддавав владу на Україні в руки буржуазії,—ні викликаной тим договором германської окупації України. Боротьба з УЦР і з наступом германських окупантів, боротьба з ними під лозунгом влади Рад це, безумовно, був єдиний шлях більшовицької партії на Україні.

Радянська влада України перед підписанням договору зробила заяву германському урядові, що вона згідна прийняти навіть ті важкі економічні умови, які прийняла УЦР, і цілком приєднатись до російського Берестейського договору з тою умовою, аби Германія не втручалася у внутрішні справи на Україні і відмовилася від будь-якої окупації. Але це було не вигідно німецькому імперіалізму і на цю пропозицію германський уряд зовсім не відповів. До його послуг були локалі з ЦР, що віддавали йому Україну у повне володіння, і це як раз відповідало його завданню—завоювати Україну, а діячі з УЦР давали йому для цього легальні можливості.

Озброєна боротьба проти УЦР і проти наступу германських окупаційних військ повинна була початися, і вона велась на протязі трьох місяців.

Ведучи цю боротьбу, українська більшовицька організація і Радянський уряд України повинні були скерувати її так, щоб не втягнути до неї російських робітників і селян, що важким Берестейським договором лише зараз позбавилися війни і мали можливість організувати свої сили. Берестейський договір, підписаний Радянською Росією, значив: мир для Росії—війна на Україні.

Не провокувати Радянську владу Росії на нові військові бої з германським імперіялізмом, а навпаки своєю боротьбою на Україні, затримавши наступ германських військ, дати час російським робітникам і селянам зорганізувати свої сили для захисту Радянської влади. Нашу боротьбу на Україні проти уряду УЦР та наступу германського війська ми повинні були вести не від імени російської республіки, не від спільного імени нашого з російськими робітниками і селянами, а від власного імени, на нашу власну відповідальність, від імени самостійної Радянської України. Так Радянська Україна повинна була логікою боротьби і відношенням класових сил стати на шлях власної самостійності, як Українська Соціалістична Радянська Республіка, незалежна від Росії в своїй боротьбі проти УЦР та германського імперіялізму. І це було остаточно признано на другому Всеукраїнському З'їзді Рад у Катеринославі березня 18 року.

ІХ. БОРОТЬБА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ З ГЕРМАНСЬКИМ ІМПЕРІЯЛІЗМОМ.

(лютий—квітень 18 року).

В наведених попередю розділах нашого начерку з'ясовуються умови, в яких довелося Українській Радянській Республіці боротися за своє існування з наступаючим германським імперіялізмом та ЦР.

Додамо ще до того, що Радянська Україна майже не мала часу для організації своїх сил. 8 лютого радянські червоногвардійські загони після жорстокого бою визволяють Київ, а вже через три тижні німецькі війська на чолі з гайдамаками знову його захоплюють. Таким чином робітництво і революційне селянство України мають для організації своїх сил, для захисту своєї влади з початку 18 року лиш 2—3 тижні для Правобережжя, місяця два для Київщини і Одещини, місяців 4—5 для Харківщини, Катеринославщини і Донбасу. Лише 25 січня Радянський уряд видає декрет про зформування всіх червоногвардійських чет в регулярне військо під назвою червоного козацтва—декрет, що його, одначе, виконати не встигли. Тому єдиною силою нашою у боротьбі з гайдамаками і німецькими окупантами на Україні були наші робочі червоногвардійські загони та де-які військові частини з демобілізованих фронтових військ.

Подамо коротеньку характеристику організації наших військових сил за ті часи. Треба сказати перш за все, що ми не досягли необхідної централізації. Народній Секретаріят військових справ на чолі з т. Юрієм Коцюбинським та його помішником Богдановим після організації у Харкові первісних радянських збройних сил, у тому числі першого полку червоного козацтва,

у Києві став осередком організації червоноармійських чет на Київщині, на Правобережжю та почасти на Чернигівщині та Полтавщині. Це був почасти польовий штаб червоногвардійських загонів, почасти Упраформ (управління по формуванню). Окремо від нього, але в зв'язку з ним стояли військові частини, що відходили з південно-західного фронту. З них активними, боєздатними були лише де-які частини на чолі з тов. Кіквідзе,¹⁾ Павловим та де-якими іншими.

Червоногвардійські загони, що їх організував Секретаріат військових справ, приймали участь у визволенні Києва з під влади ЦР, але незабаром примушені були його залишити.

Загони т. Берзіна мали інше призначення—вони були кинуті знову у Росію. Червоногвардійські напіванархичні чоти Ремньова, найменше дисципліновані і, кажучи мовою дальших років, найбільш партизанські, після наказу Народнього Секретаріату повинні були залишити Київ, а сам Ремньов під погрозою арешту, передачі до суду, відійшов з Києва до Чернигова. Загін Муравйова і його бронепотяг згідно наказу, одержаного з Петербургу подався до Одеси, де Муравйова було призначено командуючим військами.

Таким чином озброєні сили Київського району—це були лише де-які червоногвардійські загони, зорганізовані ще перед тим в Києві, а потім в Полтаві, Чернигові і в тому числі перший полк червоного козацтва, різнобарвні, малосильні, малодисципліновані, нецентралізовані, майже не озброєні червоногвардійські чоти київських робітників, з яких боєздатними були лише загони з арсенальців. З останніх особливо молодь була по духу своєму справді революційною і потім десятками з ентузіазмом гинула в боротьбі, але в більшості своїй загинула раніш, ніж боротьба могла перекувати її в боєздатну силу. Військові частини південно-західного фронту—це були у великій більшості своїй здеморалізовані, дезорганізовані маси. Ніколи не забуду, як під час боїв під Бердичовим де-кілька сот революційних салдат вже третій день билися з наступаючим німецьким корпусом, а повз них по залізниці проходили один за одним потяги з великими юрбами втікачів, салдат, що прагнули лише одного—до дому, не бажаючи приймати ніякої участі у кривавій боротьбі, що проходила біля них у де-кількох кроках. Як тоді один поранений молодий червоногвардієць підбіг до потягу і в запалі кричав до кількох сот юрби салдат: «Сволота, сволота; ви не люде—ви сміття. Тут умирають товариші». І як потяг пішов далі, а лише де-кілька десятків салдат знялося з потягу і залишилося, щоб прийняти участь у нерівному бої і в ньому загинути.

---

¹⁾ Загинув у 19 році, одстрілюючись кулеметом від денікінців, і своєю смертю викликав такий запал дивізії, що червоноармійці кинулися на сильніші у п'ять раз частини білогвардійців і розтрошили їх.

В організаційному осередку бувшого «Искомитюза» «(Исполнительный Комитет Юго-Западного фронта)» вдалося, однак, зформувати де-які частини, що були фактично єдиним озброєним формуванням проти наступаючих на Київ германських військ.

Беручи загалом кількість хоч якої організованої сили червоної гвардії Київського району за часи германського наступу, можна прийняти, як найбільше, до 3 тисяч. Напевне, таку ж кількість збройних сил мав і другий військовий осередок України в тодішні часи — Одеса. Зрозуміло, сюди не входять окремі червоногвардійські чоти, що були тоді в кожному губерніяльному чи повітовому місті, навіть по селах. Вони потім кожний окремо боролися і гинули в цій боротьбі з наступаючим ворогом. З таких червоногвардійських загонів можна пригадати, наприклад, червоноармійський загін т. Кулика в Умані, та інших.

Крім червоногвардійського загону в Харкові та Катеринославі, військовим осередком був також, так званий, Центральний Штаб Червоної Гвардії у Луганську, що потім відіграв значну роль і поруч з цим штаб т. Овсієнко-Антонова, що вів боротьбу проти Краснова та його частин, і майже одночасно з визволенням Києва, після жорстоких боїв у Донбасі під Микитівкою, Дебальцевим, Царським Курганом та Сулином, розбив Красновські війська і міг прийняти участь в цій боротьбі. Проти наступаючої ворожої півміліційної окупаційної армії боєздатних досвідчених в імперіялістичній війні салдат з усіма засобами військової організації імперіялізму Радянська Україна стояла необ'єднана, з осередком в кожному місті, з майже незброєними загонами робітників, що вперше приймали участь в військовій боротьбі.

При таких умовах, при такому відношенні сил не те треба вияснити, чому владу Рад на Україні роздавила окупація германського імперіялізму, що своїм каблуком наступив на Україну, а треба дивуватися тому, що з такими невеличкими майже незброєними і незорганізованими силами можна було вести боротьбу на протязі 3-х місяців.—Це можна було перевести лише дякуючи співучасті широких шарів робітництва і революційного селянства, дякуючи надмірній революційній енергії і безупинному революційному ентузіазмові робітників і селян.

Історія дальших величезних подій заховала у нашій пам'яті глибокі сліди цих героїчних вчинків, і хоч отруйна агітація опануваної Україну буржуазії кинула на могилу великих борців першої української революції багато наклепів, але мійські робітники, селяне Радянської Республіки, оглядаючись назад, на цю величну боротьбу, що провадили невеличкі гуртки революціонерів-робітників і селян, з пошаною згадають їхній героїзм.

Операційний план наступу гайдамаків і германських військ на Київ у початку 18 року був той же самий, як після того в початку 19 року у Петлюри, а потім ще в 20 році у польського війська: військовими демонстраціями на бердичівському напрямкові затримати озброєну радянську силу, а потім ударити

на Київ у Коростенському напрямку, а почасти по шосе з Житомиру. В боротьбі під Бердичовим наступ 40-тисячної германської армії після 3-х днів бою зломив революційну енергію і ентузіазм радянських частин.

Зорганізований Народнім Секретаріатом Комітет Охорони Революції в складі т. т. Примакова, Коцюбинського, Скрипника, Бакинського послав київські червоногвардійські частини на Коростенський напрям, але на Житомирському напрямкові сил не було.

В Києві велася страшенна контр-революційна агітація меншовиків, російських есерів та націоналістів на чолі з редакцією «Нова Рада». Фактично озброєних сил у Радянської Республіки було менше, аніж навіть озброєної самоохорони буржуазії і домових комітетів. На підступах до Києва була велика кількість германських військ. Доля радянського Києва була вже вирішена. Дарма т. Євгенія Бош ще за кілька годин до свого від'їзду з Києва на зібранні Київської Ради Робочих Депутатів робила заяву про те, що Київ не буде здано, не може бути здано. Це було лише виявлення волі робочої класи до захисту Радянської влади, але не його можливості. Радянська влада залишила Київ.

Одночасно з наступом германського війська почався наступ війська австрійського на Одесу. Прихильний до авантюристичних кроків командвійська Одещини—Муравьов з початку лютого протестував проти того, щоб Київ був зданий, але за Києвом неминуче йшла Одеса. Це була сумна сторінка історії. Муравйов зі своїм бронепоездом пробився на Полтаву. Одеські червоноармійці після багатьох сутичок відступили по різних напрямках. Треба згадати тут участь комуністичного загону одеської молоді, що в складі лише 300 чоловік відступив з Одеси і майже цілком загинув у боях.

Радянський уряд з Києва від'їхав до Полтави. Всі його завдання звелися до організації бойових сил, до формування завдань боротьби. В Полтаві відбулася невеличка конференція замість призначеного з'їзду, і вона постановила зібрати другий з'їзд Рад у Катеринославі. Найбільше значіння мала спроба внести єдність керівництва військовими подіями. З ініціативи ВУЦВІК'у було скликано нараду з усіх великих центрів—Одеси, Києва, Кривдонбаса. Перед наступом величезної ворожої озброєної сили потреба єдності виявилася у всій її необхідності. Народній Секретаріат мав на меті об'єднати керування всіма озброєними силами, призначивши командвійськами т. Овсієнко-Антонова. Нарада відбулася без представників Кривдонбасу (Донецько-Криворізьської республіки). Кривдонбасовці думали тоді, що можна відбити, відтягнути можливість наступу німецького війська простою заявою, що Кривдонбас не належить до України. Справа в тому, що по Берестейському договору східній кордон України не був скільки-будь ясно означений, цеб-то його треба було установити мечем і вогнем військових подій.

Події незабаром показали товаришам необхідність прийняти участь в боротьбі, і допомога цього нашого пролетарського центру була найбільш енергійною, мала найбільше значіння.

Призначення командвійськами т. Овсієнко-Антонова не принесло ні більшої зорганізованості, ні сили і при децентралізації червоногвардійських загонів мало більш декларативне значіння, але все ж воно внесло єдність кроків до організації єдиного центру.

Радянська Україна, крім червоногвардійських загонів і військових частин бувшого південно-західного фронту, що складали наші озброєні сили, поруч з ними мала ще в наслідок від царату військові частини чехо-словацького корпусу, який був організований царатом для боротьби проти німецького імперіялізму, подібно тому, як німецький імперіялізм складав заводи українців і поляків для боротьби з російським царатом. Тепер виявилось, що ще за часи боротьби за Київ керівники чехо-словацького корпусу мали таємні зносини з наступаючим ворогом, щоб передати їм мости через Дніпро. Революційний настрій чехо-словацьких мас не дозволив цього зробити.

Після падіння Києва виникло питання про те, яким шляхом вести відступ. Два напрямки стояло перед нами. Один — на Бахмач, Конотоп, Брянськ, другий — на Полтаву, Харків. Чехо-словацькі керівники самочинно захопили майже всю дорогу і дали наказ відступати через Полтаву на Харків. Розглядаючи це питання, Народний Секретаріат признав це дуже шкідливим для революції кроком: Харків, досить великий пролетарський центр, мав свою зорганізовану червону гвардію, що могла все ж таки боротися проти наступаючих ворогів, а відступ чехо-словацьких військ в напрямку на Харків, правда, не збільшував, як ми думали тоді, кількості наших сил, але він зменшував силу відпору на Ніжинсько-Бахмацькому напрямкові, де місцевий пролетаріат не мав стільки реальних умов для організації боротьби, як на Харківському напрямку. Відступ чехо-словаків на Харків широко відчиняв ворота для німецького наступу на Брянськ, потім Курськ, а там і на Москву, а значіння нашої боротьби було робити, якомога більше, перешкод наступу німецького імперіялістичного війська на цитадель пролетарської революції — Радянську Росію. Тому Народний Секретаріат признав необхідним повернути чехо-словаків з лінії Полтава—Харків на лінію Ніжин—Конотоп. Мені довелося мати самому відносно цього велику суперечку з керівниками чехо-словаків. Лише проста погроза озброєної боротьби привела їх до порядку, і чехо-словацький корпус повернув на Бахмач—Конотоп.

На Бахмацькому напрямкові загинуло багато товаришів червоногвардійців, навіть цілі заводи їх. Хто тепер згадає їх прізвища? Загинули й ті товариші, що знали про них. Але вони свою роль виконали. Наступ германських військ у найбільш небезпечному для нас напрямкові, прямо на столицю радянської

республіки, було затримано і він пішов далі на південь України, де проти нього були на кожному місці революційні робітники й селяне.

На цю боротьбу і на всю дальшу боротьбу робітників і селян України з гайдамаччиною і германською окупацією великий вплив мав другий Всеукраїнський З'їзд Рад, що відбувся в Катеринославі в другій половині березня 18 року.

Перша думка була—скликати його в Києві, чому завадив наступ німців; далі гадалося скликати його в Полтаві, нарешті,— в Катеринославі. Хоч 2-й Всеукраїнський З'їзд Рад відбувся вже в атмосфері наступу окупантів, що зайняли майже половину всієї України, але він зібрав більше півтори тисячі представників рад робочих та селянських депутатів з усієї України. Треба підкреслити, що тут були представники не лише з України, що ще не була окупованою, а навіть з тих її частин, що були під владою окупантів і УЦР.

Так присутніми були представники з далекої Волині та Поділля, хоч лише окремими одиницями. З'їзд розбився на три майже рівні по значності і по кількості частини: більшовиків, лівих есерів і прихильників українських націоналістів: українських есдеків, уесерів і т. и. Але перед тим як характеризувати боротьбу на другому З'їзді Рад треба зараз з'ясувати внутрішнє становище, ті ідейні течії, що склалися в тодішні часи в партії і виявилися на другому З'їзді. Ці часи майже не мають своїх письмовних документів.

Історія цієї боротьби майже не відома для більшості молодих товаришів, най тому мені не докорять, що я трохи зупинився на цьому менті революції. Як вже подано було вище, з самого початку Жовтневої Революції, навіть до неї, на Україні склалося фактично три течії. Після Берестейського договору вони виявилися найбільш яскраво, найбільш виразно. Годі було думати, що „лівий комунізм“ лише в Росії був досить численний і не знайшов би ґрунту тут у нас на Україні в тих неясних складних обставинах, що їх з'ясовано раніш.

Дійсно, після 4-го Всеросійського З'їзду Рад серед лівих комуністів в Росії пішов розвал. Більшість їх вже тоді зрозуміла, що боротьба проти Берестейського догвору не дає користи пролетаріатові і веде цілком до ліво-есерівської тактики. Фактично ця ліво-комуністична течія партії після четвертого З'їзду загубила свою фізіономію і цілком з усією партією робила спільне діло. Залишилися лише невеличкі групи, які стояли на своїй позиції і думали, що треба фанатично боротися проти берестейської тактики, але в Росії їхня діяльність не мала під собою ніякого ґрунту і вони перейшли на Україну. Це були товариші: П'ятаков, Бубнов, Косіор й інші. Най мені товариші не закидають, що я згадав їхні імена; ці товариші досить велику і значну працю проявили потім на Україні і для всієї справи світової революції, щоб можна було їм нагадувати тодішні помилки: в

тому і єсть сила комунізму, що він, даючи тверді підстави для наших жадань і бажань, приводить остаточно до спільного шляху всіх тих, хто відхиляється тимчасово і помилково на де-який мент. Значіння має тут не тимчасове відокремлення, а загальна лінія комунізму. В ті часи ці товариші, бажаючи боротися проти германського імперіялізму, думали, що найліпшим пунктом приложення їх сил єсть Україна,—і вони тут свою працю зробили.

Зовсім иншу роль грали другі супротивники Берестейського договору—російські ліві есери, що також, не згоджуючись з берестейською лінією Російської Радянської Республіки, кинулися на Україну, щоб тут провадити свою тактику. Це ліві есери: Браун, Шафман і інші, але відносно їх далі.

Наші товариші приїхали на Україну (а т. Ю. П'ятаков вернув знову на Україну) в час, коли як раз треба було установити тактику більшовицької партії, і вони внесли свою долю у справу її усталення. Таким чином у часи другого Всеукраїнського З'їзду Рад склалася наша ліва течія, яка в ті часи мала приблизно такий зміст:

„Російський Берестейський договір єсть помилка. В Росії він прийнятий. Але тут, на Україні, треба його фактично поправити. Значіння має лише озброєна боротьба. Треба боротьбу робітників і селян проти германського імперіялізму почати на Україні, а потім в Росії, бо германський імперіялізм хоче обмежити і задавити пролетарську революцію; боротьбу на Україні треба вести не рахуючись з тим, який це вплив буде мати на зносини Росії з Германією. Треба одверто заявити, що українське робітництво і селянство зовсім не зв'язані в своїй боротьбі Берестейським договором і будуть вести боротьбу за владу всіма засобами і шляхами до остаточної перемоги як на території України, так і далі на всьому фронті революції“. Представники цієї течії в ті часи скептично відносились до всіх намірів і заходів до організованого об'єднання біжучої боротьби, виходячи з того погляду, що, як вони думали, в дійсності робітники і селяне вже переконані, вже мають силу і волю боротьби, готові на смерть за владу Рад.

Поруч з цією течією на Україні була досить значна по кількості протилежна група, що мала свій вираз у так званій Катеринославській точці зору. Єдності не було у неї. Загалом її можна характеризувати так: „Треба робити всі висновки з берестейської лінії нашої партії. Україна—відрізаний шматок радянської території. Ми від неї відмовилися і чим скорше ми залишимо на ній боротьбу, тим ліпше. Завоювання половини України Ц. Радою свідчить, що українські працюючі маси ще не дозріли до радянської революції. Треба перейти на инший ґрунт, признати російський Берестейський договір не лише для Росії, а також для України, треба припинити боротьбу, що не має ніякої доцільності, лише губить наші сили. Приходиться визнати УЦР урядом України і в її межах вести державну діяльність,

щоб потім в разі розвинення робочого руху і приєднання до нього селянства далі боротися за соціалістичну революцію“.

На другому З'їзді Рад у фракції виразником найбільш правої течії цього погляду був голова Кременчуцького виконкому т. Богуславський, що прямо й одверто заявив: „треба припинити боротьбу, увійти в згоду з ЦР, аби лише виговорити існування рад, як осередків організації робочих мас“.

Не треба думати, що ці ліквідаторські погляди мали тільки поодиноких прихильників. Пригадую, що навіть у Радянському урядові—Народньому Секретаріаті саме перед другим Всеукраїнським З'їздом відбулося засідання, де обговорювалася дальша діяльність. Два погляди, дві резолюції стояли на обговоренні. Катеринославський погляд мав своїми представниками народніх секретарів: т. т. Квірінга, Лугановського, Лівшиця і інших.

Більшістю цих голосів було прийнято таку пропозицію, внесену т. Квірінгом: „Признати необхідним боротьбу з УЦР. Признати, що Радянська влада в сучасний мент не має під собою ніякого ґрунту. Увійти з УЦР в згоду на слідуючих умовах:

1) щоб ради робочих депутатів були залишені, як осередки організації робочих мас;

2) щоб не було ніякого переслідування більшовиків і була забезпечена легальна можливість їхньої діяльності“.

Ці резолюції було опубліковано у червні 18 року за часи першого З'їзду КП(б)У.

Треба додати, що більшість присутніх членів Народнього Секретаріату стояла за цю резолюцію. Мені, як голові тодішнього робоче-селянського уряду, прийшлося заявити, що я не можу дати дальшого ходу цій постанові, тому, що уряд не в повному складі. На слідуючому засіданні всіх членів уряду з участю т. Овсієнко-Антонова—народнього секретаря військових справ, т. Клименка, Іванова Андрія і всіх інших членів уряду Народній Секретаріат відкинув цю пропозицію і більшістю прийняв точку зору так званого центру, що вже її подано вище.

На другому Всеукраїнському З'їзді склалася досить оригінальна ситуація. З'їзд зібрав, як сказано, понад півтори тисячі представників з усієї України, з усіх губерній, навіть з Волині та Подділя. Штучність окремих державних організацій, як то Кривдонбасу та Одещини, на сьому з'їзді виявилася в повному розмірі. Від Одещини, окупованої майже цілком австро-німцями, особливо від території Криворіжжя та Донецького басейну представники були з усіх місць. Найбільш численне представництво було від рад Донбасу та Криворіжського району з губерніями Харківською та Катеринославською.

Як подано вище, на з'їзді утворилося три майже рівнозначні частини: більшовицька, ліво-есерівська і співчуваюча їм та українсько-націоналістична, або, як ми звали її тоді, гайдамацька.

Більшовицька фракція з'їзду по кількості делегатів теж розпадалася майже рівно на згадані вже три течії: лівих, центру

і правих—катеринославців; таким чином дійсно комуністичний погляд мав на з'їзді не тільки менше половини, а навіть менше третини всього складу з'їзду. Але перед лицем позапартійних старовинна більшовицька дисципліна і єдність виявилася в повній силі.

Старовинна дисципліна і єдність програму завжди примушувала всіх більшовиків всі свої думки і пропозиції обговорити перш всього в фракції. Тут ліва комуністична течія проти берестейської лінії російських більшовиків зустрінула спільний відпір і з боку центру і з боку прихильників катеринославського погляду, а ліквідаторські погляди т. т. Квірінга і Богуславського величезною більшістю було відкинуто.

Отже фракція більшовиків після внутрішнього свого обговорення виступила, як єдина сила. На з'їзді стояло два питання: про відношення до українського Берестейського договору і до російського Берестейського договору.

Дві сили стояли одна проти другої: більшовики—представники робітництва і революційного селянства з одного боку і з другого боку у-есдеки, у-есери та, так звані, на з'їзді гайдамаки—прихильники українського націоналізму.

Між ними стояла третя, середня, як завжди, дрібно-буржуазна група, що мала своїми виразниками російських лівих есерів. Ця компанія займала тоді зрадницьку позицію. Російські ліві есери у ті часи мали іншу позицію, аніж з початку Жовтневої Революції: ми мали перед собою поодиноких діячів з есерів, як наприклад, т. Терлецький,—тепер член КПУ, що знайшли в собі досить сміливості, послідовності і революційності, щоб проти волі своїх бувших партійних товаришів піти за пролетарською революцією з більшовицькою партією і вступити у бій з УЦР. На такий шлях, як тов. Терлецький, вступила згодом ціла течія лівих українських есерів (т. Качинський, Ганенко та інші).

Взагалі українські ліві есери і тоді, як і потім, стояли на іншому ґрунті, аніж ліві есери російські. Весь час підтримуючи більшовиків у боротьбі за ради, відмовляючись від згоди з контрреволюційними силами, вони були близькі більшовикам.

У першій половині 18-року на Україну з Росії кинулися всі ті, хто не був згідний з берестейською тактикою Радянської влади і більшовицької партії,—не лише ліві комуністи, а також ще в більшому розмірі російська ліво-есерівська група. У часи другого Всеукраїнського З'їзду Рад зібралися тут майже всі групи активних членів російської партії лівих есерів—Браун, Фішман і інші. Натхненні злобою до берестейської лінії Радянської влади, чекаючи часу, поки логіка життя і боротьби не переведе їх до стану одвертих ворогів революції, російські ліві есери тим більше ремствували на більшовиків, що більше самі заплутувалися у питанні знайти кращий вихід з тодішньої ситуації. І не можна було навіть пізнати, проти кого у них

більше злоби—проти наступаючого на Україну германського імперіялізму чи проти російської Радянської влади. Фактично на другому З'їзді утворився ніжний зворушливий союз між російськими есерами і гайдамацькою частиною З'їзду. Він мав свій вираз у єдиному злобному голосуванні проти більшовицьких пропозицій. Майже третину з'їзду складали праві у-есери та у-есдеки,—члени різних селянських спілок, гуртків то-що. Це були щирі вороги Радянської влади і щирі прихильники УЦР. Зрозуміло, вони не виступали з прямими заявами про свою прихильність до ЦР. Лише критика, демагогія, не договорені фрази, фактичні спроби використати другий З'їзд Рад для боротьби проти рад були поки-що їхньою зброєю. Це були ті „діячі“, що при наступі гайдамацьких загонів підіймали повстання проти червоної влади, нівечили залізниці, спиняли потяги, робили напади на окремі червоногвардійські загони і на поодиноких представників Радянської влади, як, наприклад, в Катеринославі такий замах зробили на мене два члени з'їзду з числа гайдамаків¹⁾.

Таким чином кількість течій і партійних фракцій на з'їзді фактично робила неможливим прийняти будь-яку резолюцію, лінію; так, проти признання правильності Берестейського договору російської Радянської влади для Росії, обов'язково висловлювались з одного боку де-які комуністи, а також ліві есери, а з другого боку їх підтримали у цьому всі українські есери та есдеки; цеб-то проти признання могла скластися більшість з'їзду.

Проти признання Радянської влади на Україні, як єдиного шляху до влади для українських робітників і селян, могли виступити представники правої Катеринославської течії, а їх підтримали українські есери та есдеки. Але проти признання Берестейського договору голосували всі комуністи та ліві есери.

Ліві есери рішуче і категорично одстоювали голосування кожного з цих питань окремо, напевно, бажаючи, щоб з'їзд не міг зробити ніяких дійсних революційних вказівок робітництву та селянству і тим дискредитувати більшовиків, а потім вже виступати керманичами революційного руху на Україні, направляючи його, зрозуміло, проти російської Радянської влади. Цей випадок треба було відпарувати, і це було зроблено в той спосіб, що більшовики обговорили свої погляди у фракції. Треба ще додати, що на другому Всеукраїнському З'їзді потрібно було ще об'єднати сили що до взаємовідносин України і Донбасу. Керівники Кривдонбасу спочатку навіть висловлювалися проти участі рад Кривдонбасу на другому Всеукраїнському З'їзді, незалежно від того величезна більшість рад Криворіжжя та Донецького басейну мали своїх представників і це було фактичне розрішення цього наболівшого питання.

---

¹⁾ Один з них—Полторацький у 1904 році сидів разом зі мною у тюрмі. Що значить громадянська війна!

Цей мент можна вважати за поворотний для товаришів Кривдонбасу.

Питання всеукраїнського державного об'єднання проти всіх ворогів було розв'язане. Потім на дальших з'їздах ще мали місце де-які відгуки цих непорозумінь, але це були лише відгуки.

Більшістю голосів фракція прийняла наведену вище точку зору революційного марксизму, що правильно розв'язував для робітників на Україні національне питання згідно вказівкам 6-го З'їзду більшовицької партії і дальшій тактиці ЦК, а також визнала одночасно і необхідність Берестейського договору для російської Радянської влади і необхідність озброєної боротьби робітників та селян на Україні. В тому і виявилась класова єдність більшовицької партії, що перед найгострішим питанням життя і боротьби—Берестейським договором для Росії та озброєної боротьби для України, при всіх розходженнях і різних заявах, у всіх членів нашої партії виявилася повна дисциплінованість і єдність проти інших класових організацій, проти куркулівського націоналізму і дрібно-буржуазного есерівства. І більшовики виступили одностайно й одноголосно. Всі сподівання російських лівих есерів, що вони у лівих комуністів знайдуть своїх прихильників були поганою арифметикою. І такою ж марою залишилися надії лівих есерів, що вони знайдуть ґрунт у революційному селянстві.

Попередня боротьба і наступ германського імперіялізму на Україну розрізали українське селянство на дві рівні половини: з одного боку, заможне селянство—куркулі, хлібороби, що мали оборонців своїх інтересів у прихильників до ЦР у-есерів та у-есдеків,—ті самі заможники, що незабаром скинули оту ж Центральну Раду та її прихильників і вибрали свого гетьмана,—а з другого боку, незаможне революційне селянство, що знаходилося тоді під впливом лівих есерів, але в мент рішучої боротьби за життя повинно було піти разом з нами, піти за радянським табором. Ліві есери хотіли провести третю лінію між гайдамацькою контр-революцією та пролетарською революцією, але в рішучий мент представники революційного селянства за ними не пішли, бо не хотіли загубити владу Рад.

Внесена більшовиками резолюція одночасно висловлювала відношення з'їзду до революційної боротьби, яку вела російська Радянська влада з германським імперіялізмом і одночасно до ЦР і до завдання боротьби українських робітників і селян за Радянську владу на Україні. Перед такою резолюцією ліві есери зупинилися. Члени з'їзду—революційні селяне та поодинокі робітники, члени партії лівих есерів та співчуваючі їм по цьому питанню майже одноголосно виступили разом з більшовиками. Проти цієї резолюції голосувала, зрозуміло, гайдамацька частина з'їзду, і керівникам лівих есерів залишилося або вкупі з гайдамаками виступати против більшовиків і навіть частини представників власної партії і тим самим підтримати УЦР, за

германський імперіялізм проти українського робітництва і селянства, або стати тут разом з селянами і робітниками, що пішли за більшовиками.

Дрібно-буржуазна істота есерівства виявилася тут цілком ясно. Вони заявили свій протест і утрималися від голосування. Цій перемозі більшовиків на другому з'їзді Рад допоміг ще один факт. Як сказано вже було раніш, з лав у-есдеків та есерів за ці часи революції випадали поодинокі робітники та більш менш великі угруповання, що спочатку виступали як ліві у-есдеки та у-есери, поки не приходили до комунізму. За часи другого Всеукраїнського З'їзду серед його делегатів була така група лівих у-есдеків на чолі з т. Врублевським, що його потім влітку 8 року, як члена комуністичної партії більшовиків України, розстріляли гетьманці. Ця невеличка група лівих у-есдеків, що вже з початку революції йшла цілком з більшовиками, за часи з'їзду розвинула досить жваву енергійну діяльність серед позапартійних членів з'їзду робітників та селян, що знаходилися ще під впливом націоналістичних ідей.

Таким чином по головному питанню з'їзду, що установлював всю його фізіономію і виявляв позицію українського робітництва та селянства у величезній боротьбі між робочою владою та імперіялізмом, більшовикам завдяки класовій пролетарській дисциплінованості та партійній єдності вдалося завоювати і закликати до єднання революційних гасел всі представлені на з'їзді маси позапартійні і ліво-есерівські і навіть де-які елементи, ще натхнені угаром націоналістичного впливу. Це мало свій відгук на всій дальшій боротьбі на Україні.

Гегемонію пролетаріату в боротьбі за Радянську владу, що мала місце вже з початку Жовтневої Революції на Україні, українське селянство виразно прийняло на другому З'їзді і визнало її надалі в боротьбі проти гетьманщини і Директорії в 18-му році, а після повстання куркулівського селянства в 19-му році в пазурах контр-революції Денікіна та Врангеля селянство України остаточно висловилося за диктатуру пролетаріату в робочо-селянській республіці.

Не будемо тут подавати всіх постанов другого Всеукраїнського З'їзду Рад. Для більш детального ознайомлення з ними надсилаю читачів до збірника матеріалів та документів пролетарської боротьби на Україні, що його мав видати наш Істпарт. Тут лише нагадаємо, що крім резолюції про відношення до Берестейського договору і до наступу германського імперіялізму на Україну і крім заяви про вперту боротьбу на Україні з буржуазною диктатурою, крім заяви про державну самостійність України у цьому, з'їзд прийняв резолюції, що установлювали завдання боротьби відносно землі, відносно індустріальних підприємств і т. д. Ці резолюції цілком виявили ту ж лінію, що проводив Всеросійській З'їзд Рад за часи Жовтневої Революції.

Треба ще додати, що в одній з резолюцій другого Всеукраїнського З'їзду між іншим була постанова, що може, здавалося, не робила великих змін у становищі Радянської влади на Україні, але виявила рішення з'їзду по головному становому питанню біжучого менту. Справа в тому, що за часи другого Всеукраїнського З'їзду Рад, виступаючи одверто й озброєно проти буржуазної диктатури УЦР за владу рад, наші товариші, однак, ще не вирішили собі питання, яким же шляхом повинен йти розвиток революційного руху на Україні. Питання про відношення пролетарської частини України—Донецького басейну до загального українського об'єднання, де-яке розходження в цьому питанні за часи першого З'їзду ще знаходилися в невиразному становищі. Перед нашими товаришами стояла можлива перспектива тої середньої лінії, що далі через три роки виявилася на Далекому Сході у заснуванні Далеко-Східньої Республіки, де влада робітників і селян існувала де-який час в формі демократичної республіки. Ця переходова форма існує і в Бухарі, де заснована Бухарська Радянська Республіка являється демократичною, а не соціалістичною. Тому діячі нашого першого З'їзду Рад, оголошуючи владу робітників і селян, ухвалили для домашнього об'єднання українських робітників та селян ту ж назву держави, як і дрібно-буржуазні революціонери з УЦР.,—цеб-то назву Української Народньої Республіки, але вкладали в цей титул інший зміст, надавали йому інше класове значіння й розуміння. Другий Всеукраїнський З'їзд Рад, підкресливши цю різницю, заявив, що робітники і селяне України завжди розглядали засновану ними Українську Народню Республіку, як форму влади Рад на Україні. Щоб цю позицію робітників і селян України зхарактеризувати не теперішніми нашими політичними термінами, а тодішньою офіційною формулюванням, подаєм тут наказ ВУЦВІК'у українській делегації на надзвичайний загально-російський з'їзд рад, як його надруковано у «Збірнику постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду Української Радянської Республіки», виданому в Таганрозі року 1918-го: «Центральний Виконавчий Комітет Рад Робочих, Салдацьких та Селянських Депутатів України постановляє послати своїх представників на загальний федеративний Всеросійський З'їзд Рад і доручає своїм делегатам керуватися слідуючими положеннями: 1) Працюючі маси України і Центральний Виконавчий Комітет Рад України заобов'язують своїх делегатів виступати на з'їзді з енергійним і декларативним протестом проти 8-го пункту мирового договору, який безпосередньо направлений проти Радянської влади на Україні, але, приймаючи на увагу інтереси розвитку соціальної революції і вважаючи необхідними утримання і зміцнення соціалістичного Петербургу і Москви, яко вихідних пунктів світової революції, ЦВІК з свого боку не знаходить бажаним висловлюватися проти ратифікації мирового договору Російської Федерації з Германією і Австрією і доручає своїм

делегатам висловитися за ратифікацію цього мирового договору. 2) Що до умов договору відносно УНР, ЦВИК знову повторює свою ранішу постанову про згоду Української Народньої Республіки та її Радянської влади прийняти умову мирового договору, що заключений з Германією і Австрією від імени УЦР, але при обов'язковій умові повного невтручання Германії і Австрії у внутрішнє життя України. 3) Робоча класа і всі працюючі маси України підтримують свою громадянську війну зі своїми внутрішніми ворогами—українською буржуазією та її Центральною Радою і всіма, хто її підтримує. 4) ЦВИК Радянської України доручає своїй делегації перед лицем загально-федеративного з'їзду і всього світу виступити з заявою, що працюючі маси України завжди розглядали УНР, як соціалістичну республіку, яка зв'язана з загально-російською робітничо-селянською республікою федеративними зв'язками, що коли ратифікація договору російської федерації з Австро-Германією формально рве федеративний зв'язок федерації з Україною і УНР стає самостійною республікою,—внутрішній зв'язок радянських республік залишається в повній силі. ЦВИК рад України від імени всіх працюючих України висловлює певність, що у дальшій боротьбі пролетаріату на Україні і всіх країн у близькому будучому федеративний зв'язок знову збудується і всі радянські республіки зіллються в одній соціалістичній федерації.

Х. ОСТАННІ КРОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНІ.

Другий Всеукраїнський З'їзд Рад відбувся під час наступу германо-гайдамацьких військ, коли фронт проходив уже недалеко від самого Катеринослава. В самому Катеринославі тоді майже весь час велася „мала війна“ анархістичними чотами, що виступали самочинно і вже тоді більше шкодили нашій боротьбі з ворогами революції, аніж допомагали цій боротьбі. Обібраний другим Всеукраїнським З'їздом Рад ЦВИК і його уряд--Народній Секретаріят мав лише 2-3 засідання в Катеринославі, де обговорювалася організація дальнішої боротьби з наступаючим ворогом. Після того невеличка кількість членів ЦВИК'у, його президії і Народнього Секретаріату переїхали до Таганрогу, а більшість членів ЦВИК'у, як і членів з'їзду, було кинуто в тил германського війська для організації збройної боротьби або на територію, що залишалася ще під владою рад, для організації військових сил.

Подамо тепер коротенький нарис нашої боротьби з гайдамаччиною і австро-германськими військами після залишення Києва,—лише поодинокі риси героїчної боротьби, що потребує ще свого історика.

На правобережжі опір прихильників радянської революції і боротьба проти наступаючого імперіялізму могли тривати лише небагато часу. Також недовго тривала боротьба в Одесі,

Миколаїві, де революційне робітництво дало досить численні загони, але де ще більшість робітництва була спантеличена меншовицькою агітацією і при наступі германських військ утримувалася від безпосередньої військової боротьби. Червона гвардія робітників і робочої молоді Одеси, Миколаїва і других міст все-таки на де-який час затримала своїми партизанськими виступами похід окупантів, більшість тамтешніх товаришів загинула в тих боях, де-яка частина відступила, почасти морем, до Криму, почасти по залізниці—на Кривдонбас, Олександрівськ, Катеринослав. Червоногвардійські загони, що відступили з Києва в напрямку на Полтаву мали де-які сутички в Гребінці, Лубнях, Ромодані і стягалися до Полтави. В Полтаві вже почалася об'єднуюча організаційна праця призначеного головним командуючим військами т. Антонова-Овсієнко, але боротьбі під Полтавою пошкодила багато зрада коменданта Полтави, що за часи боїв перейшов на бік гайдамаків, завдяки чому в Полтаві загинула досить велика кількість червоногвардійців.

Що далі на схід, то більше сил для боротьби давало робітництво, то більш жорстокою ставала боротьба.

Центри формування сил червоної гвардії заклалися в ті часи в Харкові, Луганську і Катеринославі (зрозуміло, тут мова йде про головні центри, бо кожне місто чи містечко уявляло з себе тоді своєрідний центр, що власноруч провадив боротьбу на своїй території). Боротьба за Харків вже була більш упертою. Штаб червоної гвардії за півроку діяльності Радянської влади в Харкові розвинув досить широку працю. Вже в кінці 17 року і з початку 18 року Харків дав значну кількість червоногвардійців, що вирвали з рук ворога перемогу Радянській владі в боях і на заході під час наступу на Київ і на півдні—на Ростов.

Але Харків не тільки був центром радянського будівництва і революційної праці більшовиків,—він одночасно був центром меншовицької контр-революційної деморалізаційної агітації. Тут були головні керівники меншовицької партії на Україні: Рубінштейн, що потім з денікінцями втік за кордон, Сан та інші,—і праця цих діячів контр-революції мала свій вплив: де-які верстви Харківського робітництва не стільки принципово, скільки виходячи з місцевих тимчасових своїх інтересів (на них меншовики й грали), відходили від боротьби, а в справі про евакуацію засобів боротьби та продукції на радянську територію Росії навіть йшли проти заходів радянського уряду.

Так чи інакше, а в Харкові, завдяки діяльності штаба червоної гвардії, склалися досить значні сили під військовим керівництвом головного командуючого—Овсієнко - Антонова; тут же під Харковом відбулися найбільш жорстокі за весь цей період бої, і тут же революційні робочі мали найбільш серйозні за цей період поразки. Начерк цей не ставить завданням змалювати детальну історію війських подій, боїв під Люботином, під Барвинковою, під Ізюмом—досить тільки сказати, що відношення

сил було дуже певним: значна порівнюючи з попередніми силами і, однак, нечисленна, порівнюючи з німецькою силою, червона гвардія, що доходила до кількості трьох тисяч і навіть більше, мала перед собою декілька десятків тисяч німецького дисциплінованого війська, що пройшло школу західного фронту—а ззаду вона весь час почувала пасивну зраду меншовиків і активну зраду петлюрівців.

Німецьке командування мистецькими стратегічними ходами розривало наш фронт на декілька частин, розбиваючи кожную частину окремо, одну за одною. Тут серед багатьох інших товаришів загинув у бою найбільш видатний організатор оборони т. Чудновський. Під Славянськом та Ізюмом німецький наступ, захопивши залізничні шляхи, розрізав головні сили наших військ, і вони повинні були, залишивши потяги і бронепотяги, пішки пробиватися до Донбасу. Всі зорганізовані у Харкові червоногвардійські сили, розбиті в попередніх боях, розпорошилися. Лишки їх відступили почасти через Білгород на Курськ, через Богодухів до Вороніжа, а більша частина—до Донбасу, де вони стрінулися з відступаючими з Катеринославу та інших міст червоногвардійськими загонами гірняків. Бойова діяльність на Катеринославському напрямкові спочатку була не такою значною: це були сутички невеликих загонів, аж поки лінія фронту не дійшла до Криворіжжя, де робітництво дало велику кількість бойців. Коли ще ворожі сили не зайняли Харкова, в нашому штабі навіть були думки і надії про можливість контр-наступу, але невпинний рух німецько-австрійської військової навали, що хмарою насувалася з заходу, іноді зупинявся операціями наших загонів і навіть рушав назад на захід, але залізна п'ята німецького імперіялізму придавлювала всі спроби використати ці місцеві перемоги, і хвиля окупації котилася все далі, все ширше заливаючи останні клаптки радянської території на Україні.

Весь цей період боротьби червоної гвардії на Україні був добою так званої „ешелонної“ війни. Лише іноді наші червоногвардійські чоти йшли по звичайних шляхах, а в більшості відступ і наступ відбувався по залізницях. В цьому була в деякій мірі причина переваги німецької тактики над операційними планами штабу червоної гвардії. Скільки військових авторитетів—в тому числі і наших, радянських, потім глузувало з цього ешелонного засобу війни. Скільки раз доводили вони небоєздатність таких військових ешелонів.

Але ж кожна організація армії, кожне взаємовідношення між ворожими силами має відповідні засоби війни, і, дивлячись ретроспективно, треба сказати, що нормальні класичні форми наступу і відступу, коли б вони вживалися в час боротьби червоної гвардії з окупацією у березні-травні 18 року, були б не то некорисними чи шкідливими, а просто непосильними неможливими для нас. Треба було незначну кількість замінити

більшою ініціативою окремих військових одиниць і більшою рухливістю і здібністю до перебросок. Коли потім в процесі розвитку громадянської війни досить значну роль грали так звані „тачанки“ і автозагони, то в початку 18 року в червоній гвардії таку ж саму роль грали військові ешелони, їхня рухомість а також надзвичайність, несподіваність і навіть завзята необачність їхнього наступу, що іноді мала великий вплив на наступаючого ворога, звиклого до зовсім інших, масових, регулярних, „наукових“ засобів війни. Можна, напр. згадати, як під Олександрією зненацька кинутий військовий ешелон червоногвардійців прорвався по-за залізницею в тил німецьких військ, зчинив добрий бешкет і навів навіть панику на ці дисципліновані імперіялістичні війська. Таких прикладів можна привести не один. Тому, згадуючи цей „ешелонний період“ війни, можна, звичайно, бідкатися, що ми не мали можливості пускати в хід хоч би ескадри літаків і взагалі все те багатство військової техніки, що зараз єсть у червоної армії, але треба сказати, що червона гвардія вживала всіх технічних засобів, що були під рукою і мала досить героїзму вживати їх в безумовно прикрих несприятливих обставинах, затримуючи все-таки на тижні і місяці наступ ворога.

Після залишення Києва та Катеринослава і переходу фронту на власну територію Донбасу до гірняцького металургічного району починається третій період військової боротьби робітників та селян України з українською контр-революцією та германським імперіялізмом.

Цей третій період має вже інші риси, що відрізняють його від попередніх двох. Перш усього боротьба перейшла на територію, де скупчилися десятки і сотні тисяч кривих пролетарів,—майже цілком застрахованих від демагогій дрібно-буржуазних меншовиків, які весь час агітували, що, мовляв, більшовики вивозять з України в Росію індустрію, майно і всі багатства. Тут, у Донбасі, ця агітація не мала свого відгуку серед робітництва. Шахтар вже бачив наступ контр-революційних білогвардійців, коли красновські банди займали шахти і руйнували їх до щенту. Громадська війна вже проводила тут кривавою рукою свій фронт і вже встигла викувати з простого заліза робочої маси тверду міцну крицю пролетарської волі,—не поодинокі гуртки, не окремі нахтненні ненавистю до експлоататорів пролетарі, не лише чоти героїчної, готової завжди на самопожертву молоді йшли тут до лав червоної гвардії, піднялося майже цілком все робітництво. Тут, у Донбасі, в квітні-травні 18 року жорстокі закони громадянської війни перекували пролетарську червону гвардію у новий чинник революції—революційну робоче-селянську червону армію, і це явище було одним з грандіозніших досягнень творчого поризу революції. Весь Донбас у квітні кипів. Сюди зійшлися всі передові сили революційного селянства і робітництва з усієї України. Сюди через

гайдамацько-германський фронт з захопленої вже імперіялізмом території пробивалися останні гуртки наддніпрянської червоної гвардії, тут зішлися всі найбільш енергійні і видатні працівники робітничого руху всіх сел і міст, всіх країв України, апарат Народнього Секретаріату Центрального Виконкому на чолі з Народніми Комісарами: Бубновим, Коцюбинським, Богдановим та іншими.

Штаб Овсієнко-Антонова, бувший штаб червоної гвардії Катеринославу та Харкова, нарешті центральний штаб червоної гвардії Донбасу після скликання Народнім Секретаріатом в кінці березня 1918 року наради в Луганську об'єднали свою діяльність, скупчили свої сили для однієї мети, для одного діла. В той час як Правобережжя відбивалося від ворога коло двох тижнів, тоді як середню полосу України германський імперіялізм заняв через місяць, на окупацію пролетарської цитаделі України—Донбасу він повинен був витратити майже два місяці, хоч територія цього останнього клаптику української землі була тільки десятою частиною всієї України. Кінець кінцем імперіялістичні війська розбили робітництво. Буржуазна влада знову опанувала Україну.

Перед тим як кінчити цю історію останніх кроків Радянської влади на Україні в 1918 році і говорити про дальніший рух червоної гвардії та змагання за владу рад на Україні, треба тут подати відомості про загальні факти, що скерували діяльність більшовиків і взагалі усього робітництва і революційного селянства на шлях дальнішої боротьби за часи гетьманщини.

Після відходу Радянської влади повстало питання про дальнішу організацію сил, про вияснення завдань, тактики і боротьби пролетаріату. Зрозуміло, що всі ці завдання повинні були взяти на свої плечі робітники, а значить — партія більшовиків. На передодні відступу з останнього шматка радянської території України у Таганрозі 19—20 квітня 18 р. відбулася партійна нарада комуністів-більшовиків, членів ВУЦВІК'у рад України і робітників з окупованих і ще неокупованих місцевостей України. На нараді були присутні 69 товаришів. Голоували на ній 19 квітня Ю. П'ятаков, і 20 квітня М. Скрипник. Секретарем обох засідань був тов. Ізаков-Крейсберг, якого в 19 р. розстріляли денікинці. Нарада поставила своїм завданням збудувати тимчасовий центр для підготовки з'їзду партійної організації комуністів-більшовиків України, прийняла більшістю 34-х голосів назву для партії комуністична партія більшовиків України. Відносно організаційних форм партійної діяльності нарада обговорювала дві резолюції і відкинула першу—т. Квірінга, що мала такий зміст: «заснувати автономну партію, що має свої ЦК і свої з'їзди, але підлягає загальному ЦК і з'їздам РКП», і прийняла другу—пропоновану декількома товаришами, як Ю. П'ятаковим, Бубновим і т. и.: «заснувати окрему самостійну Комуністичну Партію, яка матиме свій ЦК і свої партз'їзди і буде зв'язана з РКП через міжнародню комісію 3-го інтернаціоналу». Цю

резолюцію прийнято 35 голосами проти 21 голосів за першу і одного, що утримався.

При обговоренні питання про тактику партії на Україні нарада відкинула геть пропозицію т.т. Квірінга і Лівшиця—представників катеринославського погляду. Після того 15 прихильників катеринославської точки зору, вже характеризованої вище, залишило нараду, мотивуючи, однак, це лише «потребою свого спішного від'їзду, а не принциповими розходженнями». При голосуванні нарада прийняла тези т. М. Скрипника 26 голосами при 23, що голосували за П'ятакова, 2 утрималося і 3 прихильники катеринославського погляду заявили, що не приймають участі в голосуванні.

Заснувавши центр з 7 чоловік під назвою «організаційне бюро по скликанню конференції партійної організації комуністів-більшовиків України» і постановивши запросити до обласного Донецько-Криворізьського басейну і головного комітету соціал-демократів України (після того була додаткова постанова ввести представника від партійного угруповання бувших робітників Румчероду), нарада постановила скликати першу конференцію на 20 червня 18 року і доручила організаційному бюро увійти в переговори з ліво-українськими соціал-демократами щодо питання про об'єднання, а також виробити проект програму партії і представити партійній конференції. Не думаю, що буде зайвим, коли я подам тут для характеристики позиції нашої партії тези обох груп відносно тактики партії, що, як вже згадано вище, голосувалися на нараді.

ТЕЗИ тов. СКРИПНИКА (26: 23).

1) «Захоплення території України наступаючими німецько-гайдамацькими військами і військова поразка української Радянської влади привели до того, що на Україні утворилася диктатура контр-революції, що являється виразником волі та інтересів української буржуазії і союзного з нею германського імперіалізму, який окупував Україну. Ця контр-революційна диктатура, скерована проти робітничої класи і селянства, не користується підтримкою яких-будь широких верств українського населення і спирається виключно на силу багнетів германських військ і наймитів з гайдамацьких банд.

2) Ця контр-революційна диктатура буржуазії своєю діяльністю підіймає на боротьбу найбільш відсталі верстви селянства, з'ясовує справжній характер зрадницької агітації меншовиків і есерів і знову ставить перед кожним робочим і селянином задачу озброєної боротьби за Радянську владу. Таким чином перемога контр-революції являється цілком військовою, а не політичною, і пролетаріят знову має ґрунт для успішної боротьби за соціальну революцію.

3) Ця боротьба на Україні неминуче приймає форму інсурекційного (повстанчого) руху. Маси підіймаються в окремих

місцевостях України, і рух зливається в загальну пожежу повстання.

4) Цей неухильний і самим ходом класових відношень викликаний зріст повстання пролетаріят направить на перемогу його комуністично-революційних відношень в міру його класової партійної організації, яка не допустить того, щоб дрібно-буржуазні партії стягли маси робочої класи і біднішого селянства, що повстають на боротьбу, на шлях загально-національної боротьби з чужоземними завоювателями, на шлях класової згоди і фактичного відмовлення від класової боротьби і класової мети пролетаріату.

5) Тому завданням комуністичної партії більшовиків України являється утворення класової партійної організації пролетаріату та керування нею в справі організації і проведення повстання робітничої класи і селянства проти диктатури контр-революційної буржуазії.

6) Партія повинна рішуче відмежуватися від меншовицько-угодовських течій, які признають, що соціальну революцію на Україні ліквідовано, і пропонують політику—стати на шлях роботи в межах буржуазного парламентаризму, а організаційно—поставити своїм завданням виключно біжучу роботу організації, агітації і пропаганди, що в крайньому разі лише в будучині приведе до революції.

7) Але разом з тим партія повинна не менше рішуче відмежуватися від есерівської течії чистого інсуректизму, що висуває єдину задачу—організацію повстанських актів хоч би й відірваних від масових груп. При чому утворення партійної організації має для цієї течії значіння лише постільки, поскільки ця організація необхідна для проведення повстання.

8) Проводячи свою роботу і організацію повстання робочих і селян України, КП(б)У повинна з'ясувати масам всю залежність успіхів цього повстання від того, що Радянська влада захищається і зміцнюється в Російській федерації та від дальнішого розвитку світової соціалістичної революції.

ТЕЗИ Т.Т. БУБНОВА, П'ЯТАКОВА, КОСІОРА, ІЗАКОВА
і КОЦЮБИНСЬКОГО (23: 26)

1) Політичний лад, що устанавлюється на Україні після захоплення її території озброєними загонами австро-германського імперіялізму і Київської буржуазної ради, являється ладом військової диктатури. Ця диктатура цілком здійснює панування імперіялізму центральних держав Європи, при якому значіння буржуазної Ради не може не бути другорядним, завдяки чому і роля її в цьому імперіялістичному союзі підлягає ролі урядів центральних держав.

2) Германський імперіялізм після разгрому в даний мент військової сили Радянської влади на Україні не тільки відбудує

всевладність поміщиків і капіталістів, не тільки задушить експлоатовані маси українського народу, але й в корні зруйнує продукційні сили країни, висмоктавши все необхідне для продовження імперіялістичної війни на заході, харчування для армії і сировину для військової продукції.

3) Військовий лад і грабіжницька економічна політика завоювателів робоче-селянської України, в край погіршить положення працюючих, викличе гостре незадоволення і образу проти імперіялістів, загострить волю робочих проти капіталістів, селян—проти поміщиків і куркулів, і тим самим зміцнить повстанчий рух на Україні.

4) Зростаюче повстання робочих і селян проти ярма германсько-гайдамацьких завоювників являється лише окремим ментом боротьби експлоатованих класів проти світового імперіялізму. Це явище ставить розвиток і результат повстання на Україні в тісний зв'язок з долею міжнародної робочої революції. Разом з тим повстанчий рух пролетарів і напів-пролетарів України підтримуватиме розвиток революції в міжнародному масштабі і не може не вплинути на зміцнення центральної Радянської влади на півночі Росії.

5) При таких умовах основним завданням партії являється організація озброєного повстання пролетарсько-селянських мас України проти гнобителів. Партія повинна захвати всі свої сили для зміцнення масових організацій, для розвитку широкої агітації, заклику до озброєної боротьби з германо-гайдамацькими бандами і допомагати організаційно і фактично партизанським чотам, прямуючи до внесення найбільшої організованості в їхню повстанчу роботу.

6) У зв'язку з утворенням Ц. Виконкомом Рад України уряду повстання в формі особливого Народнього Секретаріату зі спеціальним призначенням, при виконанні партійними організаціями означених задач менту, вони повинні координувати свою діяльність з повстанчою діяльністю робоче-селянського уряду України. Зокрема—вся військова технічна робота пролетарських організацій повинна провадитись під керівництвом Народнього Секретаріату».

Одночасно з партійною нарадою комуністів-більшовиків відбулося останнє засідання Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету в Таганрозі—здається, 17 квітня 18 року. На цьому засіданні ВУЦВІК ухвалив перекинути майже всіх своїх членів у тил ворогові для організації повстання і для заснування військових революційних комітетів по містах та селах України. Лишок кинуто було до червоногвардійських загонів, а всі права і обов'язки ВУЦВК'а і Народнього Секретаріату передано повстанчій дев'ятці—Повстанчому Народньому Секретаріатові, що склався з 4-х комуністів-більшовиків, одного ліво-українського есека (Врублевського), 4-х лівих есерів. Завданням цього Повстанчого Революційного Народнього Секретаріату

було надсилання емісарів на Україну, організація революційно-військових комітетів, згідно з планом операцій, піддержання з ними звязку. Після липневого повстання лівих есерів у Москві перший з'їзд КП(б)У постановив розірвати з лівими есерами, розпустити Народній Секретаріат і його функції передати партійному Центральному Революційному Комітетові. Організаційну, центральну, партійну і військово-революційну працю таким чином партія перенесла після військових подій в березні—квітні 18 року за кордон України—в Москву з передніми пунктами в Орлі та Вороніжі, а потім на демаркаційну лінію—х. Михайлівський і інше.

Трагедія трьохмісячної героїчної боротьби українського робітництва та селянства з буржуазною диктатурою ЦР і наступаючого германського імперіалістичного війська прийшла до свого закінчення. Тисячі і десятки тисяч робітників і селян вкрили трупом міста і села України, складаючи барикади, що на них спинявся ворожий наступ контр-революційних військ. Боротьба була жорстока. Напруження сил було остаточне. Великі були жертви—і не перемоги, а важкі поразки викликало повстання цього періоду. Але історія визволення завжди пишеться кривавими рядками, і та шляхетня кров, що лилася у боротьбі за революцію, і ті жертви не були даремними. Боротьба червоногвардійських загонів на Україні мала своїм наслідком єдине бажання українського робітника і революційного селянина до боротьби: по-друге, вона спинила наступ германських військ на Радянську Росію, бо треба згадати, що Берестейський договір не означив східній кордон контр-революційної України і західній кордон Радянської Росії, а значить кордон повинен був пройти там, де його накреслить кривава рука германського імперіалізму. Нарешті, велике і політичне і військове значіння для дальшої боротьби Радянської влади мали ті сили, що відступили з України на територію Радянської Росії декількома шляхами. Відступали українські червоногвардійці після боїв на Україні переважно в напрямках на північ: в чернігівському напрямкові, куда відступали правобережні загони, київська і чернігівська групи червоногвардійців; там вони склали першу повстанчу дивізію, що розвинула свою діяльність у демаркаційній полосі; там, між іншим, знаходилися і червоні козаки т. Примакова. Другий напрямок відступу червоної гвардії це був з Харкова на північ під Курськ, де склалася друга українська повстанча дивізія. Третій напрямок відступу це був почасти з Харкова по залізниці до Вороніжу, а почасти з Донбасу через Мілерово теж на Вороніж. Треба додати, що цим напрямком відступала досить велика кількість анархичних зграй, що тоді приймали кольор червоної гвардії, але на ділі лише гальмували справу боротьби, лише їй шкодили. Саме на вороніжському напрямкові, як і на інших, приходилося, крім спроб роззброювати, іноді озброєною рукою боротися з ними, як то було, наприклад, у С., де анархичні

банди, відступаючи з України, на день чи на два затримувалися у місті. Але це була піна на хвилях революції. Головна маса сил, що відступила з України цим напрямком—це були дійсні, чесні революційні пролетарі та селяне—червоногвардійські-чоти та салдати бувшої царської армії. Тут біля Вороніжу вони переформувалися і склали 8 армію, ставши її головним осередком. Треба лише нагадати, що славетня дивізія Кіквідзе, що й досі існує під цим ім'ям, склалася з товаришів, що відступили тоді з України на Вороніж.

Четвертий напрямок відступу йшов через Таганрог на Ростов. Після великих і довгих боїв під Батайськом на північному Кавказі там вони склали головний осередок військ Кубансько-Чорноморської Радянської Республіки. Як історія України, так і історія Кубанщини, Чорноморщини і всього північного Кавказу в 18 році ще чекає своїх дослідників. Велетенський похід червоної гвардії через гори на Катеринодар, не менш величезний марш серед повставших козаків та обдурених горців, грандіозна боротьба на Кубані, на Тереку—по всій пустелі від Кубані до Астрахані і врешті заснування залишків червоних сил—нової червоної робоче-селянської 11 армії—це одна з яскравіших сторінок громадської боротьби цього періоду.

Нарешті, останнім напрямком відступу радянських сил з України це був просто шлях з Донбасу через Лихую на Царицин. Це був головний шлях відступу. Після десятків боїв кривавих і жорстоких—населення пролетарської цитаделі України побачило перед собою неминучість контр-революційної імперіалістичної окупації. Воно вже знало, що це значить. Сюди з південного сходу вже приходили добровольці-білогвардейці. Вони знали, що буржуазна контр-революція з заходу несе для пролетарів таку ж долю, як контр-революція зі сходу. Донбас спочатку боровся і утримував наступ ворога, а далі перед всім робочим населенням повстала перспектива неминучої необхідності загального відступу. Піднялися десятки і десятки тисяч робітників зі своїми жінками і дітьми, з усім своїм злидінним майном і рушили з Донбасу. Це було нове велике переселення народів. Відступали не лише загони молоді, чоти поодиноких бойців—це рушив загалом весь пролетаріят Донбасу. Біля 200.000 душ чоловіків, жінок і дітей вийшло з Донбасу, шукаючи шляху на ту територію, де править Радянська робітниче-селянська влада. Перед керівниками центрального штабу червоної гвардії Донбасу, а саме перед т. т. Ворошиловим, Артемом, Межлауком та іншими стало питання установити шлях і порядок відступу прямо на схід повз залізницю Лихая—Царицин, але це значило пройти декілька сот верстов території, занятої в більшості заможним донським козацтвом, що вороже й контр-революційно ставилося до Радянської влади. Іншого шляху не було. На півдні і на півночі та з заходу півколом вже оточували кінні авангарди німецьких військ, і от вздовж залізниці на Царицин,

маючи ззаду німецькі війська, базуючись на залізницю, два місяці, кожен день, вранці і увечері, вдень і вночі, борючись з білогвардійськими бандами, відступали наші товариші з Донбасу. Спочатку це були неорганізовані сили, поодинокі загони, що установлювали кожний свою дисципліну і своїх командирів, але боротьба загартовувала їх, бо кожний знав, що хто відстав від щільної маси— гине, що тільки об'єднанням сил можна відбитися ззаду, справа і зліва і пробитися туди на схід до вільної Волги. Так у боротьбі, в пожежі боїв, в огні нападів контр-революції, з цієї 200 тисячної маси, що спочатку нагадувала лише зграю людей, виокремилася могутня дисциплінована, нахтненна революційною свідомістю і пролетарською волею сила, що стала далі під командуванням тов. Ворошилова основним осередком формування 10-ої і 9-ої армій. Далі вона на протязі майже року боронила Радянську владу від донських білогвардейців.

Так революційні робітники і селяне, що відступили з України у 18-му році, склали головні осередки 8, 9, 10, 11 армій червоних, що далі славетно боролися за радянську революцію, а повстанчі дивізії на півночі України на демаркаційній лінії між гайдамацькою Україною і радянською Росією склали армії, що потім були реорганізовані в 12, 13 червоні армії. Дальша історія цих армій всім відома, їм можна не соромитися своїх попередників 18 року і тих сил, що з них вони виникли в пожежі революції.

Треба вже кінчати цей нарис військового відступу наших сил з України в останній мент боротьби проти окупації германського імперіялізму та буржуазії ЦР. Але не можна не згадати ще один напрямок відступу, напрямок трагедії, крові і гибелі— це напрямок відступу з Донбасу на південний схід—з Луганську на Сулин і Олександрово-Грушевку. Сюди відступило декілька десятків тисяч червоногвардейців, але вони не дали початку якій-будь новій червоній робоче-селянській армії, їх доля була суворою—тут же на шляху відступу всі вони й загинули. За часи цього відступу трохи раніш Ростов і Новочеркаск вже захопила донська контр-революція. Ще за часи перебування ЦВІК'у і Народнього Секретаріату України в Таганрозі і в Ростові, здається, генерал Улагай підняв проти влади Рад повстання козаків та калмиків, захопив Новочеркаський і підступив майже до самого Ростова. Тоді по згоді з донецьким радянським урядом Народній Секретаріат кинув проти нього червоногвардійський загон імени Народнього Секретаріату. Це вже не історія, а епопея. Загон імени Центрального Виконкому затримав у кілька десятків раз численішого ворога, а потім підтриманий, зорганізований т. Сирцовим та іншими т. т. силами донських козаків, відбив чорну зграю Улагая і визволив знову Новочеркаський. Але після відступу наших сил з Таганрогу, після того як білогвардейці захопили Ростов, коли вздовж Дону під Батайськом біля місяця станув фронт, становище перемінилося. Ударні колони німецьких

військ розрізали тоді наші сили на поодинокі групи. На заході від групи, що відступала з Донбасу в південно-західному напрямкові, стояла величезна сила германського війська, з північного заходу нависала германо-гайдамацька кіннота, на півдні у Ростові, куди спочатку прямували вони, вже панували білогвардейці, на півночі відрізували їх від армії Ворошилова німецько-козацькі війська, а зі сходу, наче вибух,—коло повстань контр-революційних заможних козаків. У чорному колі контр-революційних сил всі лягли головою за революцію. Лише спогади поодиноких товаришів, що вирвалися живими звідтіля, залишили нам спомини цих трагічних днів. Наче вовки на облаві, кидалися донецькі шахтарі з боєм на всі боки і всюди зустрічали переможні сили буржуазної челяді. Гинули тисячами. Біля дванадцяти тисяч червоногвардейців захопили тут в полон білогвардейці і тут відбулися самі ганебні акти контр-революційного буржуазного терору. Полонених червоногвардейців тримали в Олександрогрушевському чи то Сулині у вимбарях, де їх охороняла ростовська і новочеркаська молодь з гімназистів, студентів та інших учнів. Бажаючи навчитися командувати пролетарями і боротися з ними, ця свідомо дипломована, «культурна», «золота» буржуазна молодь робила собі забавку з того, що вигоняла сотні полонених червоногвардейців на зогорожене колючим дротом невеличке поле, де потім брала їх на мушку, як зайців, а тих, хто ще залишався в живих, підпалювала, поливши гасом і нафтою ці тюрми-вимбарі, і вони всі загинули в цій пожежі. Лише поодинокі товариші тоді врятувалися та їм тих треба довго відшукувати, щоби вони розказали про цей буржуазний терор. Скільки галасу було з боку освіченої світової буржуазії проти пролетарського червоного терору. Як і тепер кричать всі прихильники буржуазного демократизму проти того, що 15 членів ЦК так званої партії есерів за їхню зрадницьку діяльність і терор проти керівників Радянської республіки присуджено до кари на голову. 15 чоловік—і 12 тисяч під Олександрово-Грушевськом і тисячі і десятки тисяч інших—яке порівняння! Але це—буржуазні наймити, це освічені локаї світового капіталізму, а то—то були прості революційні пролетарі і незаможні селяне.

Кров'ю і залізом, вогнем і одчаєм провели наші червоногвардійські сили лінію кордону Радянської території на мапі бувшої Росії. Радянська влада на Україні загинула. Німецький імперіялізм придушив озброєною рукою її прихильників. Її війська були за кордоном. Під протекторатом германських генералів та під захистом багнетів півміліційної германсько-австрійської армії знову повстала диктатура буржуазії, диктатура крові і заліза, знову мов у пропасниці затанцювала перед німецькими вже панами Центральна Рада, включаючись «союзникам» і показуючи селянству замість землі—язика.

А потім гетьманщина заснувала свою владу на Україні, а одночасно—там, у темряві підпілля, на дні суспільного життя,

революція готувала свої сили до дальшого повстання, до дальшої боротьби за визволення працюючих. Щоб зхарактеризувати становище тодішнього настрою, я подам тут уривки з відозви ЦКП(б)У до робітників і селян України:

«Чорна темна ніч нависла над Україною. Пожадливе вороне злетілося зі всіх сторін та розшматовують нашій рідний край, кожний хоче вирвати собі шматок, кожний хоче пожитися, кожний хоче получить свою долю в багатій здобичі...

Вогнем та мечем проходять німці та українські кати по селах та містах України. Артилерійським та кулементим вогнем відповідають вони на бажання робітників та селян; села—палять, розстрілюють робітників та селян, в тюрмах, повнісінько наших товаришів, стогін стоїть над Україною. Крик бідняків, яких мучать, б'ють, розстрілюють, катують. Капіталісти та поміщики вертають після своєї перемоги. Горе бідакові. Горе робітникові та селянинові. Чорна темна ніч повисла над Україною.

Але знову збираються трудящі маси з силою, знову вони складають свої ради, знову строяться в штурмові колони та готуються нанести своєму смертельному ворогові страшний, смертельний удар. Серед чорної ночі блискають вогні. Від часу до часу чути глухі удари грому. Темні хмари нависли над нашим краєм. Наближається страшна буря. І душно перед нею. І багато людей тратить рівновагу та готові вже зараз, негайно, не дожидаячись сусіда, не об'єднавшись, не згуртувавшись, без звязку, поодинокі битися з добре озброєним, зорганізованим, численним, мицно-дисциплінованим ворогом. Але поодинокі виступи неминуче кінчатся катастрофою. Їх розбиває сильний та хитрий ворог. Гуртки повстанців він стирає з лиця землі і тим зменшується наша сила, дезорганізується наша підготовча робота, розстроюються наші ряди. Так наступати не можна. Ми знову іменем комуністичної партії більшовиків України попереджаємо Вас, товариші: не робіть помилок, не давайте проклятим ворогам нашим—поміщикам та капіталістам, як українським так і німецьким, при допомозі своїх вояків розбити наростаючий генеральний штурм, наростаюче генеральне повстання. Ми заявляємо Вам: тільки в загальному озброєному повстанні всіх робітників та селян України—спасіння. Кожний робітник, кожний селянин повинен бути готовий на смерть, повинен пройнятися тою гадкою, що він або умре в красивій славетній боротьбі за визволення робітників та селян України від страшного гніту германо-гайдамацьких катів, або буде жити в совітській робоче-селянській Україні...

Тому кожний робітник, кожний селянин повинен бути готовим зі зброєю в руках вмерти за відновлення Совітської влади на Україні... Буря вже близько. Ми всі повинні бути готовими до цієї хвилі. Готуйтеся до головного удару з усіх сил. Діставайте зброю, організуйтеся в отряди, батальони та полки,

утворюйте воєнно-революційні комітети, утворюйте свої штаби, готуйтеся до штурму, буря надходить...

Будьте на поготові. Організованість, згода та обережність з одного боку, сміливість, твердість та готовність вмерти за владу Совітів, за владу робітників і незаможних селян—з другого боку, повинні бути вашими гаслами. Буря надходить. Щоб не застала вона Вас несподівано! Хай ніхто не ухиляється від боротьби—всі повинні битися з ворогом, всі повинні йти на штурм, всі повинні битися з поміщиками, капіталістами, гайдамаками та німцями. Пам'ятайте: всім, хто проти нас—проти робітників та селян України—смерть! Хай не останеться ні одного поміщика, ні одного банкіра, ні одного капіталіста, ні одного генерала, ні одного німецького салдата, хто посмів обернути зброю свою проти нас. Але пам'ятайте також, що серед німецьких військ єсть багато наших товаришів, таких самих робітників та селян, як і ми. Частина з них буде під час штурму на нашій боці, і цих ми повинні прийняти, як товаришів. Кожний німецький салдат, який одмовиться стріляти в робітників та селян України, повинен найти в нас найкращих, найщиріших товаришів, але всякий салдат, хто б він не був, німець чи австрієць, венгер чи українець, турок чи румун, русин чи руський, що підняв руку на брата свого—смертю умре. Ніякої помочи, ніякого милосердя, ніякої милости. Або—або. Або з нами, або проти нас. Коли з нами—наш товариш, коли проти нас—наш ворог, а для ворогів у нас не буде пощади. Як сталевую стіною ми повинні стати, товариші, сталевую, непоборимою. Штурм наближається, і ми повинні бути готовими до генерального, загального, могутнього, невдержимого та несокрушимого штурму».

В підпіллі пригніченої України йшло будівництво нових сил для боротьби за революцію. Ворог кинув до в'язниці тисячі бойців. Тисячі бойців гинули, але шлях до перемоги був намічений правильно. Робітничий клас України, спираючись на революційне селянство, готувалася до нової боротьби за Радянську владу,—за свою владу.

С. ВІТИК.

Східня Галичина й східні кордони Польщі.

В лютім ц. р. зажадала Польща від держав Антанти остаточного вирішення справи своїх східних кордонів. Прем'єр міністрів Сікорський і міністр закордонних справ Скршинський в своїх нотах до Антанти поставили рішуче домагання признання Польщі тих самих границь, які вона одержала на підставі рижського договору. Зажадали отже українських земель: Холму, Волині, Полісся, Підляшшя й східньої Галичини.

Польські міністри виступили з таким рішучим жаданням, бо уважали, що тепер для них найбільш слушний час, щоб дістати ті землі. Франція, яка загналась по вугілля для своїх капіталістів аж в Рур, потребує Польщі для держання в руках Німеччини й оборони Європи перед походом революції зі Сходу. Англія, занята справою Туреччини й Мосула, готова до всяких концесій, а в Італії прем'єром міністрів є Муссоліні, який відноситься з живими симпатіями до польських націоналістів і готов віддати Польщі українські землі за економічні концесії та оборону перед наступом Червоних Армій.

Як відомо, кордони Європи вирішує тепер побідоносна Антанта і для цих справ виконавчим органом назначила Раду Амбасадорів, засідаючих в Парижі.

Польський уряд докладав великих старань, щоби справа східних кордонів мала для нього корисне вирішення. Таємними дорогами робили заходи у держав Антанти різні впливові особи і польські дипломати, а прем'єр міністрів Сікорський звернувся з особистим листом до Пуанкаре з жаданням підтримки домагань Польщі.

Справа східних кордонів Польщі, а головно справа східньої Галичини на міжнародній арені не була так легка, щоби Польща могла проковтнути її без труднощів. І своїм положенням між сходом і заходом Європи, й своїми природними багатствами є Східня Галичина дуже важним тереном, а її бувша державна приналежність дала державам Антанти привід до різних вирішень і нагоду до широких торгів.

Ще царська Росія зачала війну 1914 р. між иншим й за Східню Галичину, маючи на меті оперти свої границі о гори

Карпати. Тайні угоди між Англією, Францією і царською Росією признали Росії цілу Східню Галичину і частину Західньої аж по Карпати. Всім нам є ще в живій пам'яті, як саме на території Східньої Галичини відбувались найтяжчі бої, як пересувались туди боеві лінії, як в горах Карпатах цілими роками змагались з собою армії осередніх держав і армії царської Росії.

Війна скінчилась, а побідниками вийшли держави Антанти. Розбита Австрія мусила прийняти смертельний вирок Сен-Жерменського миру, а переможена Німеччина дістала свій присуд в страшнім для себе т. зв. Версальськім мирі. На сході упав давно царат і червоним промінням світив похід революції, повставали радянські республіки. Побідники налякались червоного марева і, як охоронний вал проти походу революції, створили польську державу, яка мала стояти на сторожі, як жандарм, не тільки проти революції, але також і проти Німеччини.

Але ж бо й між побідниками, Англією і Францією, які поділились сферою впливів, довго тривала суперечка, як великою має бути Польща. Англія довгий час усіх докладала трудів, щоби Польща, як васал Франції, не була занадто сильна, тож намагалась створити Польщу лише в її етнографічних межах. Франція натомість при допомозі Клемансо давала Польщі всяку мілітарну й матеріяльну поміч та докладала усіх зусиль, щоби зробити з неї як найбільш могутню державу.

Найбільшим старанням ново-повставшої Польщі було дістати під своє панування територію Сх. Галичини, однак справа ця не була так легка. Українське населення Сх. Галичини, яке по розпаді Австрії озброїлось і проголосило свою державну окремішність під назвою—Західня Українська Республіка, стояло дев'ять місяців, від 1 листопаду 1918 року до липня 1919 р., в боротьбі з польськими арміями. Дперва армія Галера, діставши зброю від Франції, своїм наступом на Сх. Галичину спричинилася до упадку Зах. Укр. Республіки. І аж тоді Найвища Рада Антанти рішенням з 25 червня 1919 р. дозволила польській армії тимчасово окупувати Сх. Галичину, зазначаючи, однак, що державне становище сеї території вирішить Антанта згідно «з волею населення».

Мировий договір, заключений 10 вересня 1919 р. в Сен-Жермен між побідною Антантою та Австрією, проголосив, що держави Антанти перейняли від Австрії формально всі права суверена над Сх. Галичиною.

На нараді 8 грудня 1919 р. в Парижі Найвища Рада Антанти, приступаючи до означення провізоричних (попередніх) границь Польщі від сходу, означила також границю між Польщею та Сх. Галичиною (т. зв. лінія Керсона) і ствердила, що Сх. Галичина лежить поза границями Польщі.

В часі походу Червоних армій на Польщу 11 липня 1920 року, в Спа наказала Антанта польському міністрові Грабському

згодитись на скликання мирової конференції до Лондону, на якій мала вирішитись також справа Сх. Галичини при співучасті її делегатів.

Договором, заключеним 1 серпня 1920 р. в Севрі поміж побідною Антантою та Польщею, Чехо-Словаччиною і Румунією, визначено границі між Польщею, Чехо-Словаччиною і Румунією та сх. Галичиною, як окремим державним організмом.

На інших засіданнях держави Антанти займались статутом для сх. Галичини, але Польща його не прийняла.

Навіть Ліга Націй постановою з 23 лютого 1921 р. констатувала окупаційне становище Польщі над сх. Галичиною, а на конференції в Генуї 1922 р. Лойд Джордж поставив справу вирішення приналежності Сх. Галичини на порядок денний, чому спротивилась рішуче Франція.

Очевидно, не з мотивів справедливості, але з економічного та політичного інтересу Сх. Галичина повних 5 літ була предметом торгу поміж тими двома побідними державами.

Не треба додавати, як непевно почувала себе Польща в справі анексії Сх. Галичини. Одержавши рижським договором ще Холм, Волинь, Полісся і Підляшшя, докладала Польща усіх дипломатичних зусиль, щоби всі ті українські землі одержати від держав Антанти, як сплату векселя за подавлення революції.

І що не вдалося їй так довгий час зробити, те досягнула Польща вирішенням Ради послів 14 березня 1923 р. Англія, Франція, Італія і Японія дали свою згоду на признання суверенності Польщі над тими українськими землями. В нагороду одержала Англія від Франції концесії в Мосулі, Італія також дістала концесії, а крім того корисний договір на експлоатацію нафтових теренів в Сх. Галичині. І так побідники, поділившись добичами, помирились в справі Сх. Галичини.

Як недавно Греція, так тепер Польща дістала в своє посідання великі чужі території; питання лише, чи для Польщі, подібно як для Греції, цей дар Антанти не буде мечем Дамокла. І то тим більше і скорше, що Польща, створена з метою погрози для Німеччини та оборони Європи перед революційним Сходом, загорілася великодержавними тенденціями, „як справжня“ імперіалістична держава.

Польща, одержавши від своїх протекторів суто-українські землі, дістала не аби-яку здобич. Територія, яку вона захопила, виносить в просторі 206.873 клм. з населенням 13 548.000, з якого тільки 1.289.000 поляків. Ця нова територія так само велика, як етнографічна Польща, а своїми багатствами і своїм положенням творить з Польщі відразу велику державу.

Польща найбільше добивалась Сх. Галичини, якої посідання дає їй підвалини економічної і політичної сили на міжнародній арені. Не диво тому, що на засіданні варшавського сойму перем'єр міністрів Сікорський заявив, що: «хто ставить в сумнів»

приналежність Сх. Галичини до польської республіки, той ставить в сумнів принципові підстави міжнародного значіння Польщі».

Східня Галичина має 55.300 км. простору з населенням 5.450.000 (—74.4% українців, 12.3% євреїв, 12.1% поляків, 1.2% німців).

Економічно Польща через Сх. Галичину експloatує величезні природні багатства, а саме:

Сх. Галичина має 3 500.000 гектарів орної, а 100.000 гектарів городної землі. Пересічна продукція в р. р. 1905—1914 була:

пшениці	4.661.000 метр. сотнарів		
жита	4.627.000	»	»
ячменю	2.583.000	»	»
вівса	4.589.000	»	»
картоплі	40.207.000	»	»
струкових ростин .	1.090.000	»	»
кукурузи	837.000	»	»
гречки	532.000	»	»
проса	164.000	»	»

Додати треба, що в Сх. Галичині залишились ще великі латифундії польських магнатів і графів.

В 1910 р. Сх. Галичина мала:

коней	681.000 штук		
рогатої худоби	1.552.000	»	
овець	306.000	»	
кіз	10.000	»	
свиней	1.318.000	»	

Сх. Галичина продукувала:

соломи	42.860.000 метр. сотнарів		
сіна	14.270.000	»	»
конюшини	5.800.000	»	»
буряків	4.190.000	»	»
паші	1.434.000	»	»

Перед війною Сх. Галичина збирала річно:

ріпаку	82.000 метр. сотнарів		
маку	5.000	»	»
апиту	1.500	»	»
льняного насіння .	43.000	»	»
прядива	66.000	»	»
коноплян. насін .	95.000	»	»
„ прядива	118.000	»	»
хмелю	9.000	»	»
цукр. буряків . . .	3.000	»	»
тютюну	34.000	»	»

Ліси Сх. Галичини виносять 1,450.128 гектарів; в Карпатах є праліси з припасами будівельного дерева. Перед війною продукувала Сх. Галичина 6.000.000 куб. метрів дерева,

З промислових виробів Сх. Галичина має будівельне каміння, цеглу, гончарство, вапну, бурий вугіль. Річна

продукція бурого вугілля виносила 500.000 метр. сотнарів, а торфовища обіймають понад 200.000 гектарів простору.

В Сх. Галичині є також великі багатства соли, здовж Карпат є сотні джерел соли, а найважливіші розробки соли є в Дрогобичі, Стебнику, Ляцкім, Болехові, Долині, Калуші, Делятині, Лончині й Косові. Продукція соли виносила річно 1.000.000 сотнарів.

В Калушині добувається також каїніт, який має ще лише Німеччина, а на Поділлі фосфорит.

Вже ті природні багатства надають Польщі сили, але коли зважити, що Польща загарбала в Сх. Галичині ще й 686.000 моргів нафтових теренів, то вона справді стає як першорядний фактор і конкурент на міжнародній арені, де за панування над світом борються великі нафтові трести.

Вздовж цілих Карпат тягнуться нафтові смуги в виді підземних нафтових озер. Нафтові терени лежать на Лемківщині, в Горличчині, Ясельщині, Короснянщині, Саночині, в українській часті Березівського повіту, в Добромильщині, в повіті Ліськім, Угорськім, Старосамбірськім, Турчанськім, Стрийськім, Долинськім, Калушськім, Надвірнянськім, Киломийськім і Косівським. Найбільша продукція нафти є на Підкарпатті в Бориславі, Тустановичах, Східниці і інших громадах Дрогобицького повіту.

В Сх. Галичині продукція нафти виносила 1913 р.—11.136.000 метр. сотнарів, а 1909 р.—20.770.000 м. сотн. Від 1908-1910 р. Галичина була на 3 місці серед нафтових країн цілого світу. Продукція нафти з Сх. Галичини грала в час війни велику роль, бо майже виключно галицькими нафтовими продуктами під час війни постачали Німці не тільки територію Австрії, Німеччини й Болгарії, але також окуповані території Бельгії, Сербії та давньої царської Росії. Завдяки галицькому бензинові осередні держави вели також воздушну й підводну війну.

Бувший австрійський міністр Гомон обчислював, що Сх. Галичина за часи війни продукувала річно 8.500.000 метр. сотн. нафти, а хоча з причини польсько-української війни, а опісля через недбалу польську господарку продукція нафти в Галичині підупала, то все ж таки Польща нафтою і її продуктами рятувала свої кепські фінанси, нафтою робила залежною від себе Австрію, Угорщину, Чехо-Словаччину, а почасти й Швейцарію. В Італії через галицьку нафту, бензин і парафін здобула Польща для себе в початках свого існування зброю, а в однім з договорів спонукала Італію, за часів прем'єра Нітті, відсилати до Польщі в замкнених вагонах полонених давньої Австрії, а між ними й українців проти їх волі і всупереч міжнароднім правам про воєнних бранців.

Послідним вирішенням Антанти з 14 березня 1923 р. Франція дістає майже монополію на галицьку нафту в Польщі, а певну кількість теренів одержує осібно договором Італія.

Додати треба, що Борислав, Трускавець, Дзвиняч, Старуна і Поляна продукують ще земний віск, який до 1907 р. добувано лише в Сх. Галичині, а доперва пізніше також в Румунії й Баку.

Зваживши, що тими багатствами і нафтою Польща набирає великого міжнародного значіння, зрозуміло стане, чому вона ставила на Сх. Галичину величезну ставку.

Але ж бо Сх. Галичина і своїм положенням грає світову роль. Залізничні шляхи Сх. Галичини зв'язують безпосередньо широкий Схід з Заходом. Увесь транзит, перевіз усіх товарів з Чехо-Словаччини, Німеччини, Австрії, Франції, Швейцарії і Італії на широкий Схід Радянської України і Східної Росії направляється через Сх. Галичину, так як в давній Австрії галицькі залізничні лінії були найбільш оживлені.

Польща, не маючи Сх. Галичини, втратила б не тільки міжнародне економічне значіння, але й політичне, і перша—ліпша навіть—сусідня держава, маючи перевіз товарів через Сх. Галичину, не журилась би існуванням Польщі. Без Сх. Галичини Польща була б стратегічно відділена від Румунії та в далекому віддаленні від Угорщини стала б вона державою смирною, малою, а без тих великодержавних мрій перестала б своїми воєнними ватагами непокоїти усіх сусідів.

КІНЕЦЬ БУДЕ.

Від редакції. Автор статті гр. С. Вітик до останнього часу стояв на чолі того українського табору, який провадив і провадить боротьбу з нашим «Червоним Шляхом» будівництва нового суспільства. Гр. С. Вітик належить до тої генерації старих галицьких громадських діячів, які в 1919 році стали одним фронтом з наддніпрянцями проти пролетарської революції на Україні. Той факт, що гр. С. Вітика, який до останнього часу був членом Галицької Національної Ради, в свій час було обрано головою Трудового Конгресу в Києві, яскраво свідчить про те, яку роль відігравав гр. С. Вітик в протиреволюційному русі на Україні. Лише події останнього року, що привели до повного краху ілюзійних надій на Лігу Націй, внесли де-яке прояснення в голови галицького громадянства старої генерації. Але прояснення це й «орієнтація» на Радянську Україну, на «Червоний Шлях» нового суспільства буває різна. Одні приймають її, виходячи з глибокого й щирого переконання в тому, що єдиний шлях до визволення галицьких робітників і селян—це шлях пролетарської революції, тоді як «орієнтація» других подиктована лише тактичними міркуваннями, виходячи з факту існування Радянської України. У перших «орієнтація» на «Червоний Шлях» випливає з визнання помилковості своєї попередньої позиції, у других вона є лише тактичним кроком—замиренням на час. Редакція не береться судити про те, які міркування привели гр. С. Вітика до «Червоного Шляху», й дає місце його статті лише з огляду на актуальність порушеної в ній теми.

І. КУЛИК.

Економічні чинники французької інтервенції.

Мілітаризм з суто економічного погляду є для капіталу першорядний засіб задля реалізації надвартості, тоб-то полем для нагромадження її.

Роза Люксембург.

„Нагромадження капіталу“.

Французи вклали в українську промисловість найбільше капіталів від капіталістів будь-яких країн. До того ж ці вклади припадають до найранішого періоду розвитку української важкої індустрії — 1856-1887 років. Таким чином не буде помилки, коли запевняти, що прилив французьких капіталів безпосередньо спричинився до розвитку української великої промисловости. Крім того, французькі капітали вкладалися, головним чином, у кам'яновугільні, залізничі й залізооброблюючі підприємства. А тому найбільш капіталізовані й рентабельні галузі української промисловости були в руках французів. А звідси й зацікавленість французького капіталу в багатствах України й вплив на господарче життя—були майже безмежні. Частина Франції в порівнанні з усіма іншими закордонними капіталами, що були вкладені до гірничої, металооброблюючої промисловости старої Росії—складає 32,6%. Почнемо з металургійної промисловости. В старій Росії до неї було вкладено французами всього 139.184.3 тисяч карбованців. З цієї суми на самі лише південні округи (тоб-то Україну) припадає 111.896.8 тисяч карбованців, тоб-то більше $\frac{4}{5}$ всієї суми. До того ж ще французький капітал був у цій окрузі наймогутніший,—його вкладано переважно в підприємства з гамарнями. Таких підприємств, де французький капітал брав участь, на півдні було 10:

1. «Акц. Т-во Російський Гірничий металургійний Уніон».
2. «Акц. Т-во Криворіжських руд». Двоє цих товариств існували на підставі французьких статутів.
3. Акц. Т-во «Російський Провідан» у Маріуполі (на підставі бельгійських статутів.)

Розділ книжки І. Ю. Кулика, що її в скорому часі має видати ДВУ.

4. «Донецьке Т-во по виробництву заліза й литтю криці».
5. «Таганрогське металургійне Т-во».
6. «Російсько-Бельгійське Т-во».
7. «Південно-Російське Дніпрянське Т-во» (4, 5, 6 й 7—на підставі російських статутів; акції розміщені за кордоном й мали обіг за кордоном).
8. «Т-во Брянського рейкоштабарного, рудневого й механічного заводу».
9. «Донецьке Юр'ївське металургійне Т-во».
10. «Нікополь-Маріупольське гірниче металургійне Т-во».

Брали участь французькі облігаційні капітали в підприємствах Донецького Т-ва по виробу заліза й криці, Донецько-Юр'ївського Металургійного Т-ва й Т-ва Брянського рейкоштабарного, рудневого й механічного заводу¹⁾. На долю українських металургійних підприємств, де приймали участь французькі капітали, припадало 78,8⁰/₁₀₀ всієї виплавки чавуну на півдні й 52,6⁰/₁₀₀ виплаву чавуну старої Росії. Коли взяти на увагу, що в справі «Продамету» керуючу роллю відігравали французькі капітали, як найбільші спільники, тоді буде зрозумілим задоволення Оля, що «вся політика металургійної промисловості керувалась французькими капіталами»²⁾. Далі йдуть французькі капітали, що брали участь в українській кам'яновугільній промисловості. З 21 підприємства, де було французьких капіталів 102.968.1 тисяча карбованців, 14 припадає на Донецький басейн з 81.855.6 т. карб. Чотирі з цих підприємств вели свою справу на підставі французьких статутів. Здобич кам'яного вугілля в підприємствах, де брали участь французькі капітали, складає на 50,9 всієї здобичі Донбасу в 1915 році³⁾.

В «Продвуглі» рішуче слово належало представникам французького капіталу: Що ж торкається залізорудних підприємств України, то їх було в руках французьких капіталістів двоє: 1. «Акційне Т-во Рудників Дубової Балки». 2. «Нове Т-во рудників Кривого Рогу».

Було також одне підприємство по здобичі марганцевої руди—«Анон. Гірниче промислове й комерційне Т-во».

Велику участь брали французькі капітали і в металооброблюючій промисловості на півдні («Акц. Т-во Франко-Російських заводів», «Акц. Т-во Миколаївських заводів і верфів», заводи Гартмана, Олександрівські заводи сільсько-господарчих машин, Миколаївські заводи й верфі, Брянські рейкоштабарні й інші). Не будемо зупинятись докладно на незначних сферах прикладення французьких капіталів на Україні—в текстильній промисловості («Т-во джутового виробництва в Одесі»), в мійських підприємствах (трамваї, телефони, електрика й газове освітлення й т. и.), в харчовім і смаковім виробництві (Тростянецький,

1) П. В. Оль «Иностранные капиталы в России» П. 1922, стор. 13.

2) Ціт з книги сторінка 14.

3) Ціт. з книги стор. 18-19.

київський і інші цукрові заводи), в шкіряних заводах («Т-во Південно-Російського шкіряного виробництва») й інших. Відзначимо лише найголовніший для нас мент, що з чужоземців лишень самі французькі капіталісти вклали такі величезні капітали—(5.000.0 міл. карбованц.) у Північно-Донецьку залізницю, а також у Чорноморську (3.000.0 міл. карб.). значну участь також брали французькі капітали й в Московсько-Київо-Вороніжських залізницях. Це відбилось на угоді Франції з Директорією УНР в 1919 році.

Таким чином, Франція, більше від інших імперіялістичних країн, зацікавлена, аби повернути економічну гегемонію над Україною, бо вона вклала найбільшу суму капіталів в українське народне господарство. Тому й військове втручання французьких імперіялістів у внутрішні справи України було найупертішим й затяжним.

Заслуговує уваги й той факт, що Франція поперед від усіх інших країн Антанті визнала самостійність України під пануванням Центральної Ради. Сталося це в той час, коли в Росії вже панувала Радянська влада, а на Україні відчувалось наближення активної боротьби між Радами й Центральною Радою. Вже в грудні 1917 року Центральна Рада одержує листа від Табу, керівника французького військового представництва в старій Росії, в якому яскраво виявляються прагнення Франції накласти свою лапу на українське багатство. В одному з перших листів (від 18 грудня 1917 року) ми знаходимо рядки:

«Я вважаю за свій обов'язок не чекати офіційного мандату, а прохати побачення з вами, аби не гаяти цінного часу й не опинитися перед несподіванкою, коли б надійшов час дії, а підготувати матеріали до майбутніх дискусій відносно фінансової й технічної допомоги, що спільники змогли б дати Україні, аби допомогти її величезній роботі організації й відродження»¹⁾. В такому ж дусі сформульовано й останні документи цієї доби, що з'ясовують відношення Франції до дрібнобуржуазного шовіністичного уряду України. Характерно, що англійські аналогічні документи сформульовано багато лагідніше. Тут не говориться ані про грошову, ані про технічну «допомогу», а виключно про «утворення доброго управління, про підтримку ладу й боротьби з Центральними Державами, ворогами демократії й людскости»²⁾. Це й зрозуміло, бо Англія менш від інших держав затратила капіталів на українську промисловість.

В добу німецької окупації України, французькі сили концентрувалися в Румунії. Після германської революції 1918 року Франція пильно стежить за історичними подіями, що розгортались

¹⁾ Цитуємо в перекладі з французького тексту й українського, наведених у книзі В. Винниченка «Відродження Нації» ч. 2, Київ—Відень, 1920 р. стор. 232—234. (курсів мій).

²⁾ З листів англійського посла Піктона Баге; «Відр. Нації». Винниченко стор. 242—243.

на Україні. З одного боку вона входить в неофіційні зносини з Директорією Української Народньої Республіки (2-ге видання Центральної Ради), що розпочала повстання проти гетьманщини та проголосила самостійність України, а з другого— підтримувала уряд гетьмана Павла Скоропадського, що стояв фактично за «Єдиную Неделимую» монархічну Росію. Як видно з суті справи, Франція не зацікавлена в обов'язковій політичній незалежності України. Французи охочі були підтримувати кожний навіть протилежний ворожий табір, але, як реальні політики, вони обмежувалися тільки обіцянками, вичікуючи, на чиєму боці буде перемога—чи на боці гетьманщини, чи Директорії. Ідея «Єдиной Неделимой» природно була придатніша задля французських імперіялістів, тому й симпатії до гетьманщини були більші, ніж до Директорії. В. Винниченко з приводу цього збентежено констатує:

... «Ено почав закидати Директорію загрозливими телеграмами, вимагаючи від нас негайного припинення ворожих операцій проти гетьмана, бо в противному разі на нас будуть вислані французські війська.

Нас це дивувало й обурювало. Бо ще організовуючи повстання, ми ввійшли в неофіційні зносини з представниками Антантив Румунії; вони гаряче нас підтримували в наших заходах і обіцяли навіть допомогу проти гетьманщини й німців»¹⁾.

В цю добу участь Франції в боротьбі між гетьманом і Петлюрою далі загроз і обіцянок не йде. Франція вважає за найкраще самостійну політику й захоплює своїми військами (вкупі з своїми наймитами греками, поляками й румунами) побережжя Чорного моря—Одесу, Миколаїв, Крим²⁾. Французи навіть з бійкою вибивають з цієї округи війська Директорії, але не для того, аби передати в ній владу гетьману,—вони окупуєть побережжя й встановлюють там свою військову диктатуру. Тільки після того як гетьман був остаточно розбитий, Франція погоджується скласти угоду з Директорією на ганебних для останньої умовах. Дійсний текст цієї угоди до сих пір не був оголошений. Зміст його в загальних рисах приблизно такий:

1. «Франція одержує концесію на 50 років на всі українські залізниці.
2. Україна бере на себе обов'язок виплатити Франції, що належать їй борги старого царського й тимчасового уряду.
3. Виплата відсотків гарантується тією частиною прибутків з залізниць, що належать українському урядові.
4. Директорія мусить за рік організувати трьохсоттисячну армію.

¹⁾ В. Винниченко «Відродження Нації» Ч. III стор. 152.

²⁾ У Грудні 1918 року.

5. Вся фінансова, торговельна, промислова й військова політика України на протязі п'яти років з часу, що підписано угоду, ведеться під безпосереднім доглядом французького уряду»¹⁾.

Такі ж приблизно пакти угоди зазначає й В. Винниченко в цитованій його нами книзі (Ч. III, розділ X). Тут звертає на себе увагу пакт про залізницю, що на будову їх французські капітали витратили великі кошти (дивися цитату П. В. Оля на 2 стор. оцієї статті). Що ж торкається лівобережжя, середку гірничої й залізничної промисловости, то цю округу французи намірялися забезпечити за собою шляхом підтримки російських контр-революційних банд, що там оперували.

«Коли німецьке військо примушене було лишити Донецький водозбір, останній зробився об'єктом для захоплення з боку держав згоди»²⁾.

...Денікін і Врангель з'явилися... зброєю намірів англо-французького імперіялізму в відношенні що до України»³⁾.

¹⁾ Беремо ці пакти з ноти т. Раковського, що була адресована Пішону 26 лютого 1919 року; нота ця оголошена в «Красной Книге» Ком. Закордонних справ УСРР. Ч. I («В защиту Советской Украины») Харків, 1921 р. стор. 15. В другій ноті ми знаходимо таку оцінку французької політики на Україні: «англійські й французькі капіталісти, що прибули до Одеси, вже скупили більшість акцій Олександрівського, Корюківського й Мезенівського цукрових товариств. Вони скуповують акції й інших т-в. Але це ніщо в порівнянні з тими вчинками, що зробив Петлюра, аби одержати військову допомогу від Франції проти українських робітників та селян, що повстали. Ці умови вже відомі нам, але поскільки з ними Директорія таїться від вас, ми примушені повідомити їх вам.

Перша умова: Франція одержує концесію на 50 рок. на всі українські залізниці. Тоб-то на протязі півстоліття залізниця України, а вкупі з ними півмільйона залізничних службовців та робітників підпадають під владу французького капіталу. Володіючи залізницями, Франція зробиться повновладним господарем всього економічного й політичного життя України. Франція буде рішати, який тариф мусять платити українці за провіз по залізницю. Вона буде рішати, де належить відкрити, або зупинити завод. Вона буде призначати, куди вивозить український хліб.

Друга умова полягає в тому, що Україна бере на себе зобов'язання виплатити борги царського й тимчасового буржуазного уряду Керенського.

Третя умова: за певність виплати відсотків Україна мусить дати Франції гарантії.

Четверта умова: Директорія мусить за рік організувати 300.000 армію. Ця умова свідчить не тільки про намір Франції втягти Директорію в війну з Росією, але ще й бажання проливати кров українських робітників та селян на війні з Німеччиною, або з другими країнами, з якими Франція буде ворогувати.

П'ята умова: вся фінансова, торговельна, промислова й військова політика України протягом 5 років, з часу, що підписано угоду, ведеться під безпосереднім доглядом представників французького уряду. Остання ця умова остаточно оберігає Україну в французьку колонію.

(«Крас. книга», стор. 17)

²⁾ М. Павлович, «Украина, как объект международной контр-революции», стор. 9.

³⁾ Там же, сторінка 6.

Взагалі, російській контр-революції на Україні Антанта й Франція зокрема були прихильніші давати реальну підтримку, аніж національно-українській. Наскільки мало були зацікавлені французи в існуванні самостійної України, можна було бачити по тому наказу, що був виданий генералом д'Ансельмом після того, як була складена угода між Францією й петлюрівською Україною, 7-го лютого 1919 року. Наводимо цей цікавий документ цілком:

«Загальний наказ Ч. 28.

Генерал д'Ансельм одержав від 15 січня 1919 року командування арміями південної Росії, а також військовими одиницями чужоземних націй.

Франція й спільники не забули зусиль, що зробила Росія на початку війни й тепер вони прийшли до Росії, аби дати надійним елементам і патріотам можливість відбудувати в країні лад, що давно вже знищений страхіттями горожанської війни»¹⁾.

Франція коли й робила допомогу петлюрівщині, то вона дбала лишень про повернення капіталів, що були вкладені в українську промисловість. Звичайно, що петлюрівський сепаратизм був їй не доречі. Тому й мають підставу петлюрівські скарги на «двозначну політику Антанти» й на те, що «Європа не тільки нам (тоб-то петлюрівцям—І. К.) не допомагала й сама полохалась большевиків, але навіть останні наші збереження амуніції відібрала й лишила нас з голими руками»²⁾.

Останні скарги ген. Капустянського відносно обеззброєння й пограбовання румунами (зрозуміло, що з відома й дозвілу Антанти) петлюрівських загонів, що пересовувалися (також з відома Антанти) через румунські й польські землі. Вже цей факт доказує, що французи не давали змоги зайвому зміцненню українських шовіністичних угруповань. Їхня міць потрібна була французам лишень задля боротьби з Радянською владою, але не для самостійного існування України. Аналогічні скарги ми зустрічаємо в одного з директорських прем'єрів—У. С.-Д. І. Мазепи:

«Армія Денікіна, що добре озброєна при активній допомозі Антанти, захопила всю лівобережну Україну й вчинила напад на українську армію. Нічого не допомогли протести українського уряду до Антанти. Денікин мав від Антанти *carte blanche* відносно України»³⁾.

Після поразки, що була нанесена франко-антантським військам Радянською владою в березні 1919 року, та в наслідок розкладу антантських салдат, французи примушені були лишити Україну. Але вони продовжують активно боротися проти

¹⁾ В. Винниченко, цит. книг. ч. III, стор. 267-268. (Курсів мій).

²⁾ Ген. Капустянський «Похід українських армій на Київ—Одесу в 1919 році». Львів 1921 р., стор. 23—24.

³⁾ І. Мазепа, «Большовизм і окупація України», Львів—Київ 1922 р., стор. 76.

Радянської України, чинити їй шкоду, виявляючи при цьому на диво впертість.

«Французське командування перед тим, що лишити м. Одесу, захопило українські й російські військові плавниці й транспорт, навантажені харчами й іншим майном»¹⁾.

Французи й греки не раз обстрілюють береги Радянської України; особливою жорстокістю відзначився обстріл мирного населення м. Херсону 2 березня 1919 року²⁾.

Французська флота довгий час блокує радянське Чорноморське побережжя, час від часу обстрілює його, затоплює плавниці мирних рибалок³⁾ і т. и. На протязі всього 1919 року Антанта, і в першу чергу Франція, організовує на Україні контр-революційні шовіністичні банди, постачає денікинську авантюру, нацьковує проти Радянської України Польщу й Румунію. Така активна контр-революційна політика Франції в відношенні що до України продовжувалась аж до 1921 року. Рідко, щоб будь-яка то змова проти Радянської України, або бандитський виступ, хоч мало що визначний, обходились без участі в тій чи іншій мірі французських імперіялістів. Французський капітал найскаженіше захищає свої прибутки, бо їх він на Україні одержував більше, ніж капітали останніх імперіялістичних держав.

1) «Красная Книга» ч. 1 з ноти т. Раковського французькому міністрові закордонних справ, стор. 30.

2) Подобиці цього обстрілу—дивись ноту т. Раковського 2 квітня, «Красная Книга» ч. 1, стор. 28—30.

3) Дивись ноти від 21 квітня, 29 травня, 22 лютого 1919 року, «Красная Книга», стор. 31, 37, 38—39.

ПРОФ. С. ОСТАПЕНКО.

Вічний революціонер.

(ДОНБАС).

I.

Донбас—це та ділянка українського господарства, де добувається земляний вугіль, залізна та марганова руда, де виробляється чавун, залізо, сталь та все, що з того всього майструється. Скорочено—Донбас то нова енергетична ділянка нашого господарства, ділянка, в якій полягає найбільша наша сила.

Саме близько коло порогів, по обох берегах Дніпра, багато верст на захід і на схід від порогів (це площа кількох повітів-округів Катеринославщини та Донщини), глибоко під поверхнею родючої землі лежать поклади земляного вугілля, залізної та марганової руди. Поклади ті зібрано за всі довгі мільйони літ попередньої історії нашої землі. З того менту, як люди-виробники навчилися користати для свого господарювання оті поклади (а сталося те по всьому світі недавно, а у нас то й зовсім недавно), увесь світ, ціле громадське господарювання змінилося на краще, стало иным, і поспіх господарювання став спірним та швидким.

Діставши донбасівський вугіль на поверхню землі, його вживають для різної господарської роботи, але перш за все та більше всього його обертають у теплову енергію, котра криється в ньому і котрої в такій безмежній кількості потрібно нам в повсякденній роботі та у повсякденному житті.

Ось вже кілька десятків років енергія Донбаса в різноманітних формах могутніми струмками розходить по господарському тілі та творить основи до успішного господарювання України, змінюючи далеко за пліт все старе, негодяще, закорініле, непотрібне.

З енергії Донбаса перш за все повстали оті українські залізниці, що заступили собою чумацькі та козацькі шляхи та „столбовые дороги“ московських царів, по котрих повзали та скрипіли волові вози, трохи скоріш бігали козацькі коні. То були негодящі засоби до транспорту, вони не могли вгнатися за розвитком господарства і через те їх заступили сучасні українські залізниці, які за один рік перевозять всякого господарського добра та людей більше, ніж всі чумацькі валки та

козацькі ватаги за всю попередню історію разом. Лишень на передодні війни залізниці України перевезли поверх п'яти мільярдів пудів господарського вантажу. І ту роботу українські залізниці справили і справляють за поміччю донбасівського вугілля. Отже, залізниці являються першим могутнім втіленням енергії та сили Донбасу,—з його вийшло їх тіло: 20.000 верст рейкового шляху, 200.000 вагонів 5.000 паровозів. Донбас же, що кожної хвилі вливає в залізниці ту енергію, що надає їм життя—енергію руху: Донбас подає залізницям вугілля для палива, яке обертається в енергію руху. В 1913 році, напр. для тої цилі Донбас подав лишень українським залізницям 248 мільйонів пуд свого вугілля.

Отже, через тіло та повсякденну роботу українських залізниць донбасівська енергія щільно западає у всяку щілину сучасного українського господарювання: немає у нас зараз ні одної такої господарської роботи, певну частину котрої не складала б робота українських залізниць. Тому можемо сказати, що зараз кожна робота на Україні справляється за поміччю енергії Донбасу. Енергія Донбасу вже входить часткою в кожнісіньку роботу на Україні так само, як і українська пшениця та інша спожива-енергія з поля хліборобської ділянки.

Енергія Донбасу тонкими і широкими безперестаними струмками розбігається по всьому господарському тілі України, дає йому міць, силу, збиває його в одну могутню постать цілої великої машини, де найменша і найбільша частина залежить від всіх інших, де поспіх одної частки визначається й залежить від належного поспіху других. Енергія Донбасу збиває міцно до купи всіх виробників на Україні, становить поспіх господарювання кожного з них в залежність від поспіху роботи всіх других, збиває їх в одну працюючу пролетарську громаду, бо з тої ж донбасівської енергії повстає і постать пролетаря.

Донбасівська енергія не тільки лучить кожного виробника України в одну господарюючу громаду в границях України, але ж та сама енергія Донбасу лучить нас і з цілим сучасним світом і мостить шлях до нового світу.

II.

Ось поглянемо, якими ще шляхами, крім залізничного, транспортного струмка, стелеться енергія Донбасу по господарському тілі України.

Найбільша сила донбасівського вугілля споживається тут же в самому Донбасі на вироб заліза та сталі, з котрих готується всяке виробниче приладдя та машини. До чого зараз не доторкнешся—скрізь є залізо, яке пристало просто чи посередньо: або готується з заліза та сталі, або готується за поміччю приладдя, струменту та машин, яких зроблено з заліза і сталі чи за поміччю заліза та сталі. Залізом та сталю перейнята тепер

кожна наша робота, кожен наш вироб-продукт, як би далеко всі вони не різнились поміж себе зовнішньою формою, складом, якістю та кінцевим призначенням чи вжитком. Отже, можемо сказати, що всякий сучасний вироб вбирає в себе якусь певну частку заліза та земляного вугілля. Між иншим, і всі наші сучасні хліборобські вироби в процесі виробництва вбирають в себе вже значну долю заліза та вугілля—донбасівської енергії; посередньо кожна українська пшенична паляниця в значній долі являється витвором донбасівської енергії—заліза, сталі та вугілля, хоча як на око так і на смак зовсім не нагадує їх, так само, як і донбасівський шахтар та донбасівський металіст на перший зір не нагадують українського хлібороба.

Заліза та сталі в тому стані та вигляді, в якому вони зустрічаються у сучасному виробничому та споживчому вжиткові, нігде на світі не має. Винайдено його лишень в т. з. залізній руді, тоб-то в різних сполученнях з иншими природничими елементами, або ще простіш—в сполученні з землею. Залізо з тієї землі-руди зараз витоплюється велетенським теплом, від котрого залізо ростоплюється на воду, витікає, знову заохолоджується і набирає властивостей чавуну. Тою самою силою знову із чавуну готується залізо та сталь, а з них вже все, що потребується для вжитку людей. Виготовання заліза та сталі із землі-руди настільки складна річ, потребує такої великої сили труда одразу та такої сили виробничого й наукового знання, що ніколи і ніякий окремих чоловік сам по собі чи з «родиною», як то він часом може зробити в хліборобській роботі, нічого вдіяти не може, тоб-то ніколи не може зробити заліза. Отже, залізо зараз готується лишень на металургійних заводах. Таких заводів в нашому Донбасі мається 18. За рік роботи вони можуть дати 250 мільйонів пудів чавуну, виготовати з нього стільки ж заліза та сталі й виробів, які з них готуються. Сучасний металургійний завод, як виробничий заклад, уявляє собою ціле велике місто: він складається з багатьох відділів-цехів, кожен з котрих сам по собі уявляє цілу фабрику; обов'язково є відділ доменний або гутний, де з землі-руди витоплюють чавун; у кожному з инших відділів готуються самі найменші й самі найбільші залізні вироби, як кажуть,—від голки, цвяха, леміха, аж до корабля; частина відділів працює день і ніч без зупинки на протязі кількох років; самих машин-двигунів на такому заводі буває коло 100.000 HP (машинових кінних сил—умовна механічна міра); людської робочої сили така фабрика-завод потребує десятки тисяч чоловік, що безпосередньо працюють в ній, та ще більше число робітників, що працюють на ту фабрику посередньо, готуючи для неї всякий матеріал-сировець, що вживається в роботі тієї фабрики; до такої фабрики кожен день підходить і відходить кілька десятків вантажних великих поїздів.

Отже, через залізо й сталь та через ті вироби, які з них готуються на наших металургійних фабриках, енергія Донбасу

ще щільніше ніж вугіль сама по собі западає у всі щілини нашого сучасного господарювання та життя. Енергія Донбасу в формі заліза збирається в нашому господарстві все в більшому та більшому розмірі і лишається в наших господарських послугах, так би мовити, вічно, бо енергія в формі залізних виробів не швидко тратиться з нашого ужитку,—залізний виріб ужиткується велике число літ. За поміччю заліза ми, як і увесь інший світ, настільки посунули наперед наше господарство, що коли б довелось позбутися заліза, ми неминуче і негайно повернули б знову до колишнього бідацького дикунського стану, коли чоловік-виробник гірким потом здобував якийсь мізерний тварячий спожиток.

Ось яка в загальних рисах сила енергії Донбасу, що стелеться по господарському полі України, переносить її на зверхок сучасного господарювання й ставить Україну в перші ряди господарюючої громади. Але не на тому кінець справи.

III.

Поруч з тим, як міняється енергетика господарювання, як міняється спосіб засвоєння й ужитку енергії, поруч з тим, як міняються способи продукції господарського добра та його розподілу поміж людьми, міняються й відношення поміж людьми, які безпосередньо і посередньо в'яжуться з господарюванням, міняються класові відношення, міняється форма та сила соціальної експлоатації, міняються форми класових змагань, класової боротьби і визволення, міняються люди й ціле їх життя. Або скорочено ось так: на основі змін виробничої господарської енергетики міняється й соціальна, громадська енергетика. І тут Донбас—велетенська постать в українській громаді.

Поглянемо на класу виробників. Перед тим, як виріс на Україні Донбас, класа виробників складалася майже виключно з т. з. «вільних хліборобів» та всякого гатунку ремесників. Загальними ознаками тої виробничої групи було: 1. Всі вони суть дрібні власники, хазяї, як кажуть. У сні і на-яву кожен з них стремить до власності. 2. Всі оті дрібні власники терпіли немилосердну експлоатацію, визиск з боку цілої капіталістичної системи, що оточувала їх господарювання. Ступінь цієї експлоатації по формулі Маркса ($\frac{m \cdot 100}{v}$) всіх дрібних власників взагалі, навіть при їх мізерній продукційності праці й при мізерному господарському достаткові, доходила тих же пересічних розмірів, що й у пролетарів, а ступінь експлоатації не заможника переходила всяку міру й уяву і лишала далеко по-за собою колишню панщину. Його, неможника-власника, тоб-то власника, що в змаганні за власність неминуче тратив свою власність, котра спадала нижче певного середнього рівня, що його оточував, скубли зі всіх боків, «як Сидорову козу»: з нього

тягнув пан-поміщик, сусіда-куркуль, крамар-грошовий, піп, уряд, взагалі тільки лінивому він не попадав під руки і тільки лінивий не виганяв з нього до останньої краплі поту. 3. Всі ті виробники не мали і не могли мати ані класової свідомости, а ні класової або професійно-виробничої організації. Всі вони ніяк не знали суті і сили сучасної капіталістичної експлоатації. Навіть буржуазної культури до них западало як на макове зерно. Звичайна грамота—і та попадалась їм мізерними клаптиками. Жили вони, індивідуалісти-власники, по-одинці, в межах невеликих сільських громад, працювали по-одинці, змагались по-одинці, а коли вже через міру допікало, гуртом палили сусіднього пана. Отже, разом все те мало своїм неминучим вислідом те, що пересічний рівень їх господарського достатку (певна форма зарплати), що діставався їм в кінці класового змагання, котре вони несвідомо провадили в повній темноті та неорганізованості, був найнижчий за всі.

Подібно до того, як Донбас орудує іншою виробничою енергетикою, аніж дрібні хлібороби та ремесники, справляє на інший лад господарську роботу,—і донбасовський виробник-пролетар, шахтар і металіст, не подібні до виробників, що склали господарську і соціальну основу на Україні до того часу, поки в складі українського господарства не було Донбасу. Загальні ознаки донбасівського пролетаря, подібно до всієї сім'ї пролетарів, можна позначити скорочено ось так: 1. Він ні в якій мірі не є і не може бути ані особистим власником, ані господарем, а ні хазяїном: поки живе капіталізм, він завше працює в чужому господарстві, в чужому виробничому закладу. Він працює разом і завше з кількома тисячами таких само виробників, як і він. Самий заклад, в котрому він працює, і робота, котру він там справляє, самі по собі і до кінця переконують його, що особистим приватним власником він ніколи бути не може,—про те йому не може й приснитися, а не то, щоб того він міг свідомо прагнути. Сама робота та громадські стосунки, без всякої книжної науки твердо вчать його про те, що його робота, поспіх його господарювання, його доля міцно і назавше скуті із долею всієї громади пролетарів. Він дошукується не власности особистої, а роботи в громадському закладі та своєї долі в тому добрі, котре творе громада виробників. Він—цілий громадський чоловік—то є його найважливіша властивість. 2. Що до визиску, експлоатації донбасівських пролетарів, то вона до кінця наявна і безпосередня—їх безпосередньо експлоатує цілий капіталізм через ту роботу, котру вони все життя справляють у фабричних закладах. Та експлоатація справляється на очах та очевидячки перед цілим світом. Перед донбасівським пролетарем немає нарізного господаря хазяїна-сусіда, що часом сам щось працює, або принаймні керує господарюванням, ні перед ним цілий світ капіталістів, котрих він безпосередньо, як хазяїв і ввічі не бачить, бо

на певному закладі їх заступає управитель-директор. Він знає то й кожен день з цілою громадою пролетарів змагається за свою долю і за побороення цілої капіталістичної системи експлоатації. З господарських виробничих та класових основ пролетаріят неминуче організується у професійні спілки, що беруть початок на фабриці і тягнуться аж до цілого світу пролетарів для того, щоб відстоювати спільно свої кожнодневні класові інтереси, одночасно з тим пролетаріят неминуче організується у класову політичну партію для політичного змагання й боротьби за владу і побороення цілої капіталістичної системи господарювання.

Переходимо тепер до характеристики Донбасу ч и с л а м и.

IV. В У Г І Л Ь.

Числова історія виробу донбасівського вугілля значиться (в мільйонах пудів) ось так:

в 1860 році	6	в 1900 році	672=370
» 1870 »	15	» 1910 »	1020=557
» 1880 »	86	» 1913 »	1544=843
» 1890 »	183=100	» 1914 »	1683= 92

Ось розміри тої нової енергії, котрої не було знано до 1860 р. тоб-то до скасування панщини.

Розвиток продукції тої енергії від 1860 року аж до часу війни (1914 рік) збільшився у 28050 разів, а з 1890 до 1914, тоб-то за останні передвоєнні 24 роки, збільшився у 920 разів. Швидкість надзвичайна.

Отой швидкий темп розвитку продукції донбасівського вугілля сам красномовно говорить про слідуючих дві речі: 1) значіння енергії донбасівського вугілля в господарюванні на Україні; 2) як буйно розвивалося українське господарство, ступаючи з форми н а т у р а л ь н о г о (нетоварового) в форму т о в а р о в о г о, з поміщицько-хліборобського в капіталістично-фабричне, з індивідуалістичного в пролетарське, громадське.

Коли ту енергію, що криється в показаних мільйонах пудів донбасівського вугілля, перевести на поняття р о б о т и, яку вона кожнодневно справляла на полі українського й російського господарства, і далі ту роботу порівняти з роботою чоловіка, то, при всіх других належних умовах, те порівняння покаже, що енергія донбасівського вугілля що-річно прибавляла роботи, рівної до роботи кільканадцяти мільйонів чоловік, а коли взяти на увагу, що за поміччю донбасівського вугілля справлялась така робота, котрої ніяким числом людей самих по собі (без вугілля) взагалі справити не можна, то значіння донбасівського вугілля набирає такої ціни в нашому сучасному господарюванні, що його ні до чого не можна порівняти—так воно велике. При цінуванні донбасівського вугілля важно також знати, що найбільша маса енергії того вугілля, що його в системі господарювання вживано, не тратиться, а переходить

в такі форми енергії, в такі господарські речі та властивості, котрі акумулюються і довго, коли не вічно, хороняться і прислужуються в господарській роботі: більша частина тої велетенської гори земляного вугілля, що його з 1860 року видобано з шахт Донбасу, не взираючи на те, що її всю цілком спалено, в інших формах ще й сьогодні ужиткується в нашому господарстві і ще довго надалі ужиткуватися буде. Тому й сьогодні, коли здається, що Донбас ніби спить, його велетенську силу ми кожную хвилю відчуваємо в нашій роботі, в нашому господарстві, в нашому поспіхові до нового світу.

Донбасівська вугільна енергія розходилася по всьому велетенському терені б. російської імперії. Але головна маса тої енергії ужиткувалась, і при тому з господарської точки погляду найбільш доцільно, в межах самої наддніпрянської України.

Ось, наприклад, в 1913 році донбасівський вугіль розійшовся в таких розмірах (мільйони пудів і $\frac{0}{10}\frac{0}{10}\frac{0}{10}$):

на Україні	865	70,8 $\frac{0}{10}$
в Центральній Росії	148	12,0 $\frac{0}{10}$
» Чорноземній »	140	10,7 $\frac{0}{10}$
на Північному Кавказі	30	2,0 $\frac{0}{10}$
» Поволжжю	30	2,0 $\frac{0}{10}$
» Поліссі	21	1,5 $\frac{0}{10}$
» Прибалтиці	17	1,0 $\frac{0}{10}$
» Уралі	2	

По ознаці споживачів, в межах всієї б. імперії, вугіль той розходився ось в такій пропорції:

залізницям	320	мл.	п.	27 $\frac{0}{10}$
металургійним фабрикам	266	»	»	22 $\frac{0}{10}$
цукроварням	62	»	»	5 $\frac{0}{10}$
метальовим фабрикам	42	»	»	4 $\frac{0}{10}$
пароплавам	45	»	»	4 $\frac{0}{10}$
всім іншим фабрикам	148	»	»	12 $\frac{0}{10}$
всім іншим споживачам	309	»	»	26 $\frac{0}{10}$

Ступінь дійсного корисного вжитку (коефіцієнт справжнього використання енергії) вугілля на різних сучасних заводах доходить різної сили. Так напр., на залізницях із споживаного вугілля на корисну роботу обертається лишень 6 $\frac{0}{10}$, а на металургійних заводах аж 70 $\frac{0}{10}$. Отже важно знати, на що або куди розходився донбасівський вугіль в межах самої України. Показане вище число (865 мл. п.) донбасівського вугілля на Україні в тому ж році розійшлося ось в такій пропорції:

металургійним фабрикам	55,5 $\frac{0}{10}$
залізницям	17,5 $\frac{0}{10}$
цукроварням	5,0 $\frac{0}{10}$
метальовим фабрикам	3,0 $\frac{0}{10}$
всім іншим фабрикам	8,0 $\frac{0}{10}$
пароплавам	1,5 $\frac{0}{10}$
всім іншим споживачам	9,5 $\frac{0}{10}$

Отже, на Україні вугіль спожито в найкращий, найбільш доцільний спосіб.

Енергія Донбасу в формі вугілля, наситивши в міру самий Донбас і всі виробничі заклади на Україні, розходилась далеко за межі України,—на яких 1500—2000 верст,—і там так само, як і на Україні, немилосердно палила старосвітський лад. На всьому просторі б. російської імперії не було більш актуального енергетичного джерела, ніж Донбас: по енергетичній силі з Донбасом не міг, як і надалі не зможе, стати поруч ані Урал, ані Кавказ, ані Домброва (польський донбас). Щоб уявити силу Донбасу в господарстві б. імперії, досить знати, що вся довга смуга залізниць, що криє цей колосальний терен і тягнеться через увесь Сибір аж до самого Владивостоку, повстала з енергії Донбасу і в значній долі нею ж напитується зараз.

Оцю донбасівську енергію, що криється у вугіллі, дістає нам з далеких глибин землі перший український пролетар-шахтар.

В 1913 році у вугільних шахтах Донбасу працювало 170000 шахтарів. Кожен шахтар за рік роботи пересічно виносив 9000 пудів вугілля. По тодішній риночній ціні (пересічно для всіх сортів донбасівського вугілля) це складало 1440 рублів, або, значить, 1440 пудів пшениці. Робітник-хлібороб в той саме час за рік своєї роботи (пересічно для цілої України) давав всякого господарського добра на 375 пудів пшениці.

Отже, з того слідує, що спірність роботи шахтаря була вже майже у 4 рази більша за спірність роботи хлібороба-виробника.

Відносно високою спірністю роботи українського шахтаря навічно заглушено кріпацько-хліборобську Україну, заглушено до смерти колишнє дикунське життя і тою ж спірною роботою українського шахтаря революційним шляхом твориться вільний пролетарський світ на Україні.

А тепер ближе поглянемо на ті відношення, які склались поміж донбасівським шахтарем та капіталістом, що стояв супроти нього, тоб-то тим новим паном, що у класових стосунках силою своєї постаті заступив на цій ділянці господарювання українського поміщика.

І ті стосунки в такій же мірі виразні, як і донбасівська енергія, на котрій вони повстають.

Згадані попереду 9000 пудів вугілля, що стаються в кінці річної роботи донбасівського шахтаря, або ринкова ціна того вугілля (ринкова ціна на шахті в Донбасі) 1440 рублів чи еквівалентно 1440 пудів пшениці розщиплялись ось на такі частки:

	пудів вугілля	пудів пшениці чи рублів
1. шахтареві, як зарплата (v)	2261,0	361,8
2. матеріяли, що тратяться за вугільною роботою . . .	843,7	135,0

	пудів вугілля	пудів пшениці чи рублів
3. амортизація капіталу та всі інші виробничі витрати	4309,7	689,4
4. додаткова вартість (<i>m</i>)	4690,3	750,6
	9000	1440

Отже, з поданих чисел (а числа ті має кожен добре запам'ятати) слідує, що

1. загальна вартість (ринкова ціна) вугілля складалася з ось таких двох часток: т. з. собівартості (4309,7) та додаткової вартості (4690,3). Коли загальна ціна вугілля 100, то собівартість в ній 48 і додаткова вартість 52.

2. В складі собівартості зарплата складає 50 (кругло) відсотків.

3. Як звісно, всю додаткову вартість (*m*) загрибає капіталіст—вугільний король. Коли порівняти *m* до *v*, згідно формули К. Маркса, щоб знайти, який ступінь експлоатації, визиску, справлявся над шахтарем, то будемо мати:

$$\frac{m}{v}, \frac{m \cdot 100}{v} = \frac{4690,3 \times 100}{22610} \text{ або, кругло, } 200\%$$

Для часу К. Маркса в англійських класово-виробничих сунках той ступінь експлоатації пролетаріату досяг тільки 100%. Приблизно той самий ступінь експлоатації англійський шахтар терпів і в 1913 році. Отже, ступінь експлоатації українського шахтаря в порівнянні з англійським у двічі більший.

Ті ж числа обертаються і ось в такий обрахунок:

1) донбасівський пролетар-шахтар кожних два дні працював на капіталіста та на зріст загального господарського добра, за поміччю котрого становиться скрізь спірнішим господарювання, і один день на себе власно та на утримання сім'ї, що була за ним;

2) коли в Донбасі річно працювало 170000 шахтарів, то, значить, 50000 з них працювало на те, щоб утримати здатними до роботи всіх шахтарів, а 120000 на капіталістів та на підвищення господарського поспіху;

3) як господарський достаток в формі зарплати всіх 170000 шахтарів, що працювали цілий рік (що то за праця, показано далі), сягав 61.506.000 пудів пшениці, то господарський достаток в формі додаткової вартості, що цілком присвоювалась капіталістами, сягав 127.502.000 пудів пшениці;

4) скільки саме було отих капіталістів—королів донбасівського вугілля, що ділили поміж себе показану додаткову вартість, про те точних статистичних відомостей немає. Але справжніх великих капіталістів коло виробу донбасівського вугілля не могло плутатися більше, як 1000. Отже, прийнявши це число і припустивши, що на особистий річний прожиток кожного з них вистарчило б 6.000 пуд. пшениці (це занадто щедро—та нехай), а, значить, на всіх разом 6.000.000 пуд. пшениці,

маємо, що з річної додаткової вартости, що творилась донбасівськими шахтарями, лишалось не менш як 120.000.000 пуд. пшениці або, значить, відповідно рівний господарський капіталістичний еквівалент. Оцей лишок йшов на накоплення капіталу в Донбасі. Так було напередодні війни та соціальної революції, в 1913 році, а в кожному з попередніх років та частка була остільки менша, оскільки менше шахтарів працювало в Донбасі та оскільки спірність їх роботи була менша за ту, яка була в 1913 році.

Ото така класово-господарська сила Донбасу, з енергії котрого повстає пролетарська Україна.

На тій додатковій вартості, на тій енергії шахтаря ріс Донбас, росла нового виробничого й класового стану Україна.

Яку ж силу тратив для того шахтар? В яких умовах справлялась його робота? В яких господах він жив?

В історії нашої хліборобської роботи була панщина. В Донбасі теж була, своя своєрідна панщина, коли не саме пекло, гірше котрого й придумати не можна—біблейська фантазія, яка складалась в умовах хліборобської роботи, лишається далеко позаду того.

З самого початку робота шахтаря набула собі на Україні слави, як робота каторжна. В той час, як зачиналась шахтарська робота в Донбасі, хліборобська робота, хліборобське господарювання ще не поспіло виділити з себе в належній мірі пролетаризованого робітника. Зате була вже сила народу в „бігах“, тоб-то „безпашпортного“ котрого, чекала каторга, за котрим гнався жандар російського царя. Отож перша шахтарська робота в Донбасі справлялась отим самим революційним на той час народом. Того першого шахтаря швидко змінив звичайний шахтар-пролетар.

Шахтар справляє свою роботу глибоко під землю, і глибина ця часом міряється на версти, а завше на сотні саженив. Отже, там глибоко під землею в норі взагалі не може бути тих властивостей, які є на всякій іншій роботі: там не може бути „вільного повітря“, там замало навіть звичайного повітря; там зовсім нема звичайного світу—там вічна ніч; там повно отрутного та зривного повітря, яке кожен раз через який час зриває частину того підземного царства, руйнує дорогі заклади, убиває на смерть або смертельно калічить шахтарів; там мокро, вохко, завше і скрізь тече вода, млосно та гаряче до того, що працювати припадає голими або напівголими; шахти—нори, де саме справляється робота, маленькі й вузьенькі, без належного простору, тому шахтарі працюють напівлежачи на колінах, рачки, завше в найтрудніших станах постаті; світ там фабрикується спеціальними каганцями, від котрих не зривається зривне повітря; сірників, або якого іншого звичайного вогню та тютюну там мати не можна, бо зірве. Такі є звичайні умови роботи шахтаря. А те все разом покривається звичайною проявою у

шахтарській роботі—періодичними вибухами та зривами в шахтах, котрі закінчуються смертю та каліцтвом шахтарів. В тій роботі вже наперед звісно, скільки з загального числа шахтарів має бути нагло забито і скільки сиріт має залишитися від тих т. з. „нешасних випадків.“ Це загальна ознака шахтарської роботи по всіх краях, де та робота провадиться. В багатих краях, як от Бельгія, Німеччина, Англія, Америка вугільні шахти оздоблено й краще застосовано відповідним приладдям, струментом та машинами, аніж у нас.

Отже в таких умовах роботи тратиться більш ніж де здоровля і щоб його хоча в якій мірі повернути, робітникам треба мати відповідні умови відпочинку. Але у нашого шахтаря й цього не було.

Вугільні копальні наші закладались в степах, мало залюднених, і близько коло шахт не було значних людських оселень і зовсім не було місцевих робітників,—вони приходили зі сторони, з густих залюднених та на хліборобській роботі збіднілих виробників. Ті робітники оселялись тут же коло шахт в т. з. „промислових селах“, які складались з наритих землянок, набудуваних часових і тривалих казарм та домів і в ближчих селах та місточках в сусідах. В 1913 році в таких селах мешкало шахтарського народу 374.256 душ. Пересічно навколо одного шахтарського закладу купчилося 342 душі, а навколо більших закладів їх купчилося кілька десятків тисяч. З показаного числа мешкало в казармах 72.279, в домах—61.118 і вся решта в сусідах. Отже навіть в 1913 році донбасівський шахтар не мав належного помешкання для відновлення страченого в шахті здоровля, бо, як то показано, головна маса шахтарів містилась в казармах (а вони були гірші за салдатські казарми) та по сусідах в селах, де знову та сама тіснота і скупченість. А на початку життя Донбасу та справа мала ще більш жахливий вигляд.

Один з вугільних капіталістів у своїх спогадах (справа ходить десь про вісьмидесяті роки) малює помешкання донбасівських шахтарів ось такими словами:

„Шахтарські господи були справді жахливі. Панська скотина часом мала кращі помешкання, ніж наш шахтар. Живуть вони в землянках, тоб-то просто у ямках, яких вирито в землі та прикрито зеленим же дахом. Тут не було ані полу, ані підлоги,—замість всього того були земляні призьбочки навколо. Ті самі призьбочки ужиткувались і за стола. Отоплювались ті землянки тими самими чавунцями, в яких тут варилося страву. До того всього землянка завше була повна народу вщерть—одна зміна робітників в землянці, друга—в шахті, і землянка завше повна народу.“ Отже і тут ані світу, ані простору не було ніякого.

З поданим описом шахтарських помешкань сходиться опис, який було складено на ті самі помешкання земськими

статистиками. В одному з них значиться ось таке: „Землянки копаються при самих шахтах. Зверху їх зовсім не видно: їх присипано землею. Повітря та грязнота тих землянок невиносима навіть літом. Землянки тісні та людно заселені. На голубовській копальні, напр., землянка мала 10 сажень завдовжки і 3 сажени завширшки, і літом в ній мешкало 18 чоловіка, а зимою—60. Вікон або зовсім не було, або як і були, то не більш як півтори п'яди. Тому в самий ясний день в тих землянках темно. Коли ж дощ, то по стінах тече вода. Повітря завше вохке і тхне цвіллю. Коли посидиш в такій землянці з годину, то виходиш з неї одурілим і з слабою головою.“

Отже, вилізши з-під землі після пекельної роботи, шахтар мав набратися сили до нової хомутівки, «упряжки» в подібних помешканнях. Ось такими жахливими жертвами починала творитися дорогоцінна для нас енергія Донбасу. Щоб створити ту енергію і хоча трохи затримати віку, шахтар мусів на якийсь час кидати шахту та шукати «ремонт» на якійсь іншій зручнішій роботі,—скоріше всього на хліборобській. Тому як тільки підходящі умови робочого ринку наставали, число шахтарів на цей час сильно зменшувалось, і, навпаки,—як тільки умови ті зникали, шахтарська армія труда знову повертала до шахт і землянок, знову приносила себе в жертву, щоб підняти з-під землі енергію Донбаса.

Ото з таких умов праці складалась та колосальна додаткова вартість, що показано вище, в таких умовах роботи почав зростати новий громадянин—шахтар, гордість України.

Поруч з показаним належало б переказати, яку пекельну боротьбу витерпів донбасівський шахтар в класових кожнодневних сутичках та в революційній боротьбі зі своїм класовим противником—капіталістом, та до того тут не вистарчає місця: нехай то буде зроблено в окремій розвідці.

А тепер підемо на другі ділянки Донбасу, не менш могутні, аніж вугільна. Але перед тим кілька слів про вугільні «донбаси» в других краях.

V. ВУГІЛЬНІ «ДОНБАСИ» В ДРУГИХ КРАЯХ.

Про один з таких донбасів, де зараз з найбільшою силою врізався французький імперіялізм, ми склали коротку статтю в першому числі «Червоного Шляху» і спеціальну брошуру,—це про німецький Донбас або Рур.

Земляний вугіль не скрізь є і не скрізь добувається там, де він є. Найбільш значні фактичні вугільні ділянки господарства мають в Німеччині, Бельгії, Франції, Англії та Спол. Штатах Америки.

Енергетична сила цих донбасів і основні виробничі та класові властивості тотожні скрізь до нашого Донбасу. Тому тут ми звернемо увагу лишень на розміри їх продукції.

Кожен з названих далі донбасів давав річний вироб вугілля в мільйонах пуд.:

	німецький	англійський	американський	француз.	бельг.	україн.
1880	2912	9107	3955	1165	1041	96
1890	4354	11259	8729	1581	1258	183
1900	5770	13956	14923	2027	1450	672
1910	9474	16392	29623	2300	1481	1020
1913	11692	17819	31266	2449	1550	1544
1914	9862	16469	28230	1818	1020	1683
1916	9868	16153	33190	1321	1045	1751
1918	9790	14117	37531	1602	848	534
1922	7950	15544	25481	2632	1289	423

Отже, десь 50 літ тому в 1880 році, найбільшу вугільну ділянку господарства мала сама стара капіталістична країна Англія: її річний вироб вугілля вже тоді доходив 9.107.000.000 пуд. Слідом за нею по розміру вугілля стояли Сп. Штати Америки, далі Німеччина, Франція, Бельгія і нарешті Україна. Починаючи ж з 1900 року перше місце в світі по виробу земляного вугілля (десь близько коло 50% світового виробу) належить Сп. Штатам Америки, де в 1918 році вироб дійшов аж 37.531.000.000 пуд., а на 1923 рік очікується, коли брати на увагу вироб за перші 4 місяці, далеко більше того рекордного виробу.

З 1880 року по 1913 продукція вугілля збільшилася в число разів (кругло):

В Бельгії	в . . . 1	в Німеччині	в . . . 4
» Франції	» . . . 2	» Америці	» . . . 8
» Англії	» . . . 2	» Україні	» . . . 18 разів.

В 1922 році числилося досі обчислених вугільних покладів:	
в Сп. Штатах Америки . . .	2.000.000.000.000. тон (тона—62 пуд.)
» Німеччині (до війни) . . .	410.000.000.000. »
» Англії	190.000.000.000. »
» Австро-Угорщині	44.000.000.000. »
» Франції	17.000.000.000. »
» Україні	20.000.000.000. »

Отже, на кілька поколінь і того, що досі винайдено, вугілля вистарчить. А до того часу, як вугілля стане недостатчати, пролетарський геній знайде інше енергетичне джерело. Отже, клопотатися, що вугільні поклади зменшуються,—нема чого.

VI. РУДА ЗАЛІЗНА ТА МАРГАНОВА.

Під тею ж землею Донбасу тільки на правому березі Дніпра лежать великі поклади залізної та марганюї руди, з котрої витоплюється чавун, робиться залізо та сталь.

Поклади залізної руди залягають у Кривому Розі, коло річки Жовтої, на грانیці Катеривославщини і Херсонщини, а поклади марганювої коло міста Нікополя, що коло самого берега

Дніпра. По других містах Донбасу також є поклади залізної руди, але вони зовсім незначні як по кількості, так і по якості руди.

Наша залізна руда має надзвичайну добротність: вона містить в собі пересічно аж 62% заліза, тоб-то з кожних 100 пуд. тої землі можна витопити 62 пуди заліза. По других краях залізна руда значно бідніша в порівнанні з українською. Ось, напр., французська містить заліза 30%, англійська 25%, шведська коло 60%, іспанська 50%, німецька 30%, норвежська 30%, чехо-словацька 30%, австрійська 30%, а пересічно для цілої Європи 36%, в Америці 30—50%. Само собою розуміється, що більший відсоток заліза в руді має дуже велике значіння, бо тоді тратиться менш труда та матеріалів для виробу чавуну, тоб-то він є дешевший. Яке то саме має значіння, показується далі при розгляді нашої металургії.

Числова історія виробу нашої руди значиться ось так (мільйонів пуд. на рік):

залізної		залізної		марганової
		1895	59,2	2,2
1870	1,3	1900	210,0	5,4
1880	2,7	1910	260,0	10,8
1890	22,9	1913	420,0	16,1

На цій роботі було ув'язано, в 1913, 24.000 пролетарів такого ж самого стану, як і вугільні шахтарі.

Пересічна зарплата (по залізній руді), в 1913, цього пролетаря була 390 рублів і на один пуд складала 2,3 копійки.

Класова експлоатація на цій ділянці (на пуд), в 1913 році, укладається ось в такі числа:

1. зарплата (v) 2,3
2. амортизація і др. витрати . 1,3
3. собівартість 3,6
4. додаткова вартість (m) . . 4,4
5. риночна ціна 8,0

$$\frac{m}{v} = \frac{4,4 \times 100}{2,3} = 191 \text{ чи кругло } 190\%$$

тоб-то ступінь експлоатації тотожній до вугільних шахтарів.

В інших важніших краях вироб залізної руди, в порівнанні з Україною, позначався ось такими числами (мільйонів пуд.):

Сп.	Штати Амер.	Швеція	Німеччина	Англія	Франц.	Австро-Угорщ.
1880	428	45	447	1110	168	67
1890	980	53	680	863	204	126
1900	973	112	752	775	219	151
1905	1608	159	1158	870	332	217
1910	3364	317	1752	944	890	276
1913	3428	538	2200	992	1350	300

Далі буде показано, скільки з тої руди вироблено заліза, а зараз поглянемо, які саме запаси покладів залізної руди маютьс

у важніших краях Європи. В 1922 році ті резерви доходили ось таких розмірів (в мільйонах тон; 1 тона=62 пуди):

	руди заліза в ній	" " "	вироб в 1922 р.
Франція	7720	2700	36.4
Англія	5800	1700	23.0
Швеція	1350	820	11.1
Україна (разом з керченською рудою)	1520	635	8.6
Іспанія	955	470	6.3
Німеччина	1310	460	6.2
Норвегія	365	140	1.9
Чехо-Словачія	330	110	1.5
Австрія	240	85	1.2
Люксембург	270	80	1.1
Прочі європ. країни	600	200	2.7
Разом	20460	7400	100" "

Відносно марганової руди треба знати, що головне її значіння в сучасній продукції сталі в тому, що без певної примішки маргану зовсім не можна виробити певних вищих сортів сталі, та те, що поклади тої руди по всьому світі значно менші, ніж залізної руди,—тому вона значно дорожча. В 1910 році по всьому світі її було вироблено лишень 128,9 міл. пуд.

Поміж важнішими краями, де є поклади тої руди, вироб той розподілявся ось так (міл. пуд.):

Британська Індія	49,6
Кавказ	33,8
Бразилія	15,7
Україна	10,8
Сп. Штати Америки	9,3
Німеччина	8,9
всі прочі краї	0,8
разом увесь світ	128,9

Отже, український вироб займає почесне місце, особливо, коли взяти на око, що з всіх країн, що виробляють залізо і, значить, потребують марганової руди, тільки Німеччина та Америка мають трохи (не до повної потреби) тої руди власного виробу, а також і те, що всі інші країни, де продукується марганова руда, крім позначених двох, цілком експортують свою руду, тоді як на Україні головна маса того виробу споживається власною металургією і лишень незначна решта експортується.

VII. ЗАЛІЗО ТА СТАЛЬ.

В центрі Донбасу стоїть найбільша краса і могутність українського господарства—металургійна індустрія, 18 металургійних фабрик, де з руди і за поміччю вугілля, виробляється залізо та сталь, тоб-то матеріальна основа оздоби спірного

господарювання, спірної роботи. Наш вік це є «вік заліза»: на що зараз не поглянь—воно залізне або зроблене за поміччю заліза; ось навіть такий продукт, як наша думка, стає незграбним, як тільки випадає залізна чи сталевна машина або струмент. Абсолютно скрізь і у всьому залізо, яке просто чи посередньо западає у нашу роботу і ціле наше життя,—це треба твердо знати для того, щоб належно цінувати оцей центр нашого Донбасу. Он погляньте, як залізом оковано навіть таку ділянку господарювання, як хліборобська індустрія: плуг, рало, борона, трактор, сіялка, серп, коса, жниварка, молотарка, віялка, жорна, вальці, млин, віз, хата і все, що в хаті,—все оковано або змайстровано залізом та сталлю; самий хлібороб добре підкутий залізом, обутий та озутий річчями, яких змайстровано залізом, і на той світ він отправляється не без заліза: його домовину майструється залізним та сталевим струментом і скріплюється тим самим залізом. А чим зв'язано та до належного господарського ладу доведено роботу найменшого виробника—хлібороба з цілим господарським світом? Залізниця, пароплави, авто, аероплани, мости і тунелі, телеграф, телефон, радіо—все то залізне, всім тим технічно сполучаються найменші частки світового господарювання. Українську пшеницу та цукор в значній долі родить зараз не «божа воля», як ще часом де хто з хліборобів ще міркує, а донбасівське залізо та сталь: врожай і цілий добробут українського хлібороба вже визначається Донбасом, його продукцією заліза та сталі, А надалі той Донбас поставить український врожай та добробут всіх виробників в повну залежність від своєї власної енергії.

Що ж до других фабричних ділянок нашого сучасного господарювання, то вони цілковито окуті залізом та сталлю, і про те нема чого й нагадувати—то зовсім наочна річ. Залізниця, напр., певно тому й зветься так тому, що все її тіло залізне; на фабриках всі машини, приладдя та струмент сталеві та залізні; міста і вся робота та, що в них провадиться, з ніг до голови оздоблені залізом.

Залізо, залізо,—залізо скрізь й у всьому.

Першим основним продуктом металургії являється чавун. Розмір річного виробу цього продукту показується ось такими числами (в мільйонах пуд.):

1874	0,4	1900	90
1880	0,9	1910	120
1890	13	1913	189
1895	34		

Чавун далі перероблюється в залізо та сталь.

На тих самих фабриках,—у відповідних відділах, цехах—чавун далі обертається в залізо і сталь, тоб-то у відповідні зовсім і напівготові залізні та сталеві вироби. В порівнанні з чавуном ці вироби складають 72—75%.

В нижчеазначені роки вироб заліза та сталі на донбасівських металургійних фабриках показано ось в таких розмірах (міл. п.):

1903	68	1910	98
1908	75	1913	141
1909	88	1914	145

В цілях загальної уяви та характеристики подамо, які саме вироби—по групах—виходили з цих наших фабрик. В 1914 році було вироблено (міл. пуд.): рейок всяких 34, серед того рейок для залізниць—28, двотаврових сволоків 13, всякого фасонного виробу 41, листового заліза 20, дахового заліза 6, обіддя для залізничних возів і паровозів 2, залізничних вісів 0,9, sprужинної сталі 0,2, всякого універсального заліза 1,5, струментної сталі 1.110 пуд., рейкових накладок та підкладок 2, труб чавунних 3, труб залізних 4, мостів 1,1, жолобчастої сталі 1. Серед виробів числяться і такі, як: казани, скати для вагонів та паровозів, тендери, залізні колеса, парові казани, вагони, паровози, крани, парові машини, станки, хліборобське яриладдя та всякі інші машини.

Місячна виробна спроможність всіх 18 металургійних фабрик розрахована на (в тисячах пуд.): 21,020 чавуну, (на рік це складає 252 мільйони пуд.), 17,810 півпродукту і 15,330 готового продукту, тоб-то 183 мільйони пуд. заліза і сталі.

По окремих фабриках показана місячна виробна спроможність 1913 р. розкладається ось так (тисяч пуд.):

	чавуну	півпродукту	готового продукту.
Олександрівська	2850	2000	2000
Гданцівська	480	480	
Дніпровська	2350	2460	2050
Катеринославська	500	700	500
Донсько-Юр'ївська	1600	1400	1100
Кадієвська	650	650	
Нік.-Маріупольська	900	1000	1060
Юзівська	2000	1500	1300
Ольховська	550	550	
Петровська	2600	2400	2000
Провіданс	1100	1000	800
Таганрогська	830	150	680
Макіївська	1200	1100	900
Дружківська	1100	1100	1300
Костянтинівська	360	500	400
Краматорська	950	100	400
Сулінська	400	650	540
Керченська	600	70	300

Щоб показаний вироб чавуну справити, потрібно страти на місяць мільйонів пуд.

вугілля	15	
коксу	27	
руди	36	
флюсів	14	
доломіту	0,8	
силу робочих	97500	чоловіка
роботу НР	550000	механичних сил.

В показаній вище роботі по виготовленню заліза та сталі в Донбасі в 1913 році було фактично увязано 68283 робітника-пролетаря, 354 інженіра, 1217 техніків, 1834 конторщика.

Робітники-пролетарі по важніших відділах і цехах розподілялись ось так:

домни	10569	15,6%
вироб півпродукту	7817	10,2%
» готового прод.	15266	22,6%
виливка	8877	13,1
другі цехи	5521	8,1
нецехові роботи	13021	19,9%
«нові» роботи	1246	1,7%
по-за межами фабрики	5966	8,8%

Класова експлоатація, визиск цих робочих металістів Донбасу в 1913 році значиться ось такими числами:

1. зарплата (г)	33,4	міль. рублів.
2. матеріяли (по ринковій ціні)	108,9	» »
3. амортизація капіталу	9,7	» »
		<hr/> 152,0
4. додаткова вартість (м)	39,9	
5. ринкова ціна виробу на фабриці	187,9	
		<hr/> 227,8

Отже, з того маємо

$$\frac{m \times 100}{г} = \frac{39,9 \times 100}{33,4}$$

тоб-то кругло ступінь експлоатації 120%. При тому треба мати на оці, що в кишені залізних королів Донбаса, крім показаного, попадала також значна доля тої додаткової вартости, що складалась при виробі вугілля та руди, бо більшість металургійних донбасівських фабрик одночасно була хазяями і тих закладів, тоб-то мали «свої власні» вугільні й рудні копальні.

В капіталістичному центрі Донбаса було два зразкових об'єднання капіталістів: «Продуголь» і «Продамет». Вони були настільки міцно і для своїх цілів настільки доладно організовані, що найкращий американський концерн, картель чи синдикат міг би позаздрити їм: вони командували цілим виробом і ринком в повній капіталістичній приступній мірі.

Орудював в Донбасі капітал всіх національних мастей, тоб-то інтернаціональний, як йому й подобає по його властивостях. Тут були англійські фунти стерлінгів, франки бельгійські і французькі, німецькі марки, американські долари і російський рубель. Зараз ми не маємо під рукою точних відомостей про те, скільки саме і якої саме національної масти капіталу було в Донбасі, але загально можна твердо зауважити, що російський рубель,— хоча то й було в його «володіннях»,—дуже сильно там затирався своїми приятелями-конкурентами. Найстаршим по кількості, а значить і по впливу був там французький та бельгійський капітал, який випер звідтам англійський капітал, що забрів в Донбас першим, в самому початку його історії. В останні ж передвоєнні роки німецький капітал сильно намагався витиснути з Донбасу французький капітал і мав в тому поспіх. Американський долар, як і російський рубель, зайшли в Донбас в найменшій відносно мірі. Другою загальною ознакою для донбасівського капіталу являється те, що багато «чужоземних» капіталістичних товариств користались уставами «своїх» держав, капітал і остаточні рахунки показували у своїх власних валютах,—франках, фунтах стерлінгів та провадили бухгалтерію і відчитність на чужоземних мовах, мали своєї власної масти управителів та інженерів. Французьку, англійську та німецьку мову можна було чути в Донбасі, як звичайну річ. Навіть назви багатьох закладів Донбасу показано у відповідних французьких та англійських словах. Так було усівся інтернаціональний капітал у виробничих порах Донбасу, щоб зібрати колосальну додаткову вартість. І цей момент тісно вплітається в класову боротьбу на Україні взагалі і соціальну революцію зокрема.

Крім перелічених ділянок Донбасу, в ньому є ще ось такі, як: важка хемична, соляна, машинобудівельна взагалі і хліборобського машинобудування зокрема, керамична, живого срібла та інші, яких ми тут розглядати не будемо, що вони, крім хемичної, не складають органічного енергетичного ознаку Донбасу, як визначеної енергетичної висоти нової доби господарювання. Що до важкої хемичної донбасівської ділянки, яка безпосередньо зв'язана вугільною та залізною ділянкою, то слід зауважити, що вона почала у нас складатись у галузь індустрії лишень в часи війни. В ближчій будучині вона має стати визначною ділянкою донбасівської роботи, бо в ній також криється нова енергетика, котра тільки зараз після війни починає набирати могутньої сили й командного господарського значіння.

VIII. ЗАЛІЗНА ДІЛЯНКА ДОНБАСУ В ДРУГИХ КРАЯХ.

Річний вироб чавуну в мільйонах пуд.:						
	Сп. Штати Америки	Німеччина	Англія	Франція	Бельгія	Світ.
1880	237	168	464			
1890	570	288	489			
1900	854	527	477			
1910	1692	903	633			
1913	1919	1177	649	323	154	4357
1916	2359	700	564	92	8	4052
1918	2425	658	571	87	0	3928
1920	2293	354	505	205	66	3451
1921	1042	465	165	208	56	2052
1922	1693	543	309	318	100	3106
очікується (по роботі першого кварталу):						
1923	2441		480	220	110	3507

Що до виробу заліза та сталі в донбасах других країв, то подавати тут чисел ми не будемо, бо той вироб весь час складає такий же відсоток до виробу чавуну, як і у нас, і, значить, той вироб легко уявити по поданих числах чавуну.

Тепер порівняємо, які зміни стались на «донбасах» за час війни.

IX. ЩО СТАЛОСЬ НА «ДОНБАСАХ» ЗА ЧАС ВІЙНИ.

В ділянці виробу вугілля зміни стались ось такі.

	1913	1916	1918	1921	1922
Америка . . .	31266	33190	37531	29062	25481
Англія . . .	17819	16153	14117	16157	15544
Німеччина . .	11692	9868	9790	8345	7950
Франція . . .	2449	1321	1602	2380	2632
Україна . . .	1683	1751	541	356	423

Отже, американський вугільний донбас мав великий зріст за весь час війни і дійшов найвищої точки в мент складення версальського миру, в посліуючі ж два роки після цього миру, тоб-то з-за зміни одної форми війни на другу, американський вугільний донбас стратив свою силу на 7—20% в порівнанні з його станом в 1913 році.

Англійський—увесь час ступнево тратить свою силу, яка в останній рік теж спадає на 20% проти 1913 року.

Німецький—до кінця 1922 року спав на 30%, а зараз, в 1923 році, французами трощиться до кінця, і наскільки його буде строщено, зараз сказати неможливо, але, безперечно,—коли не зовсім, то в дуже значній мірі: так склалась діалектика після Версалю.

Французький—увесь час війни спадав, а після Версальського миру знову повернув до стану 1913 року. Але Рурська справа знову загрожує йому упасти ще далі того, як він спадав до Версальського миру.

Що до англійського вугільного донбасу, то треба зауважити, що він увесь час балансує свій стан за рахунок всіх других донбасів.

	Що до виробу чавуну, то маємо:				
	1913	1916	1918	1921	1922
Америка . . .	1919	2359	2425		1042
Англія	649	564	571	165	309
Німеччина . .	1177	700	658	465	543
Франція . . .	323	92	87	208	378
Україна	189	186		2	

Отже, з поданого слідує, що залізна ділянка американського донбасу до часу Версальського миру збільшилася в силі майже на 20%, а в 1921 році, тоб-то за два роки затишку війни, він упав майже на 50% в порівнянні з станом 1913 року, а в 1922 році значно підправився в порівнянні з станом 1921 року. Вироб чавуну в Америці в 1921 році знизився до тої норми, яку він мав 20 літ тому. Але в біжучому 1923, знову очікується рекордний вироб в розмірі 2441 мільйонів пуд.

Англійський—увесь час війни ступнево, але незмінно траить свою виробну спроможність і в 1921 році, тоб-то через два роки після Версальського миру, упав в таку яму, в якій він вже не був 50 літ; в 1922 році він поспів піднятися лишень до тої норми, яка у нього була аж в 1870 році. В біжучому році він надіється піднятися до норми, яку він мав в 1900 році, тоб-то 23 роки тому.

Німецький—за час війни спав майже на 50% в порівнянні зі станом його в 1913 році; після Версальського миру почав було ще далі спадати, але з 1922 року став упевнено знову підніматися і набрав було самого найкращого відносного стану в порівнянні зі всіми донбасами світу: йшов рівною упевненою стопою до свого довоєнного стану. Надалі і його доля залежить від кінця Рурських подій, що їх він викликав своєю господарською могутністю.

Французський—за час війни спав аж у 4 рази; після Версалу поправився, але ще не дійшов до стану 1913 року, а в біжучому році при найкращих умовах має знову упасти до стану 1900 року, тоб-то на 23 роки назад, а при гірших—упаде до нуля.

Український—до передкінця війни тримався на рівні стану, що його було набуто до 1913 року; в час горожанської війни спав до нуля. Зараз—стоїть на дорозі до видужання й дальшого могутнього росцвіту. Але вимагає, як господарська ділянка, що має славу «вічного революціонера»,—пильної, напруженої, безперестанної уваги своїх тепер вільних господарів, вимагає найбільшої шани, енергійної підтримки. Він віддячить у непорівнане число разів, дасть енергію до найскорішого господарського поспіху та до повної волі. Отже всі плечи під Донбас!

X.

Повернемо ще раз в Донбас.

З поданого раніш маємо, що в 1913 році в Донбасі працювало:

1. Шахтарів вугільних	170000
2. Шахтарів рудних	24000
3. Металістів-металургійників	70000
Разом самих кваліфікованих пролетарів	264000

Всі оті пролетарі разом в 1913 році видали, в мілійонах рублів або пудів української пшениці додаткової вартости

на вугільній ділянці	127,5
» рудній »	18,5
» залізній »	39,9

разом 185,9;

зарплату одержали

за вугільну роботу	61,5
» рудну »	9,6
» залізну »	33,4

разом 104,5;

загальний ступінь їх визиску, експлоатації доходив рівня

$$\frac{m \times 100}{v} = \frac{185,9 \times 100}{104,5} \text{ кругло } 180\%$$

загальна ринкова ціна донбасівського виробу позначалась 490,8,

а та її частина показаної ринкової ціни донбасівського виробу, що виходила за межі самого Донбасу на обмін з іншими ділянками світового господарства, позначалась . . . 381,9.

Це був той господарський (по ринковій ціні виробу) еквівалент, який ставив Донбас супроти других ділянок господарства і вимагав від них роботи на таку суму, щоб між ними та Донбасом стався закінчений господарський обмін, господарський стик або ув'язка.

Пересічно на одного робітника Донбасу припадало:

додаткової вартости	704 руб.
зарплати	400 руб.
ринкової ціни виробу	1860 руб.

Отже, всі показані коефіцієнти на одного робітника Донбасу—додаткової вартости, зарплати, ринкової ціни виробу—являються найвищими в нашому господарстві, являються найвищими, коли рівняти їх з такими самими коефіцієнтами, складеними для кожної іншої ділянки українського господарства,—

це тому, що спірність роботи донбасівського пролетаря, продукційність його праці вища за продукційність інших українських пролетарів.

На залізній ділянці американського донбасу, а саме на тій частці її, що стоїть в Пенсільванії (там працювало в показаному році 501,169 металістів-металургійників), в 1920 році, річно на одного робітника припадало

додаткової вартости . . . . . 5580 руб.
зарплати . . . . . 3448 »
ступінь експлоатації був

$$\frac{m \times 100}{v} = \frac{5580 \times 100}{3448} = ... 160\%$$

ринкова ціна продукту, котрий за рік роботи видавав згаданий американський металіст в Пенсільванії, була . . . . . 9960 руб.,
тоб-то американський металіст-металургійник, в порівнянні з металістом-металургійником нашого Донбасу, видавав додаткової вартости у 9 разів більше (5580:586), одержував зарплати у 8 разів більш (3448:491), а ступінь експлоатації у нашого був 180% і у американського 160%, тоб-то був близько рівний.

Отже, рівень спірности роботи в нашому і американському донбасі сильно розходиться, всякі інші властивості тих донбасів також сильно розходяться, але одна властивість тут і там лишається рівною чи близько рівною—це ступінь експлоатації пролетаря. Ось цим моментом наш Донбас ріднить нас з цілим пролетарським світом до повної тотожності. А з цього моменту виходить увесь стрій всієї громадської надбудови, всіх класових суперечностей. І в цьому моменті наш Донбас рівняє нас з найвищим звершком сучасного і наступного світу.

Отже, цей мент треба мати на оці, коли ми цінуємо наш Донбас, як найважливішу ділянку нового пролетарського господарства. В порівнянні з донбасами в других краях, як от німецьким, англійським та американським, розміри енергії, котру він досі видавав, є менші, аніж в показаних донбасах, складові частини енергії нашого і показаних донбасів також різняються своєю формою, але взаємні внутрішні стосунки тих частей та ув'язка всієї енергії Донбасу з іншими ділянками господарства і загальний, командний вплив донбасівської енергії що до всіх інших ділянок і цілої системи господарства в нашому Донбасі, як і в других, є ті самісінькі. Американський Донбас, напр., видає більше ніж наш вугілля у 20 разів і заліза у 15 разів, але це має лишень значити, що всі другі ділянки американського господарства, які приймають на себе енергію донбасу, у стільки ж разів більше за відповідні ділянки нашого господарства, а зовсім не те, що сама відносна енергетична сила донбасу в межах

американського господарства у стільки разів більша,—ні, як раз ні—там вона точнісінько та сама, що й у нас.

З поданих в попередніх рядках чисел видно, що зараз наш Донбас ніби завмер, його колосальна енергія, його колосальне господарське добро ніби костеніє, а разом з тим костеніє і та донбасівська енергія, що накопилася в оздобі нашого господарства за всі попередні роки роботи Донбасу. Але Донбас не завмер навіки і не може завмерти, стратитись зовсім,—він стоїть і напружено жде тому, що на всіх других ділянках нашого господарювання зараз нема того енергетичного еквіваленту, за котрий вони всі разом могли би прийняти його донбасівську енергію, його роботу,—вони не мають на обмін відповідної роботи. Отже, приспано роботу на всіх других ділянках, а тим приспано і цілий Донбас і спірність всього господарювання. Поки всим можливим розгоном не працює наш Донбас, доти перед нами загроза—стратити до краю спірність нашого господарювання і впасти у велику біду. Отже, маємо поспішити піддати всі плечі під величну постать Донбасу, нашого «вічного революціонера», від котрого всі другі ділянки відстали так, що примусили його майже зовсім стати, спинити свою роботу.

Донбасом поборемо злиднів і класових ворогів. Отже, пильний зір на найвищу ділянку українського господарства, на найбільше енергетичне джерело новітнього господарювання, на ділянку, з котрої повстає нова вільна Україна, на ділянку, з котрої повстає громадянин нового щасливого світу.

Від редакції. Вміщаючи економічну характеристику Донбасу, редакція з метою повного освітлення ролі в господарстві і революції «Вічного революціонера» в слідуєчих числах журналу містить політичну характеристику Донбасу й його участь в революційній боботьбі.

АКАД. Д. І. ЯВОРНИЦЬКИЙ.

Народний музей в Катеринославі.

Народний музей в Катеринославі, порівнюючи з другими російсько-українськими музеями, не є такий давній: він збудований в 1905 році заходами Катеринославського губернського земства на спомин місцевого земського діяча, О. М. Поля. О. М. Поль був в історії т. зв., Новоросійського краю дуже видатна особа. Він винайшов близько с. Кривого Рогу залізну руду, після чого довго, гаряче й уперто домагався од російського державного уряду з'єднання залізною дорогою Криворіжського району з донецьким районом, де були великі поклади кам'яного вугілля, без подвозу якого до Кривого Рогу не могло бути розробки залізної руди. Далі він же здобув на Катеринославщині асбест, цеб-то гірний лен, графіт, чи хоч аспид, гранат, малахит. Укупі з тим той же О. М. Поль зібрав чималу колекцію місцевої старовини, яку він або купував у різних осіб, або ж викопував з могил, яких так багато по нашому краю.

Після смерті О. М. Поля в 1890 р. Катеринославське губерньське земське зібрання зробило постанову вшанувати ім'я такого діяча пам'ятником тільки не таким, які звичайно ставляться, а музеєм, маючи на меті між иншим і те, що в той музей неминуче попаде і вся та колекція древностей, яку небіжчик зібрав на протязі усього свого життя.

Будування музею було скінчено в 1905 році, а колекція небіжчика О. М. Поля, як виявилось, далеко була од музею. Пішла навіть чутка, що спадщиця колекції має намір продати її в Англію, в Лондонський Королівський Музей. Чим же тоді і як наповнити великі залі нового музею в Катеринославі.

Зроблено було постанову урядити в Катеринославі археологічний з'їзд. На той з'їзд скликати російських та закордонних археологів, розкопати кілька могил в різних місцях Катеринославщини, здобути, яко мога більше, церковної старовини, закупити, де можна, приватні колекції древностей, стягти звідусіль побільше етнографічного матеріалу, зібрати старі архивні документи і все те виставити в новому будинку музею. Усе було зроблено в широкому масштабі. Бракувало тільки колекції древностей самого небіжчика О. М. Поля. Як тільки до неї не підходили місцеві власті, вона усе ж таки не давалась їм

у руки. Тільки після закриття археологічного з'їзду і після довгих заходів пошастило колекцію О. М. Поля перевезти до музею.

Тим часом розкопки могил в різних місцях Катеринославщини і після археологічного з'їзду робились, як і до з'їзду археологів; з церков, як і раніш, вибирались для музею усякі коштовні речі; добувалась старовина за гроші; добувалась вона також, як казали колись запорожці, і „штучним образом“.

Так катеринославський музей імени О. М. Поля все більше і більше збагачувався і поширювався. За часів Радянської влади для музею настали гарячі й багаті жнива. В останні роки він здобув собі стільки добра, що тепер правдиво вважається майже першим музеєм на Україні, уступаючи по значінню хіба музеям Москви та Петербургу в Росії.

В музеї, як було, так і тепер дев'ять відділів: передісторичний, скифський, грецький, тюркський, запорожський, церковний, етнографічний, природничий, архівний.

Окрім того, в музеї багата книгозбірня спеціально для археолога та природника. В передісторичному відділі велика сила різного кам'яного знаряддя—сокир, молотків, ножів, точильних камінів, усякого посуду з каміння, землі, глини без орнаменту і з різним орнаментом, починаючи од самого примітивного „ногтьового“ й кінчаючи складним орнаментом „ялинкою“.

Найбільшу частину цього коштовного й багатого матеріялу добуто з могил кам'яного віку, яких так багато насіяно на степах минулого Запоріжжя, що на сто могил в якій-небудь місцевості запевно вісімдесят могил будуть кам'яного віку, неолітичної доби. Немало також цього матеріялу знайдено на місцях передісторичних стоянок та майстерень. Одну з таких майстерень знайдено в самому Катеринославі, в так званому Потьомкинському саді. Другу знайдено на острові Стрільча Скеля, супроти третього дніпрового порога, Лоханського.

В тому ж таки передісторичному відділі багато усяких річей з бронзи. Мечі листовидні, з обох боків гострі, кельти, цеб-то невеличкі з двома вушками для прив'язування ручки лопатки—копати землю. Сокири, серпи, фібули, або застібки для плащів, обручки, чи хоч браслети, гладенькі, або ж з змійками на обох кінцях, або скручені спіраллю. Люстерка різної величини, з орнаментом і без орнаменту, з ручкою і без ручки. Між иншим на ручці одного великого люстерка досить гарно зроблені лев та дикий кабан.

Де-що із усього цього багатства викопано на місцях майстерень бронзового віку, яких недавно знайдено на Катеринославщині.

Одна така майстерня найдена в хуторі Іванівці, Верхньодніпровського повіту, коло садиби землевласника Ераста Бродського, за 10 верстов од залізничної станції Ерастовки. То була велика майстерня, в якій знайдено багато різних бронзових річей, а вкупі з ними і так звані матриці, цеб-то формочки для

вливання в них ростопленого металу,—міді та олива, з яких потім того виходили серпи, кинджали, кельти, шпильки до голови і також інше.

Друга така майстерня бронзового віку знайдена була на острові Таволжанському, що стоїть серед Дніпра, супроти с. Августиновки Катеринославського повіту.

В скифському відділі звертає на себе особливу увагу невелика срібна таріль з чудовим орнаментом. На лицевій стороні тарілі, як раз по середині, сидить скиф верхи на коні. Вище цього скифа-вершника фігура скифа, який схилився вниз і лагодить свій лук. Далі направо фігура оленя, трохи попсована тоді як копали могилу. Ще далі три фігури баранів коло дерева, а за ними пречудова фігура коня, якого веде скиф, держучи в лівій руці спис. Нарешті, фігура лева, який ухопив за шию оленя і пригнув його до землі. Усі фігури зроблені дуже гарно. На всьому почувається рух, експресія і рука видатного майстра. І манера виробу і сама композиція фігур нагадує нам усе те, що вироблено на відомих скифських вазах із Чортомлицької та Куль-обської могили.

Також мимоволі звертає на себе увагу кожного одвідача музею великий бронзовий казан, 19 вершків заввишки, 16^{1/2} вершків в діаметрі, на десять відер води, викопаний в могилі коло великого села Токмаківки Катеринославського повіту.

Це один з тих великих металевих казанів, про які каже ще отець історії Геродот: «Коли скифи задумують принести жертву своїм богам, то вони роблять слідуюче: обдирають жертвовну животину, счищають м'ясо з кісток і кладуть його в казан свого роблива, коли такі попадуться під руку; найбільш вони схожі на лесбійські чаші»¹⁾.

Єсть також багато других, золотих, срібних, бронзових річей, яких викопано на Катеринославщині. Так: перстені, сережки, пречудові золоті з каміннями намистечка, золоті дитячі дзвоники і таке інше.

В Грецькому відділі багато різних річей з глини, каміню, міді, бронзи, золота. Єсть бронзовий барельєф Геракла, бронзові статуетки Сатира, Кинокефала, бронзова миска молодого Діоніса (Вакха), глиняна маска Пана, терракотова група Ероса та Психеї, терракотові статуетки хлопчика, який душить орла, крилатої дитини, що сидить на вівці, вагітної жінки в плащі з дитиною на руках, жінки з яблуком в лівій руці, скифа в гостроверхому ковпакові на голові.

З дрібних річей—золоті сережки, перстені, фібули, або застібки, монети, багато усяких намистечок із скла, яшми, сердолику, геширу, янтарю, гірного хрусталу.

Дуже багато усякого посуду—вази, амфори, лекитоси, унгвентарії, або флакони, ампули, епіхізиси, або ж глечики,

¹⁾ Геродот, Москва, 1885, 323, 324, 334.

прохуси, ритони, патери, фіали, або кубки, лекани, гібрії, скифоси, лакримарії, абслюзниці, лямпочки, алавастри—всього цього досить багато.

В Тюркському відділі велика сила різного матеріалу, викопаного з могил місцевого краю. Мало хто з російських археологів звертав увагу на численні могили тюрків-кочовників, які колись мешкали в наших степах. Більшість археологів хапалась за скифські могили, де багато коштовного та показного матеріалу. Отже ніде стільки не зібрано могильного матеріалу для змалювання побуту тюрків, цеб-то хазар, печенігів, тюрків та половців, або кулганів, як в Катеринославському музеї. Тут тюрк і дома, і в степу, і на війні. Тут він і сам, і вся його худоба, цеб-то кінь, корова, коза і його манасти, і його озброєння, і колисниця, які клались з ним у могилу. Тут і його багата, парчева та шовкова одежа, в якій він був одягнений на той світ, і самий каюк, в якому він, замість труни, був покладений у могилу. Тут іноді і монети з вірною датою, з якої видно, коли саме жив на світі той кочовник-тюрк.

А ось тобі і портрети умерших тюрків, так званих кам'яних баб, які звичайно ставились на могилах небіжчиків: умер чоловік, висікали з каміню фігуру чоловіка і ставили її на могилу над прахом чоловіка; умерла жінка, висікали фігуру жінки і також ставили зверху могили небіжки. А той кам'яний портрет, чи чоловіка чи жінки, однаково звався на тюркській мові «баба», цеб-то «предок». Початок тих кам'яних «баб»—далеко-східній край Сибіру, росквіт, найкраща обробка—Славяно-сербський та Бахмутський повіт був. Катеринославської губернії.

На підставі цього матеріалу історик може намалювати правдиву і яскраву картину життя тюрків, які жили в наших степах, запевне мали вплив на наших предків і сами од них могли чимало чого позичити, тим паче, що наші давні літописці так мало нам сказали про побут цих самих тюрків.

В Запорозькому відділі цілі скарби усякого добра. Тут і одежа—червоні та сині жупани із тонкого сукна, шовкові, шалеві случького та перського виробу пояси, сукняні, червоного цвіту, з турецького кармазину шаровари, на які пішли дванадцять аршин сукна,—«штани,—як казали запорожці, з достатку». Далі багата козацька зброя—гармати, можчири, цеб-то мортири, мушкети, тромблони, пістолі, списи, шабляки, келепи, або ж бойові гостроносі молотки для рукопашного бою, натруски, порохівніці з вирізаними на них роками та прізвищами майстрів і з ріжними, дуже гарними й затійними орнаментами, із яких можна скласти цілого альбома певного народного українського орнаменту.

До зброї належали також сідла, чудові чапраки, розшиті сріблом та шовком, вуздечки та рондики з дорогими каміннями та з золотими бляхами.

Окрім того, булава, перначі та палиці, — ознаки влади кошового, полковника та інших високих чинів на Запоріжжі.

Тут портрети видатних осіб запоріжського війська, які здобули собі слави, або дома, в Січі, або ж в полі, на війні.

Ось два портрети братів—Якова та Івана Шиянів, які зробили за свій кошт в церкву іконостас. «Сей патреть снято съ ктитора Ивана Шыяна и поставленъ здѣсь при томъ мѣстѣ, гдѣ труды его всему обществу на иконостасѣ видны. 1784 года генваря 9 числа».

Так написано на одному портреті; так само написано і на другому, тільки замість ймення «Іван» поставлено «Яків».

Обидва брати без борід, з вусами,—у одного на голові чуприна, у другого чуприни немає, один узутий в червоні чоботи, другий у чорні, один з шаблею в руці, другий без нічого, у одного шапка у руці, у другого надіта на палицю, на кожному зверху сукняний жупан, а під жупаном шовковий «з травами та розводами» каптан.

Як що який-небудь історик, або археолог, або ж художник, а чи який артист захотів би дізнатись у що і як саме одягались та узувались запоріжці, то подивись на портрети братів Шиянів і побачиш усе до найменшої дрібниці.

Хто писав ці обидва портрети з братів Шиянів, невідомо.

А ось портрет запорожського полковника Павла Руденка, писаний в свої часи художником Боровиковським¹⁾. Це найдорожчий із усіх портретів. Він мимоволі звертає на себе увагу кожного, хто вступає в запорожський відділ музею. Полковник Руденко намальований в шапці в сукняному жупані і в шовковому білому каптані, в чорних чоботах, з палицею в руці. Після скасування Січі полковник Руденко правив за пана маршалка Алексапольського, теперь Новомосковського повіту, Катеринославської губернії, був навіть і за бургомістра в Полтаві, і в ті часи, видимо, художник Боровиковський і писав з нього портрет.

Єсть ще портрети гетьманів Хмельницького та Мазепи, полковників Колпака, Миклашевського, Кисіля, Гонти, обозних Василя та Стефана Родзянки.

Єсть ще цілих п'ятнадцять портретів так званого Мамаю. Мамай був запорожський козак половини XVIII століття і уславився тим, що скрізь, де тільки міг, губив усіх, хто не був козаком, або мужиком, особливо ненавидів дуків, він усе награване добро роздавав бідним людям. Після того як пани спіймали Мамаю і скарали його, з'явився другий козак Харченко, який, користуючись славетним іменням свого попередника, теж назвався Мамаєм і довго робив те ж, що робив і справжній Мамай.

Через те портрети Мамаїв широко були розповсюджені, до одного Мамаю додавалось ще кілька козаків; малювався степ,

¹⁾ Три аршини заввишки і два завширшки.

товсте, велике та гілясте дерево; на гільці дерева порохівниця; до дерева прив'язана коняка; тут же коло дерева, на землі, сидить Мамай і грає на кобзі, перед ним пляшка горілки і чарка-корячок, або ж михайлик, а в самому низу картини ще й вірші:

«Се козак запорожський,
Ні об чим не туже:
Як люлька є й тютюнець,
То йому й байдуже.
Він тільки те й знає:
Коли не п'є, так воші б'є,
А все не гуляє».

На де-яких картинах вірші довгі, складні й дуже сміхотворні. Серед самої кімнати в запорожському відділі стоять дуже гарні, арабського виробу скрині, оздоблені перламутрами та слоновою кісткою, з яких дуже штучно та красовито пороблені сонце, зорі, ялинові шишки, високі вазони і в вазонах роскішні квітки.

Велике диво в запорожському відділі—це ще люльки козацькі; їх тут не десятки, а цілі сотні. І череп'яні, і пенкові, і сталеві і слонової кости, оброблені золотом, сріблом, міддю, обсажені каміннями самоцитами, склом різного цвіту, іноді з короткими чубуками, а іноді з чубуками три аршини завдовжки.

Єсть і тавлинки для табаку та ще й з датами різних років XVIII століття. Не одною тільки люлькою утішався запорожець: де-які і тютюн курили і табаку вживали. «Ріжок (набитий табаком) мозок прочищає, а люлька душу звеселяє»—казали в такому разі запорожці.

Теж немало втіху находили запорожці і в горілці. А ось і штоп горілки, викопаний в могилі запорожця. Штоп давнього виробу темно-зеленого скла, був запечатаний смолою, під штопом лежала мідна монета 1736 року. Для проби із штопа улили одну чарку,—горілка дуже смашна, дуже кріпенна.

Перелічити усе добро, яке виставлене в запорожському відділі, дуже трудно. Одно тільки можна сказати, що історик Запоріжжя ні в якому іншому музеї не найде стільки козацького добра, як в Катеринославському Народньому Музеї.

В Церковному відділі теж дуже трудно перелічити усе те, що в ньому є. Одних церковних чаш більш дев'яноста, євангелій більше ста.

Єсть велике євангеліє, яке важить пуд і п'ятнадцять фунтів; воно надруковане в Москві, в 1745 році, оправлено в срібну оправу, густо через огонь позолочену і прикрашену розкішними емаллями та каміннями самоцвітами, офіроване в запорожську церкву с. Романкова запорожським козаком Савкою Соломкою.

Рядом з таким великим євангелієм лежить євангеліє звичайного розміру, та тільки воно не друковане, а рукописне помічене 1592 роком. Це так зване учительне євангеліє;

до нього ще прикладено апокрифи про богородицю та Миколу чудотворця; в ньому багато і окремих слів і цілих виразів українських і через те воно дуже корисне для кожного лексикографа, а найбільш українського. Його розглядав і ним користувався відомий російський учений, славіст, академик В. М. Перетц.

Велике враження робить катапетасма, цеб-то шовкова завіса на царські врата, з трьома величезними і показними фігурами Василя Великого, Григорія Богослова та Івана Золотоустого. Усі постаті на завісі написані олійними фарбами і зроблені з обох боків, через що їх бачили і ті, які стояли в середині церкви, і ті, які були у вівтарі. Завісою дуже був захоплений відомий російський професор А. В. Прахов, великий знавець церковної старовини, який доводив, що він ніде не бачив такої завіси за все своє життя.

Чимало єсть також і образів, які звертають на себе увагу кожного одвідача музею.

Тут же ікона Євстафія Плакиди в великих оленячих рогах замість звичайних рямців. Про Євстафія Плакиду існує така легенда: пішов він у ліс на полювання, довго в лісі полював, нарешті заблуdivся і ніяк не міг вибратись з густого та великого лісу. Знесилений од голоду, він упав навколюшки і почав гаряче молитися Богу. Бог почув його молитву, послав йому оленя і той олень, з хрестом між рогами, вивів ловця з лісу, після чого Євстафій Плакида, римський вояка, не будучи християнином, прийняв христову віру. Запорожці написали образ святого Євстафія і, замість рямців, вставили його в великі оленячі роги у купі з головою оленя. Цей образ висів на іконостасі в церкві села Зеленого, і звався у селян «рогатий бог». Єсть ще й такий образ: намальована на холсті зовсім нагая жінка з довгим волоссям; перед нею стоїть обернувшись спиною, в широченних червоного кармазину шароварах, з чуприною на голові, запорожець; він підняв угору очі й каже: «Не введи мене во искушеніє, но избави мене от лукавого».

Супроти цієї ікони висить ікона на великому холсті: «Вінчання богоматері», з одного боку богоматері стоїть архангел Михаїл, а з другого—Варвара великомучениця, яка писана з цариці Катерини. Св. Варвара—точнісінько тобі цариця Катерина, горда, велична, пишна.

Ця ікона із похідної церкви, яка слідувала за царицею Катериною, коли вона з Києва приїздила до Катеринославу в 1787 році, а з Катеринославу удалась до Криму, після чого повернула назад до Полтави, Харкова, Москви й Петрограду.

Повертаючись назад, цариця подарувала увесь іконостас своєї похідної церкви гр. П. Завадському, де він і зберігся в церкві с. Паньки, Новомосковського повіту Катеринославської губ. Усі образи для цієї церкви писав відомий художник Левко Боровиковський. Не так давно місцевий священник Микола

Аврамов підмалював увесь цей іконостас і згубив його на віки, опріч трьох ікон, які ще не були підправлені і попали до міста Катеринославу в музей.

Серед інших ікон звертає увагу ікона народження богоматері, чудового італійського письма XVII віку. По техніці, по композиції та по яркості красок—це дуже хороша та дорога картина.

В етнографічному відділі—одежа, обув'я, усяка домовна манастиль, цеб-то: миски, ложки, кочерги, чаплії, заслінки, скрині; потім різна струментація шевців, ткачів, ковалів, шапувалів, далі вози, плуги, борони; опріч того, неводи, риболовні сітки, рогелі, хватки, верші. Усе те, що треба для селянина, і чи той селянин українець, росіянин, німець, болгарин, волох, грек, усе те більш-менш зібрано по губернії і виставлено в музеї.

В де-яких селах Катеринославщини дівчата та молодіці здавна та тепер розмальовували й розмальовують у себе сухими фарбами коміни, сволоки, слухові вікна, скрині і таке інше. Розмальовка робилася дуже ярко, цвітисто і складно,—найбільше квітки, трава, деревце, рідко птах, або чоловік. І це є справжня народня художня творчість. Таких малюнків зібрано в музеї до тисячі. На це ще, оскільки відомо, ніхто із українських етнографів не звертав уваги і не збирав такого матеріалу. Тільки незадовго до війни приїздив з Петрограду до Катеринослава відомий український етнограф професор Х. К. Вовк і здивований тим, що він побачив в місцевому музеї, вивіз і собі для був. столичного Музею Олександра III-го декілька зразків такого малювання.

Тут же багато виставлено глиняних, полив'яних та розмальованих мисок, полумисок, глечиків та кухликів.

Коло цього посуду, виставлений український весільний стіл, на якому лежать коровай, лежись, шишки, а зверху його уткнуте у глечик з пшеницею ще й гільце або вільце, без якого не буває ніякого весілля.

А далі од весільного столу—там ціле зібрання писанок з різним орнаментом: бочоночки, ялинки, грабельки, гарбузячий цвіт, сорок вісім клипців, баранячі роги, стрючки, повна рожа, качині шийки, зірка, заячі вушка і таке інше.

Писанки—це теж дуже коштовний і цікавий матеріал для того, хто интересується чисто народньою художньою творчістю. Це надзвичайний продукт народньої творчості, яка розповсюджена скрізь, де живуть слов'яне. Коли пильно додивляєшся до малюнків на цих писанках, то мимоволі будеш уражений і правильністю, і художністю, й великою різноманітністю мотивів, які часто мають свій початок в дуже давні дохристиянські часи.

Орнаментика писанок, яка виникла із художніх потреб чоловіка, звернула на себе увагу різних учених, українських, російських та чужоземних археологів та етнографів¹⁾, які

¹⁾ Українські та російські—Сумцов, Вовк, почасти Косач, Литвинова, чужоземні—Вольський, Ванкель.

написали про те де-кілька коштовних дослідів, а проте ті досліді ще далеко не останнє слово науки про писанки.

В природничому відділі—рослина і живина, чи, як там кажуть, флора й фауна місцевого краю. Тут і звірі, і птацтво, і гади, і комахи. Єсть сім'я вовків, дикі коти, дикі кози, лисиці, зайці, бабаки, харсуни, видри, ласки і другі.

Із птацтва—дрохви, орли степові, орли-грифи, орлани, баби-птиці, колпиці, лебеді, павичі, качки, журавлі, стрепети, пугачі, круки. Опріч того, безліч усякої дрібноти—соловейки, синички, сплюшки, жайворонки, посмітниці й інші.

Із гадів—чорні гадюки, сірі гадюки, ужаки, полози, жовто-брюхи. Єсть один жовтобрюх трохи не три аршини завдовжки, якого піймали у дніпрових плавнях, де річка Підпільня і де коло берега річки була остання, так звана, Нова Запорожська Січа.

Єсть і всякі павуки, наприклад: кара-курт, цеб-то чорний павук, або вовк-павук, невеличкий, чорний, лиснучий, як тая доспіла тернина, а в тім дуже страшний і згубний: од нього гинули цілі стада скоту. На щастя він з'являється в степу, не що літа, а через десять, п'ятнадцять років, періодично.

Усі ті звірі, усі птахи, гадюки, комахи виставлені в музеї не по казенному, як звичайно, одно за одним, порода за породою, а так, як вони живуть в своїй природній обставі—в лісі, в траві, в норі, в дуплі дерева, на гілках дерева, на скелі, в річках, озерах.

І вся та обстава коло звіря, чи птиці, а чи гадюки зроблена не тільки гарно, а, певно, артистично рукою талановитого, щирого, безутомного, тепер уже умерлого, а проте на віки незабутнього співробітника музею, М. І. Підосинникова.

В архівному відділі—багато ріжного архівного матеріалу, тільки він не з так давніх часів—XVII, XVIII і початку XIX століття. Цей матеріал ще жде своєї розбірки і свого опису і через те спинятися на ньому і казати про те, яку він має вартість, ще передчасно.

Катеринослав
1923 р. 12-V.

АКАД. Д. І. БАГАЛІЙ.

Наукова спадщина акад. М. Ф. Сумцова.

I.

Головною рисою наукової діяльності Акад. М. Ф. Сумцова являється його надзвичайно колосальна наукова продукція. Трудно знайти іншого автора, який би видав стільки праць, як М. Ф.: кількість їх переходить за 800; з цього боку М. Ф. нагадує з сучасних українських письменників лише Акад. А. Ю. Кримського. Зміст і розмір праці М. Ф. дуже різноманітний. Численно переважають невеличкі статті, замітки, розкидані по часописах, особливо по газетах, головним чином Харківських, але є багато і окремих книжок, розвідок, відбитків з часописів. Чим пояснюється ця головна риса його наукової творчості? Куди більше стремління у широчінь, а не в глибочінь. Певну відповідь на це кардинальне запитання дав у своєму прекрасному докладі про праці М. Ф. по українському письменству його учень проф. М. А. Плевако, на урочистих зборах¹⁾, улаштованих катедрою Історії України і присвячених вшануванню світлої пам'яті керівника її етнографічно-літературної секції. На думку проф. М. А. Плевако, М. Ф. не міг, не мав часу і спромоги звертатися до переробки і доповнення своїх наукових дослідів, бо захоплювався новими темами, яких вимагав розвиток тих наукових галузів, проводарем-ініціатором яких, як напр., в історії українського письменства, або української етнографії він був; іноді він був примушений обмежитися тим, що ставив тему, зібравши до неї численний бібліографічний матеріал, сподіваючись, очевидно, що їх розроблять його наступники; і так воно справді й бувало; і цим пояснюється велика сила його маленьких розвідок і заміток, виданих не окремими кни-

¹⁾ І. Я. Айзеншток надрукував в першій книзі «Червоного Шляху» свій реферат про праці М. Ф. Сумцова по історії українського письменства, в якому зробив примітку, що катедра історії України не вшанувала пам'яті керівника своєї секції. Це не є так, бо на урочистім засіданні 25 березня, яке було улаштоване катедрою, було прочитано п'ять наукових докладів: Д. І. Багалія, М. А. Плевако, К. Т. Німчинова, В. В. Ветухова, С. О. Таранушенко і спомини Шаховського, ще 4 було перенесено на спеціальне засідання катедри на 31-е березня—асп. Ткаченка, Єрофеева, Тиховського, Данковської.

жечками, а в часописах і в газетах. Друга причина цього розпорошення його праць лежала в конкретних обставинах місцевого провінційального видавництва: треба було користуватися усіма можливостями, щоб де-небудь приткнути свою працю, бо Харківській Університет, де працював небіжчик, не мав коштів на видання книжок наукового загального змісту, а лише допомагав молодим вченим друкувати їх дисертації, і багацько років не видавав свого наукового органу («Записок»), та й не давав ще до того ніякого гонорару. Нарешті і сам М. Ф. охоче друкував свої праці в таких органах, як часопис «Киевская Старина», або «Южный Край», бо мав таким чином більш широку аудиторію, хоч і мусив до неї пристосовуватися і надавати своїм працям більш популярного змісту й характеру.

II.

Наукова діяльність М. Ф. Сумцова була тісно зв'язана з його громадською працею. Вона була остільки різноманітна, що ще за життя його викликала потребу в її підсумках. Такі підсумки були зроблені в його 25 і 30-літній ювілеї—у 1900-1905 р.р. Вже на першому ювілею була зроблена висока оцінка і наукової і громадської праці М. Ф. науковими інституціями і окремими діячами. Славнозвісний академик Ягич з Відня привітав різноманітність його наукових праць, в яких, казав він, освітлюються з великим хистом найважливіші пам'ятники письменства. Знаменитий галицький діяч і поет Франко висловлював таке бажання: «нехай же вам не забракне сил і внутрішнього вогню ще і в дальших 25 роках орати той широкий переліг, на якому ви вже тепер являєтесь одним з найвидатніших робітників». Акад. А. Кримський писав: «я так багато навчився з ваших прекрасних праць». Мною було указано на значіння науково-популярних творів М. Ф. для селянства, а саме, не може бути міцної культури без піднесення культури селянства. До 1900 р. за 25 років М. Ф. надрукував 286 творів. Серед них виділяються монографії по історії українського письменства XVII стол. (про Лазаря Барановича, Голятовського, Гизеля, Вишенського), по історії українських апокрифів; окрему групу займають праці по українській народній словесності і етнографії (напр., «Культурныя переживания», «О свадебных обрядах», «Современная малорусская этнография»), по історії мистецтва («Леонардо да Вінчі») по російській літературі («Одоевський»). Взагалі кажучи, вже в 1900 році М. Ф. заняв почесне місце серед українських вчених в усіх оцих галузях знання.

III.

Минуло 5-ть років і на 30-літньому ювілею знов була зроблена оцінка його діяльності, а самому ювіляру присвячена окрема книжка, де його товариші, і учні вмістили про нього свої

праці. Цікаво, що тут ми бачимо праці не лише українських і російських вчених, а й слов'янських і, що особливо характерно, на їх рідних мовах. Історично-філологічний факультет підкреслював його глибоку прихильність до прогресу і просвіти на підвалинах широкої суспільності й гуманізму.

Дякуючи своїх слухачів-студентів за їх привітання, М. Ф. сказав: «много еще сохранилось доброжелательства у русских людей, и я смотрю на это доброжелательство, как на залог лучшего будущего и нахожу в нем нравственную опору для настоящей моей ученой и общественной деятельности». Одповідаючи проф. Зайкевичу, М. Ф. Сумцов сказав: «я дуже дякую Вас за Ваші щирі привітання. В них я чую відгук того громадського бажання, щоб зняті були кайдани з української мови, щоб в нашій занедбаній краї панували істина та справедливість». Від одного селянина було прислано такого вірша:

Потрудився тридцять років
Ти, шановний добродію;
Знаю й розум твій глибоке
Зерна правди,—добра сіє.

Число праць М. Ф. за це п'ятиріччя ще значно збільшилося. І після 30-літнього ювілею особливо в останні 5 років М. Ф. працював з великою енергією й напруженням, не гляючи на свою хворість, літа і страшенно скрутні обставини життя – і матеріальні і моральні. Переобтяжений викладанням лекцій раді насущного для своєї великої сім'ї, він працював, не покладаючи рук, і 15-го вересня 1922 року умер з книжкою в руках. В похоронах його прийняли участь Наркомос, ІНО, професори і студенти, школи і курси, де він викладав, кооперація і взагалі все харківське українське громадянство. За труною йшов оркестр школи червоних старшин, було багацько промов і біля ІНО і на кладовищі. Тут знов було зроблено в третє громадську оцінку його, яко вченого і громадянина. Число усіх праць М. Ф. у цей час виросло до 800.

IV.

Проминуло півроку зо дня смерті М. Ф. і за цей час було виготовано багацько спеціальних наукових докладів про різні сторони наукової і громадської діяльності М. Ф. яких було зачитано на 3-х урочистих засіданнях: на одному засіданні «Научного Общества» і на двох засіданнях катедри історії України. Розглянуті були папери небіжчика як у його родини, так і серед рукописів катедри Української історії. Виявилося, що після смерті М. Ф. залишилася дуже велика і цінна наукова спадщина, яку ми мусимо зберегти, розібрати і вжити усіх заходів, щоб надрукувати те, що не побачило світу за його життя. Сам небіжчик М. Ф. ще за життя, коли працював при кафедрі, яко керівник її етнографічно-фольклорної літературної-української секції надіслав до катедри свій власноручний відчит

про свої праці, як надруковані так і ненадруковані за 1918-1922 р. до 1-го квітня. Цей відчит має таку наукову вагу, що його неодмінно треба буде видати, що я зараз і роблю.

«Стара латинська приказка ¹⁾»,—говорить він у своєму відчиті,—що під час галасу і колотнечі наука замовкає, знайшла собі яскраве підтвердження в останні роки війни, революції, страшенної дорожнечі, скасування приватних і кооперативних видавництв. Все це кепсько відбилося на науковій продукції. Особливо це помітно на Україні. Багато видатних наукових діячів померло: Волков, Широцький, Науменко, Сушицький. Багато наукових інституцій або зникло цілком або стало мовчазним, в тому числі найбільш, здавалось, міцні Київські і Львівські за браком діячів і коштів. Тим, кому доля судила залишитися на сцені життя, здається, треба напружити не тільки усі сили для наукової діяльності, але одночасно поставити її на видноті, прилюдно, для громадського підрахунку, для загального ознайомлення і взаємного підтримання. Сучасний стан науки на Україні ясно вимагає сполучення старих керівників з молодими силами і з широкими верствами суспільства, просвітами, кооперативами. Зупиняючись на такій думці, я і відчитуюсь зараз самохіть перед катедрою Української історії, як член цієї наукової інституції, в додаток ще найбільш близької до моїх наукових інтересів і студій, які теперішнім часом йдуть виключно в межах українознавства.

Мої розвідки за останні 4 роки поділяються на друковані і рукописи. Що до друкованих розвідок, то, як автор, я заздалегідь скажу, що не зовсім ними задоволений, бо іноді траплялося друкувати нашвидку без такого, як слід, оброблення, але гаятися було неможливо, і моя надія на нові кращі видання почасти знайшла вже для себе виправдання відносно хрестоматії українського письменства. Надруковані книжки усі вже давно розійшлися і тепер перероблені або значно доповнені мною для нових видань, коли до того дійдеться.

Надруковані праці. 1) Сковорода і Ерн («Літ.-Наук. В.» 1918 № 1); 2) Начерк розвитку укр. літературної мови. Х. 1918 р.; 3) Етнографический очерк населения Харьк. губ. Х. 1918 р.; 4) Хрестоматія укр. письменства. Х.; вид. 1918; 5) Пам'яті Нечуй-Левицького («Южн. Край», 1918, № 57); 6) Слобожанщина і Шевченко (в збірн. творів Шевченка, вид. «Рух», 1918); 7) Пам'яті Ф. К. Волкова («Южн. Кр.», 1918, № 71); 8) Порфірій Кореницький (вид. «Рух», 1918 р.); 9) Слобожане. Іст.-етногр. розвідка, Х. 1918, 240 стор.; 10) Укр. нар. словесність, (вид. «Рух», 1919; 11) Я. І. Щоголів (при збірн. творів Щ., в вид. «Рух», 1919); 12) Куліш, «Южн. Край», 1919, № 88), 13) Куліш, («Рідне Слово», 1919 №№ 41, 42, 43); 14) Куліш. (Монографія,

¹⁾ Він, очевидно, мав на увазі відому поговорку, що *inter arma silent musae*.

П. 1919, 54 стор.); 15) Вплив Шевченка на письменство («Вісти», 1921, 11 березня); 16) В. Г. Короленко. Некролог. (Бюлетень Т. П. 1922 № 2); 17) Революційний зміст «Щоденника» Шевченка (Бюлетень № 5); 18) Велетень думки і слова (Потебня) Х. 1922; 19) Увага на дві поезії Щоголіва («Наше минуле», 1919); 20) Покажчик тем для студій над Шевченком, 1922; 21) Слово о полку Ігоря в українських студіях, 1922; 22) Географія України, 1922; 23) Хрестоматія українського письменства, 1922.

II. Рукописи. 1) Рослини в українському народньому світогляді (написано було для Союз-Банку; рук. у Проф. Талієва); 2) Спогади старого професора; 3) Збірник українських сучасних оповідань на 2 томи (рук. у б. ред. Союз-Банку В. А. Рубінського); 4) І. Я. Франко, рук. на 3 аркуш. (написано для Всевидату; Рукоп. у Г. Коцюби); 5) Дев'ять розвідок про Потебню (для бюлетеня про Потебню; були надруковані); 6) Начерки української філософії в 20 відділах, арк. на 15–20 (написано для Всеукраїнської Академії Наук; рукоп. у автора); 7) Український гумор, арк. на 5 (рукоп. у автора); 8) Погляди на укр. націон. характер. Збірка відозв (рукоп. у автора); 9) Сучасні наукові діячі, арк. на 10 (рук. у автора); 10) Сучасні укр. поети. Характеристика творчості аркуш. на 5 (рукоп. у автора); 11) Хв. К. Вовк на 1/2 аркуш. (рук. в ред. «Наука на Україні», надрукована); 12) Нові українські словники (рук. тамже); 13) Історичні пісні і думки, арк. на 10 (рук. у автора); 14) Кладовище рукописів (надруковано в «Науке на Україні»); 15) Українські народні революційні пісні, аркуш. на 5 (рук. у автора); 16) Рецензія на книжку Мамонтова «Педагог, як мистець»; 17) Українське жіноцтво, як національний фактор, арк. на 2 (рук. у автора); 18) Історія українського театру XIX стол., арк. на 7 (рук. у Всевидаті); 19) Брак любови і милосердя. Нарис з історії культури і моралі, арк. на 3 (не закінчено, рук. у авт.); 20) Гра в мака. Етнографічна розвідка на 1/2 арк. (рук. у автора); 21) Філософські паралелі до Сковороди, арк. на 3—Вовелар, Аміель, Герцен, Л. Толстой і др. (частина рукопису у автора, частина у Всеукр. Ак. Наук). Таким чином, рукописи розпорошені по 6 місцях.

Звертаючи увагу на теми, які розроблював М. Ф. Сумцов, ми бачимо, що майже усі вони торкаються українознавства і серед них декілька таких, які мають велике значіння, як «Начерк української філософії». Звертають на себе увагу і такі праці, як українські революційні пісні. Кажучи взагалі, М. Ф., як ми бачимо, відкликався у своїх розвідках на потреби сучасного совітського життя, спричинився до утворення сучасної української культури.

В другому документі—відчитові М. Ф. катедрі за першу половину ми знаходимо де-які пояснення до цих праць.» Проф. М. Сумцов,— пише небіжчик,— закінчив і здав Всевидату для друку 1922 року історію українського театру XIX ст.». Ця розвідка мусить увійти в видання «Український театр в минулому

і сучасному», яке підготовлено і здано до друку М. Ф. Сумцовим укупі з проф. Я. А. Мамонтовим, проф. О. І. Білецьким і М. А. Розенштейном розміром в 17½ друк аркушів. Далі проф. Сумцов зібрав біля ста відозв про український національний характер, зробив з приводу цього доклад в засіданні катедри української історії, здав короткий відчит в часопис «Наука на Украине» і продовжує цю роботу, доповняючи її новими матеріалами і систематизуючи їх в залежності від часу і національності авторів. Закінчена цілком для друку розвідка «Українські революційні народні пісні XVII – XIX в.». Ця розвідка поширює славнозвісне закордонне видання Драгоманова «Політичні пісні українського народу» 1883—1885 років тими новими матеріалами, що повиходили після 1885 року. Теж цілком закінчено невеличку розвідку про сучасний культ сонця, як він відбився в новішій російській і українській поезії, мистецтві й науці в зв'язку з старим світоглядом митичним і художнім. Поруч з цим автор підкреслює нові риси в поглядах і почуттях, зв'язаних з сонцем, як творчою силою Всесвіту. Закінчено і надруковано Всевидатом в додатку до 4-го видання української літературної хрестоматії «Покажчик тем для студій над Шевченком», усього 150 №№ з поясненнями і бібліографією для кожної теми, як допомога слухачам Іно і Сонвуху. Закінчено і надруковано розвідку про «Слово о полку Ігоря» в пристосованню до українських шкіл, з додатком перекладу Руданського і поправками цього перекладу». Далі М. Ф. перелічує й інші свої надруковані праці і каже, що ним приготовлено до друку низку відозв про нові книжки для «Науки на Украине». Зараз ці рецензії, коли часопис цей припинився, взяті родиною М. Ф. й ждуть, як і інші його рукописи, свого слушного часу, коли їх можливо буде надрукувати.

Нарешті, цікаво буде привести зміст ще однієї записки М. Ф. до катедри української історії—його пояснюючої записки до складеного ним проекту про колективну працю для катедри.

«В передовых культурных странах,—писав він,—особенно в Германии и Америке научные коллективные работы получили большое распространение и во многих областях знания выразились в чрезвычайно ценных вкладах. Далеко слабее это движение выражено в России, вследствие слабого развития науки и малочисленности выдающихся ученых и совсем слабо, почти вполне отсутствует на Украине, по причине крайне ограниченного числа деятелей науки и полного отсутствия материальных средств. Неудивительно, что накопилось множество неудовлетворенных задач и потребностей, особенно на Украине. Что ни шаг, то пробел, недостаток, почти полное отсутствие научного творчества, духовное оскудение и нищенство средств. Создать такую коллективную работу, которая отвечала бы вполне научным потребностям момента, очень трудно и вряд-ли

возможно, но подойти к ней подготовительным путем необходимо, не откладывая в долгий ящик и с теми небольшими силами, какие имеются еще на лицо, что сможет сколько-нибудь поддерживать научную жизнь. Еще в 1808 году, более 100 лет тому назад, один из выдающихся украинских деятелей того времени, Ломиковский, сделал опыт украинской исторической энциклопедии, составил «Словарь малорусской страны», изданный лишь в конце века, в 1894 году, в VI—VIII книгах «Киевской старины». Разумеется, этот словарики в два печатных листа (36 страниц) имеет лишь теперь историческое значение. С того времени накопились громадные новые материалы—археологические, исторические, юридические, этнографические, со множеством новых объяснений, и новый словарь нужно готовить постепенно, по карточной системе, так чтобы он был одновременно словарем по истории, этнографии, археологии, искусству и в таком словаре, естественно, должны будут работать все члены кафедры украинской истории. Для членов собственно этнографической секции остается ряд отделов по фольклору, этнографии, литературе и языку, в области последнего, в пределах так называемой этимологии, при чем необходимо проследить историю слов в историческом ходе жизни украинского языка по его памятникам, что представляет огромный интерес для изучения психологии народа». Катедра висунула другу тему для колективної праці—складання «хрестоматії по українознавству», куди частково повинна була увійти і та тема М. Ф. Склав М. Ф. і пояснюючу записку про підготовку аспірантів. «Число аспірантів,—писав він там,—кажеється, может быть лишь крайне незначительным, ограничиваться отдельными единицами, так как черпать неоткуда; нет людей, нет средств, нет пособий і вся тяжесть подготовки ложится на нескольких лиц, обремененных годами, трудами и нуждой. Подготавливать можно только того, кто уже сколько-нибудь подготовлен ранее, имеет интерес к науке и готов действительно трудиться. Эту подготовку я считаю нужным связать с теми работами, которые аспирант наметил ранее в бывшем университете, в связи с прочитанными им книгами. Вместе с тем необходимо будет установить часы бесед и личных совещаний, по меньшей мере, один или два раза в неделю, чтобы следить за ходом занятий аспиранта и помогать ему советами и указаниями. Это требует со стороны руководителя затраты энергии и труда и, следовательно, оплаты, без которой трудно ожидать успеха». Така була невсипуща праця М. Ф. в межах катедри історії України. Одночасно ж він провадив ще більш енергійну персональну наукову працю, про яку свідчить неведений вище реєстр його розвідок.

Звернемося нарешті до змісту ще одного невиданого твору М. Ф-ча, який знайдемо в його паперах і який має дуже велике значіння для його біографії і для історії культурного відродження

Слободської України,—це його «Спогади» про своє життя, немов коротка його автобіографія.

«На моїм українстві,—каже М. Ф.,—почасті відбилася сумна доля українського народу. Мої вади, хиби, змагання та бажання в значній мірі вирости на ґрунті загального політичного і культурного стану України, особливо найближчої мені Слобожанщини». І справді, «Спогади» М. Ф. являються одночасно і його автобіографією на ґрунті українського відродження, і історією цього відродження в Слобожанщині, оскільки вони були тісно зв'язані між собою. М. Ф. згадує перш за все про українські впливи на нього своєї рідної Боромлі на Охтирщині, де був невеличкий маєток його батьків, які збудували й будинок. На сволоку цього будинку зберігся давній напис, зроблений по українському стародавньому звичаю: «создался дом сей рабом божиим Семеном Сумцем». Сумці колись належали до козацької слобідської старшини, але дрібної, до дрібних землевласників і додержувалися у своєму житті простих українських звичаїв і світогляду. Вони мали родичів і серед селянства. В сім'ї М. Ф. розмовляли по-російському, але мати з великою любов'ю оповідала йому українські казки і жила по стародавньому: лікувала старими заходами, відшептувала зуби, коли вони боліли і т. инш. «Тут,—признається М. Ф.,—криється джерело мого пізнішого наукового етнографізму, любови до народнього слова й побуту: в гомоні лісу я чув лісовика». М. Ф. присвятив свою новішу етнографічну розвідку «Слобожане» матері своїй. Цікаво, як він сам ставився до цієї розвідки,—він дивився на неї, як на заповіт своїм землякам. «На цю розвідку,—каже він, слідкуючи за Шевченком,—я дивлюсь як на мій заповіт живим і ненародженим моїм землякам, слобожанам на Україні і не на Україні сущим». Ось характерний уривок з цієї передмови, який яскраво малює нам ідеологію М. Ф.: «Російська держава, протягом віків усе більше поширюючись, обхопила безліч країв і народів. Коли, було, подивився на мапу, то одразу в вічі кидався її величезний розмір. Здавалась вона незмірно могутньою, але пішла розруха і страшенно великий будинок, який складали сотнями літ, повалився за декілька місяців. Вийшло це нечуване в історії з'явище через те, що краї і народи були пригноблені. На їх гнобителство державний нарід задарма тратив сили, не дуже турбуючись що до власного поліпшення. Усі потрібні реформи відкладалися, як то кажуть, в довгу скриньку. Людям без кінця морочили голову обіцянками. Ні один край не мав досить простору для культурного розвитку. Самий багатий числений по людності край—Україна—був знищений гнобителством уряду, заборонами мови і школи, утисками і деморалізований у всіх верхніх верствах своєї людності призивкою запобігати перед урядом, попсований зросійщиною школою—низчою, середньою і вищою,—пристосованою для того, щоб викорінити усяке національне місцеве почуття і всяку

національну місцеву свідомість. Очевидно, на Україні життя мусить піти іншим шляхом». Тут виявлений повний світогляд Мик. Ф—ча, Генезу якого він і дав в своїх «Спогадах»¹⁾.

Рано почалися і письменні українські впливи на М. Ф—ча. З дитячих літ він ознайомився і полюбив твори Котляревського й Квітки. В студентські часи знав багацько уривків з Енеїди. Знаємо також, що М. Ф. закінчував видання творів Квітки, розпочате О. С. Потебнею. Він виучив на пам'ять цілий збірник українських пісень і поезій, виданий у 1866 році. Українське життя у Харкові з 1875 до 1905 року,—згадує М. Ф.,—було дуже мляве: празникували раз на рік лише Шевченківські роковини. Збиралися у О. С. Потебні, але коли він у себе, в своїй квартирі (бо був хворий і не міг читати лекцій в університеті) почав читати приватний курс для знайомих про байку, з Петербургу був зроблений про це од Міністерства Освіти запит. В таких прикрих умовах трудно було,—каже, М. Ф.,—працювати по українознавству. І не дивно, що в охоранці було заведено «діло про проф. Сумцова»—про його конспірацію. В 70-тих роках М. Ф. зробив подорож до Київа, щоб познайомитися з київськими видатними українськими вченими, як В. Б. Антонович і інші. Згадуючи про це, М. Ф. каже: «яскраво відбилася ця подорож, і досі, як квітка, розливає пахощі». З Харківських українських діячів М. Ф. згадує про сім'ю Єфіменок (Олександру Яковлівну і Петра Савича), про мене. Нарешті, М. Ф. присвячує ліричні рядки Україні і каже, що «для нього вона була притулком до правди». Далі йдуть досить широкі спомини М. Ф—ча про його власну наукову і громадську діяльність. Перші спроби її для нього були дуже шкідливі, завдяки його українофільству. Він згадує про те, як заборонена була його докторська дисертація 1885 року (про Лазаря Барановича) за те, що він неначе в ній лаяв великоросів, «але це, каже він, була брехня і ніколи ні до великоросів, ні до інших народів ворожнечі у мене не було». Наслідком же цього було те, що він був примушений кинути працювати по історії українського письменства і перейшов на історію загального мистецтва і на російську літературу, а здебільшого на українську етнографію («Малюнки з українського народнього слова» 1910 року). У власній сім'ї,—згадує М. Ф.,—панувала російська літературна мова, бо бракувало української школи і громадянських українських установ. Денаціоналізація панувала тоді усюди, влада слідкувала за усіма. М. Ф. згадує, як його власні українські рукописи загинули у цензурі; про це ж він пише й у своїй замітці про кладовище рукописів (надрукована в «Науке на Украине»). 30-ть років М. Ф. вів в таких прикрих обставинах українську наукову і громадську працю. Лекше стало провадити цю культурну працю з 1905 року. «Тоді,—каже М. Ф., і я згадав свою українську мову». Перша його прилюдна промова

¹⁾ Слобожане. Х. 1918, стор. 3.

на українській мові була виголошена на зборах, де вшанована була пам'ять проф. М. С. Дрінова і де був присутнім зять М. П. Драгоманова Бончаревський, професор і політичний діяч Шишманів; це був, як пише шуткуючи М. Ф.,—«млинець трохи не допечений».

З цього часу М. Ф. зробився співробітником, як каже, шостої великої держави в світі,—преси і написав з того часу сотні розвідок, напів наукових, напів публіцистичних і в російських і в українських часописах, журналах, як то: «Літературно-Науковий Вістник», «Україна», «Сніп» і т. инш. Почав М. Ф. з цього часу видавати й окремі книжки українською мовою. Клопотався,—згадує він,—виправляючи мову і пристосовуючи її до простішого розуміння; бачив поступовий розвиток наукової мови, що давало моральне задоволення. Пишу про це навмисне: хто піде таким шляхом, не буде жалкувати». Тоді вийшла і його велика розвідка про Леонардо да Вінчі. З 1907 р., коли виникла надія на краще вільне життя я,—каже М. Ф.—перейшов цілком на українські справи. На першому в Харкові Українському З'їзді учителів середньої школи М. Ф. виступив з промовою, яку почав так: «Зараз усе, навіть ті стіни, що стоять навкруги, єднають мене з вами і голосно кличуть до спільної праці». Але реакція не дала спроби розвинути цю справу. Більш значіння мали виклади самого М. Ф. українською мовою в університеті в осени 1907 р., про українську народню словесність. «У 1910 році,—згадує М. Ф.—Чешсько-слов'янський етнографічний музей у Празі звернувся до мене з проханням організувати при музеї український відділ». Метою життя і споминів М. Ф.-ча було підкреслити національно-культурні права української людности.

Закінчує М. Ф. свої спогади такими чулими словами;

«Ні, вмирати ще рано; вмерти тепер шкідливо; треба жити й жити і двічі і тричі проти старого підневільного і безнадійного життя, щоб зогрітись хоч трохи в проміннях теплого сонця».

Ф. ДУНАЄВСЬКИЙ

Професійний добір та його соціальне значіння.

Проблема професійного добору має для людства подвійний інтерес: по-перше, з погляду зросту продукційности, а значить і соціальної моці, й по-друге—з погляду вдалого розв'язання професійної долі людей, цеб-то з погляду рівня діяльної задоволености людства. Коли перша точка зору ставить проблему раціоналізації професійного добору в центр уваги політиків, економістів, техніків, то друга будить до цієї проблеми інтимний хвилюючий інтерес—правда, не позбавлений де-якого цілком природнього недовір'я з боку широких мас.

Перша точка зору виходить з мети суспільства, як єдності, що розглядає окремих індивідів та їх професійну долю, лише як засіб до досягнення цієї суспільної мети; для другої ж точки зору, навпаки, кожна окрема професійна доля має вартість сама по собі.

Не трудно помітити, що ця друга точка зору, не дивлячись на її, здавалось би, індивідуалістичність, підносить проблему до без порівняння більшої висоти соціальної важливости, ніж перша. Бо хоч кожен член суспільства зацікавлений є в піднесенні загальної продукційности, яко можливий співучасник у використанні її продуктів, але інтимно для нього далеко важніша його власна професійна доля, що в значній мірі наперед визначає його пайку участі в споживанні продуктів виробництва, його громадську вагу, ступінь задоволення його гідности, емоційний тон, що буде забарвлювати його професійну діяльність на протязі всього його життя. І осьскільки така особиста задоволеність стала б соціально здійсненою не лише для обранців, але й для найширших шарів суспільства, остільки б це потягло за собою такі недосяжні наслідки для цілого характеру й зафарблення суспільних взаємовідносин, таке глибоке наближення до ідеалів соціального устрою, про котре людскість втомиласть навіть мріяти.

Можливе чи неможливе таке загальне розв'язання професійної долі?—Це залежить не тільки від того, чи пощастить науці знайти задовольняючі методи для професійних діагнозів та прогнозів, і не тільки від того, пощастить чи не пощастить

класові, що прагне до соціального будування, використати ці методи в інтересах людства, а не в інтересах пануючих груп, але також і від того, в якій мірі існуючий склад професійних потенцій людства відповідає тому складові необхідних професійних потенцій, якого вимагає вся сукупність умов даної доби. Бо соціальний хаос, що одбивається на процесі професійного добору, як хаос у використуванні професійних здатностей, заслоняє нам страшніше й загальне біологічне питання: питання про міру професійної здатності людства в цілому до тих завдань, що йому ставить історія.

Однак, як би ми не розв'язали це останнє питання, зараз у нас немає даних до негативного його розв'язання; отже можливість позитивного розв'язання, а значить й ідеального устрою суспільства не виключена, і вже однієї цієї можливості досить, аби надати проблемі професійного добору того особливого внутрішнього хвилюючого відблиску, що він характеризує всі першорядні проблеми.

І тому, коли ми знайомимось з фактами, що відбивають підвищену увагу до питання про професійний добір капіталістичного світу, коли ми дізнаємось про заснування ледве не що-дня нової установи для з'ясування цієї справи, про нові закони, що з'являються майже що-місяця, про нові спеціальні видання, що з'являються сливе не що-дня,—ми відчуваємо, що капіталістичний світ не тільки не перебільшує, але засліплений фетишизмом продукційності зовсім не помічає дійсної суті проблеми і згубного значіння її для самого коріння старого суспільства.

Спробуємо освітити в самих загальних рисах, в чому полягає сама проблема, якого характеру набув рух, зв'язаний з нею, на Заході, в чому суть тих метод, з котрими підходить зараз західня наука до її розв'язання, та в чому найбільші перешкоди, в світлі яких уявляються нам нині перспективи розв'язання проблеми.

I.

Суть проблеми професійного добору відбивається вже в самому поняттю «професії». Як що не заглиблюватись в окремі дефінітивні тонкості, то ми спостережемо дві головні тенденції у визначенню «професії».

Одна з них намагається зв'язати професію з заробітком, друга—з суспільною її ролю. Перша виходить з погляду окремого працівника, в центрі уваги котрого лежить заробіток, як мета і рація його професійної роботи, для котрого сама робота—лише засіб. Друга виходить з погляду суспільства, як єдності, для котрого окремі професії суть лиш знаряддя для

спільного досягнення загальної мети, і для якого заробіток є лише засобом виявлення соціального зв'язку суспільства з його членами, чимсь подібним до соціального пуловиння.

Не трудно помітити, що суперечка між цими визначеннями уявляє собою не просто ріжнотумання, але відбиток двох протилежних соціальних позицій: позиції індивіда, що відчуває себе змушеним розплачуватись за необхідні йому засоби до існування професійною працею, та позиції суспільства, що розглядає професійну діяльність індивіда, як його природну й необхідну соціальну функцію. Ці дві позиції відбивають дві великі доби в розвитку суспільства: вміраючу добу збирання соціальної єдності серед загального хаосу і роздорів та зору доби, що ще лише тільки починає займатись над історичним обрієм—доби зібраної соціальної єдності. Кожна доба має своє розуміння професії і в зв'язку з цим і своє відношення до професійного добору.

Як що в світлі соціальної концепції майбутнього професія індивіда є формою його соціальної функції, то для соціального світогляду минулого цей функційний характер професії ріжниться остільки, оскільки виявляється ріжниця самого напрямку суспільного процесу. В зв'язку з цим і професійний добір, цеб-то розподіл людей по ріжних професіях; носить характер професійної боротьби, тоб-то боротьби за ту чи иншу пайку суспільних продуктів, за котру вже лише з необхідности доводиться виконувати ту чи иншу соціальну функцію.

Професії домінуючі, а саме професії ватажка, царя, судді, жерця, господаря і т. д. розглядаються як невід'ємні прерогативи, особові чи групові, добути завоюванням, походженням чи ще якимсь засобом, так же, як здобувається майно; ці прерогативи мають яскраво зазначену рацію в наданню власникові їх ріжних привілеїв, чи то матеріальних, чи привілеїв чести, чи, нарешті, привілеїв для задоволення жаги активності. Самі ж ці привілеї вважаються не як компенсація з боку суспільства за понесену професійну працю, а, навпаки, ніби вони й повинні належати їх власникові самі по собі.

Навпаки, професії пригноблені, починаючи з професії раба, войовника, хлібороба, кінчаючи професіями вільних ремісників і управителів, а в де-які епохи навіть вчених, літераторів, філософів, розглядались як доля переможених чи невдак, котрим домінуючі групи дають якусь частку від своїх благ ніби з милости, і котрі повинні служити своїм панам не лише за цю милостину, а й по суті свого соціального стану.

Регулюючі сили професійного добору в цю довгу добу історії людства суть конкуруючі апетити і домагання груп і людей, вони обмежуються лише силою опору з боку пригноблених або змаганням апетитів співконкуруючих. В цьому відношенню порівнюючи байдуже чи то буде ця хижа група зайшлою, що підбиває вільний перед тим нарід в своїх рабів чи данників, чи то

буде стан або класа, що піднеслась з середини самого народу своїми бойовими здатностями і потім використала їх проти власних земляків. Ті, що опинились зверху в цій боротьбі, визначають і пайку здобичи і професійні функції, як для себе, так і для подоланих груп, не беручи на увагу ніяких мотивів, крім одного—збільшити здобич, а в ліпшому випадкові зміцнити регулярне її поєтавання, при чому «заробітку» в сучасному розумінні тут ще немає; існує лиш «здобич» чи «дохід» для одних, і як милість чи «утримання» для других. І такий розподіл лишається аж доти, доки в народі, в середині чи зовні його, не з'явиться нова група хижаків, остільки дужа, щоб скинути стару і сісти міцно самій. В періоди порівнюючого застою, коли нізвідки не з'являється сила, що може захитати встановлену рівновагу, досягнутий розподіл «професій» і здобичу може зберігатись між нащадками тої й другої групи; і в такому випадкові тим, що вважається за засаду професійного добору, буде походження чи посідання нерухомістю,—в устрої кастовому, феодальному, становому—однак же, це не змінює сути засади, що дуже добре виявляється при першій же сутичці, яка передає владу до рук фактичного переможця незалежно ні від його походження, ні від його попередніх прав володіння.

Дійсною засадою професійного добору в цю добу є принцип фактичної переваги, котра спирається на все, що може служити їй підтримкою, головним же чином на насильство.

В міру зросту свідомости, солідарности і суспільного значіння груп, що складають не нечислений вершок, а відносну більшість народу, ця засада відмінюється. На розподіл «здобичу» й професійних ролей починають впливати маси, формальною умовою для посідання пануючих постів стає вже не фактична перевага, а «вибори», суспільство аристократичне ступнево відмінюється в демократичне, при чому фактичний зміст такої зміни полягає в тому, що змінюється склад, а іноді й кількість пануючої групи та зовнішні форми захвату й підтримання влади. «Засада виборчости» не є по суті новою засадою професійного добору, а лише модифікацією «фактичної переваги», модифікацією, що є уступом під натиском нових інтересів та сил, що знаходять собі ідейну підпору у висуванні інтересів суспільства над інтересами його володарів і починають здогадуватись про функційну природу професій.

Але оскільки ґрунтовна зміна ще не заходить, оскільки суспільство лишається індивідуалістичним і заснованим на суперництві, остільки й професія розглядається, як знаряддя заробітку, а не як форма соціальної функції і силою, що регулює професійний добір, в дійсності по старому лишається сила змагання інтересів з тією лише різницею, що військова сила та сила землеволодіння поступаються, а на чільне місце висувається сила маєткового посідання, і що можливість підняти в лави пануючих формально надається всім. Але умовою необхідною для

останнього по старому лишається здатність фактично переважати, хоча б і в нових формах та новими засобами. Здобич чи дохід переходять в «заробіток».

Нарешті, в міру зросту свідомости соціальної єдності, в міру зростання ваги класів, що творять масу суспільства й перейнятих ідеєю солідарности, а не панування, стає можливим, хоч би в засаді, розуміння професії, як засобу заробітку. Ця концепція ще слаба, бо інерція тисячолітніх понять надто міцна, щоб зразу поступитись місцем для нової, але оскільки вона з'являється й закріплюється, остільки з'являється й стає мислимою й нова конценція професійного добору. Отже, як що професія є соціальна функція членів суспільства, а не засіб для заробітку, то, очевидно, що й розподіл цих функцій повинен регулюватись не інтересами й фактичною силою тих або інших осіб чи груп, але виключно соціальною доцільністю. Конкретно це визначало б, що кожна професія повинна виконуватись не тими людьми, що нею оволоділи, чи до неї загнані, а тими, що своїми здатностями природними й надбаними, найбільш до неї здатні.

Подібна система професійного добору є логичне завершення ідей примату суспільної єдності перед антагоністичними змаганнями індивідів. Коли б їй пощастило здійснитись, вона замінила б засаду фактичної переваги й засади виборчости засадою дійсної придатности.

Не трудно зауважити, що здійснення подібної системи наразилось би на величезне соціальне утруднення, якого не знала ще жадна попередня система, а саме на трудність стимуляції. Оскільки ідивідуальні апетити, домагання матеріальних здобутків, чести і т. п. перестали б бути регулюючою силою в цій новій системі професійного добору, остільки б з'явилась потреба в новій регулюючій силі настільки міцній, щоб вона змогла не тільки повести до максимального напруження діяльності, але й перемогти інерцію старої регулюючої сили, що далеко більш страшна й чіпка, ніж то може здатись на перший погляд, позаяк вона має за собою не тільки тисячолітню спадкову силу звичок історичної доби, але також й рештки біологічного інстинкту доісторичного мислівецького життя.

Такою новою регулюючою силою могли б стати або виключно висока свідомість соціальної необхідности, або задоволення, котре б приносила професійна діяльність сама по собі,— професійне задоволення.

Тільки могутнє й довге виховання, послідовно переведене через весь устрій суспільного життя, що кожною своєю дрібничкою демонстрував би з повною наочністю і невідпорною переконаністю для кожної людини можливість і перевагу соціальних мотивів над особовими,— може протягом довгого часу проробити цю титаничну працю, перевести незграбну соціальну машину людскости на рейки нового стимулювання.

Ця згубна протирічність, що зростає на шляху до соціального перебудування і полягає в необхідності соціального перевиховання для здійснення нового устрою і в необхідності нового устрою для здійснення перевиховання,—примушує думку шукати виходу іншими шляхами, хоч би в умовах системи зискової стимуляції.

Цей вихід можна б було знайти в тому випадку, коли б пощастило здійснити таке урегулювання професійного добору, що мало б своєю засадою—засаду реальної придатності, а своєю регулятивною силою—силу професійного задоволення.

Два питання повинні ми розв'язати, аби визнати цей вихід реальним: чи можливо здійснити подібну систему професійного добору і, коли можливо, то чи була б вона дійсним виходом.

Що до другого питання, то суть його полягає в тому, чи може професійне задоволення взагалі існувати, не як виключення, а як соціальна реальність, і як що може, то чи може воно з природи своєї бути силою, що примушує людей не тільки до праці, але й до повного напруження своїх трудових потенцій.

Важко собі уявити в наш час, аби щось було в силі примусити людей відмовлятися від діяльності, що була б їм під силу та одночасно давала задоволення,—особливо як би при тому вони були забезпечені в своїх основних потребах з передумовою доцільного розподілу людей по професіях. Потяг до праці, що дає вихід силам, що захоплює видимим поспіхом, що розгортає перед людиною захоплюючу перспективу дальших досягнень, що дозволяє безпосередньо відчувати дружній зв'язок з досягненнями тисяч других людей в тій же галузі, що наповнює душу гарячим тремтінням соціального пульсу і передчуттям найвищих перемог людського духу,—таке замилювання працею зовсім не є дивним навіть в сучасному суспільстві. Воно є запалюючою силою для тисяч діячів нової формації, якими здебільшого є наукові дослідники, робітники мистецтва, технічні конструктори, значна частина організаторів, значна кількість тих кваліфікованих робітників, що керують машинами—напр., пілоти, шофери, машинисти, монтери і т. и. Ця сила не тільки реальна, але й досить могутня, щоб примусити забувати часами й про малий зарібок й про різні нелади родинного й суспільного порядку.

Відома анкета Lewenstein'a, переведена 1911 р. серед 5.000 німецьких робітників, виявила помітну групу робітників (8,7% з тих, що дали відповідь), що діставали задоволення в своїй професії, при чому багато з них діставали задоволення незалежно від заробітку, і % цей підвищувався в тих професіях, де робота була різноманітніша та де гігієнічні умови праці були лекші.

Таким чином, коли ми говоримо про професійне задоволення, ми маємо на увазі не моралізуюче припущення й не ідеальну абстракцію, але реальне, хоч, на жаль, і не дуже поширене явище нашого життя, що приступне спостереженням, вивченню й поясненню.

Оскільки ж професійне задоволення здібне не тільки бути мотивом до роботи, але й джерелом найвищого напруження сил,—воно має всі ті позитивні соціальні данні, завдяки котрим зберігається при всіх своїх хибах стимул зиску.

І в цьому треба шукати відповіді на друге з поставлених нами вище питань—на питання про те, чи придатним буде професійний добір, заснований на професійному задоволенню та реальній придатності, стати дійсним розв'язанням основної соціальної антитези сучасності. Як-би подібний добір був здійснений, розв'язання антитези було б досягнуте, бо стимул, необхідний для нового суспільства, був би здійснений без необхідності попереднього здійснення для того самого суспільства.

Далеко складнішою буде відповідь на перше питання: чи можливе само здійснення подібного добору в дійсності.

Три основних труднощі лежать на шляху до його здійснення: трудність технічна, трудність соціальна та трудність біологічна.

Трудність технічна полягає в тому, щоб виробити методи досить точні й практичні для визначення властивостей необхідних для різних професій та для переведення професійного діагнозу людей, а також в тому, щоб знайти організаційні методи для реалізування небувалого й грандіозного завдання—правити професійною долею мільярдів живих істот.

Трудність соціальна полягає в тому, щоб організувати соціальну силу, яка не тільки захопиться подібним завданням і здібна буде збити опір дуже й дуже міцних ще сил, що будуть всіма засобами проти цього боротись, але й здібною буде зреалізувати й твердо довести до краю саме виконання завдання.

Трудність біологічна полягає в тому, щоб професійна придатність самого людства в цілому виявилась відповідною його професійним завданням. І ця остання трудність—сама страшна, бо як-би були знайдені всі методи й усунені всі перепони соціальні і всі люди були б розподілені по професіях, для котрих вони придатні, а тоді б виявилось, що для значної кількості професійних місць людей не стає, або ж для значної кількості людей відповідних їм місць не стає або ж для значної кількості людей не існує зараз взагалі професій, що дали б їм професійне задоволення,—в таких випадках розв'язання завдання могло б стати під величезною загрозою.

Однак, доки відповідних підрахунків не зроблено, у нас немає підстав боятись таких можливостей, коли ж підрахунки будуть підведені й песимістичні припущення справдяться,—це буде тільки визначати, що людскість стоїть перед новою великою проблемою, котру зараз можна (й повинно) передбачити, але котра реально перед нами ще не стоїть. Нам зараз досить того, що йти назустріч цій проблемі нам необхідно навіть і в тому разі, як-би розв'язання її для нас здавалось недосяжним.

А не йти до неї ми не можемо тому, що друга трудність—соціальна—вже поставлена на чергу до розв'язання історичним

ходом подій, а саме—суворою боротьбою класів, що рано чи пізно поставить питання про нові підстави професійного добору в цілій його гостроті.

Ця проблема стане перед свідомим свого положення соціалістичним суспільством не лише тому, що цього буде вимагати забезпечення максимального виробництва, але також і тому, що соціальна раціоналізація професійного добору логично впливає з основної організуючої ідеї соціалізму—з усупільнення самого регулювання господарчого процесу і планування його в інтересах цілого науковим шляхом. Мова йде тут про наукове планування в інтересах суспільного цілого найважливішої з продукційних сил—сили робочої, причому не в розподілі її кількості, а якості, згідно класичній формулі «від кожного по його здатностям і кожному по його потребі», формулі, що в першій своїй частині відповідає формулі розвинутого буржуазного суспільства: «всяка людина на своє місце» (*right man of right place*).

В освітленню цих міркувань найновіші західні спроби т. з. «професійної орієнтації», що викликають надзвичайно швидке зростання суспільної уваги до себе цікавості, суть не просто цікаві винаходи чи втішна вигадка, а надзвичайно важливий симптом виключної важности соціального процесу, що лише починає накреслювати свій справжній зміст і своє можливе історичне значіння.

Всі спроби, оскільки можна судити по літературних даних та по особистих враженнях, мають відношення не до першої й другої з зазначених трудностей,—а лиш до третьої, саме до методики аналізу професій та професійної діагностики людей. Нам потрібно ознайомитись з цими спробами, аби знати, що вони обіцяють та на які наражаються труднощі, і щоб з'ясувати, в якому напрямку повинна йти в звязку з цим наша власна наукова робота.

II.

ЗОВНІШНІЙ ХАРАКТЕР РУХУ ПРОФЕСІЙНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ.

Щоб зважити й оцінити характер і значіння того руху, однаково й наукового й громадського, що звязаний з іменням професійної орієнтації, потрібно знати й зовнішні форми його вияву, цеб-то ті вияви громадської уваги й діяльності, що воно породило,—його, так би мовити, соціальний резонанс і той науковий ґрунт, цеб-то ті теоретичні передумови й методологічні підстави, якими він ідейно живиться.

Соціальний резонанс руху професійної орієнтації досить імпозантний, особливо як що взяти на увагу дуже молодий вік руху.

Минуло всього коло п'ятнадцяти літ з того часу, як в Америці народились спеціальні установи для керування по

обранню професії («vocation guidance bureaux»), що з'явилося, треба думати, не без ідейного зв'язку, до де-якої міри, з наукою Тейлора (котрий у своїй віданій праці про наукову організацію виробництва висував засаду: «кожна людина на своєму місці», right man of right place,—як одну з підстав наукової організації).

Праця цих бюро притягла до себе увагу психологів, котрі зробили спробу підійти до того ж завдання з наукової точки зору. Ці перші спроби зв'язані з іменем Мюнстерберга, німця з походження, і професора Гарвардського університету. Опис його експериментів по психологічному добору телефонисток та трамвайних провідників, опублікований в «Grundzüge der Psychotechnik» (1913 р.), став першим літературним товчком для всіх послідуєчих спроб.

Першим важливим соціальним фактором, що значно сприяв розповсюдженню нової ідеї та її перевірці на практиці, стала війна. Роскриваючи й загострюючи проблеми, що назрівали вже в мирний час, війна щедро втягала в їх розв'язання все нові й нові засоби та все нові й нові сили.

Щоб використати в належній мірі перевагу, що давала техніка арміям, потрібна стала величезна кількість спеціалістів, котрих належного числа не було і котрих необхідно було підготувати масами в найкоротший термін: шоферів, літунів, повітряних спостерігачів, радіотелеграфістів, артилерійських наводчиків і т. д.. При обмеженій кількості інструкторів і необхідності підготовки спеціалістів в найкоротший термін умілий попередній вибір учеників мав особливе військове значіння.

В цьому напрямку роботи вели одночасно обидві воюючі сторони (невідомо лише, чи робилось щось в цьому напрямку в Росії). Найбільші поспіхи виявились як раз в тій професії, що в цій війні відіграла найбільш яскраву роль—в професії літунів (Франція, потім Італія, Англія и Америка. Німці зайнялись серйозно цією проблемою лише під кінець війни).

Найбільш грандіозним по своєму масштабові пристосованням психологічного добору для військових цілей був гігантський експеримент, переведений в 1918 році в Америці над 1.700.000 жовнірів та 40.000 офіцірів. Цілий рік готувався з американським темпом до цієї роботи спеціальний Psychology Committee при найближчій допомозі American Psychological Association, цеб-то фактично майже всіх психологів Америки. Спеціальний добір дослідників, що складався з психологів та студентів старших курсів психологічних факультетів, проведених через спеціальні двохмісячні курси, працював на протязі всього 1918 р. На підставі цих іспитів, переведених з глибокою таємничістю, була переведена браковка жовнірів, виключення цілком непридатних, призначення на чорні роботи нездібних до строю, комплектування унтер-офіцерських й офіцерських шкіл, нівелювання складу частин по рівню інтелігентности, набори в спеціальні часті і т. д.

Для характеристики значіння цього експерименту Ліпман наводить слова Dodge'a, котрий вважає, що «цей експеримент може дати підставу для розвитку військової психології, чинність котрої буде сильніш, ніж чинність 42 см. гармат».

Вже під час війни, а ще більш після війни, в добу демобілізації, цікавість до наукового визначення професійної придатності з неймовірною швидкістю захопила промислові кола. Я розпоряджаю лише даними, що стосуються Німеччини, але й вони досить показні. В Німеччині рух професійної орієнтації покалічено вузько-приватно-власницьким характерам його використання. А саме, поруч з звичайними у цілому світі бюро порад по добору професії (Berufsberatung), що організовані майже при всіх біржах праці, переводиться також особливий вибір (Berufsanslese) найбільш придатних на ту чи іншу окрему працю. Для цього існують окремі лабораторії, що не дають поради робітникові, яку вибрати професію, але дають поради працевдавцям, кого з кандидатів вибрати для даної професії.

Такі лабораторії, іноді досить багаті спеціальними апаратами, влаштовані на підприємствах: Круппа, Даймлера, Людвига Лева, Авгсбург-Нюренберзьких машинових фабрик, Т-ва Ауер, Загальної Компанії Електрики, Сіменсі Шукерт, Цейс, Уніон, Агфа, верфи Блом та Фос в Гамбурзі, при всіх майстернях німецьких залізниць (для машинистів окрема центральна лабораторія в Дрездені), трамвайних провідників, при школі телеграфистів для т. з. Schnell-Telegraph і т. д. Треба зазначити, що саме в цих лабораторіях, а не в бюро для Berufsberatung прикладають свої сили німецькі вчені.

Не менш помітна і та участь, що бере в русі громадська діяльність. В цьому відношенні, звичайно, на першому місці стоїть Америка.

Надії, що покладаються американцями на здійснення засади «кожній людині її місце», зформувані характерним для них засобом—переведенням на долари—виливаються в суму 60 мільярдів доларів додаткового річного доходу для одних Сполучених Штатів. Привабливість цієї суми мабуть визначає той розмах, що надається заснованому минулого року спеціальному інституту, на чолі якого стоїть відомий Cattell та ректор Jale університету, котрому поставлена мета—не більше й не менше—як господарче відбудування всього післявійськового світу.

В Англії відповідний National Institute of Industrial Psychology ставить собі метою «підтримку й пристосовання психологічних й фізіологічних дослідів в цілях поліпшення положення людини в промисловості й торгівлі». На чолі Інституту стоїть рада, в ній беруть участь декілька десятків професорів-фізіологів, психологів, педагогів, медиків та представників політичних течій (в тому числі Асквіт, Бальфур), робітничої партії, тред-юніонів та промисловців.

Найстаршою заснованою на континенті установою є «Office intercommunal pour l'orientation professionnelle» з Christians'ом на чолі, що працює при жвавій участі проф. Descoly; вона зародилась ще до війни в Бельгії.

В Іспанії вже кілька літ працює й видає свої *Annals Institut d'orientation Professionnelle*.

В Мілані організується *Istituto Fisiologia sociale* при участі професорів Doniselli, Pugliese, Patrizi. Інститут буде мати три відділи: фізіології споживання, фізіології праці та експериментальної педагогіки з спеціальним бюро для професійної орієнтації. В Токіо Інститут Промислової Психології (*Kyusho Kai*), що буде, між иншим, навчати директорів підприємств психофізіології робітників.

Участь державної влади виявляється в цьому русі найдужче у Франції, де всі бюро професійної орієнтації з осені 1922 р. одержують державну підтримку та де існують спеціальні комітети при міністерствах праці, гігієни та соціального забезпечення.

В Німеччині остання конференція розробила минулої осені план спеціального *Reichsamt* для питань професійної орієнтації.

Що торкається, нарешті, зовнішніх виявів наукової роботи, то вони не менш численні.

В Америці *vocational guidance* розробляється майже при всіх університетах (а де-які університети, як переказують, завели психологічний іспит, як обов'язкову умову прийняття в студенти, замість іспитів, саме Нью-Йоркський, Колумбійський і почасти Чикагський). У Франції праці ведуться в *Institut de Psychologie* при Сорбоні, *Laboratoire de Psychologie du Travail* при *Conservatoire National des Arts et de Métiers* (l. Amor), де з цього року видаються особні дипломи для тих, що скінчили по спеціальностях організації праці, далі в *Institut Lannelongue d'Hygiene sociale* (де працює Frois). В Швейцарії існує *Cabinet d'orientation professionnelle* при Інституті Ж.-Ж. Руссо та кабінети при університетах Цюрихському та Женевському. В Німеччині працює проф. В. Штерн (Гамбургський університет), далі проф. О. Lipman (*Institut für angewandte Psychologie* коло Берліну), проф. Mege (*Laboratorium für industrielle Psychotechnik* при Шарлотенбергській політехніці, проф. Rupp, що зібрав при Берлінському університеті багату колекцію матеріалів по психологічній методології, проф. Giese в спеціальній лабораторії в Галле, *Porrelementer* в Кілі і багато інших. Існують заклади також в Чехії, Польщі, Швеції, Фінляндії, Японії, Венгрії, Румунії, Південній Америці. Що торкається спеціальної літератури, то вона вимірюється вже сотнями видань,—коли лічити книжки, що трактують спеціально проблеми професійної орієнтації,—та тисячами, коли брати книжки, що найближче до неї стосуються. Існує коло десятка спеціальних періодичних видань, (*Praktische Psychologie*, *Psychotechnische Rundschau*, *L'orientation professionnelle*, *La formation professionnelle*, бельгійські *Bulletin Trimestriel* і т. д.) Окремим

статтям по питаннях профес. орієнтації присвячують все більше місця в журналах психологічних, технічних, економічних та інш.

Нарешті, показником служить і часте повторення спеціальних з'їздів, з котрих три носили міжнародний характер (останній 1922 р. в Мілані) та ставлення питань профес. орієнтації на з'їздах інженерів, на конгресах психоаналітиків, на останньому (Віденському) конгресі соціологічному і т. д.

Кожний тиждень приносить відомості про якусь нову установу або новий журнал, нову книжку новий курс лекцій і т. д.

Такими є масштаб та зовнішні рямці цього руху. Вони свідчать, звичайно, не стільки про практичні досягнення його, скільки про гостроту зачепленої ним соціальної проблеми та бурхливість сподіванок, зв'язаних з можливістю її розв'язання. Де ж той науковий ґрунт, на якому став можливим такий швидкий розквіт?

В різних країнах профес. орієнтація базується на даних різних наук. Головними з них будуть три: психологія, фізіологія та медицина. Однак, медицина по суті справи обмежує свою роль негативними порадами, попередженнями від професій, особливо шкідливих при даному стані здоров'я; фізіологія (головним чином праці Ж. Амара у Франції) ще не сказала в цій галузі свого рішучого слова. Основні спроби професійної орієнтації проходили й проходять до сього часу в цілому світі під прапором т. з. диференціальної психології.

Суть диференціальної психології у відмінну її від загальної полягає в тому, що вона ставить своїм завданням не відшукування загальних законів психічного життя, що мали б силу для всякої людини, але вивчення різниці між людьми та групами людей, студіювання індивідуальних особливостей, на підставі котрого диференціальна психологія намагається з'ясувати зв'язок та взаємну залежність окремих психічних властивостей, їх походження та значіння. Таким шляхом диференціальна психологія намагається підійти до розуміння структури духового життя особи, як цілого, у відмінну від психології загальної, що задовольнялась досі або визначеннями й описами, або експериментувала над окремими елементарними фактами, як відчуття, реакції увага і т. п.

Ідейним матеріалом, що ліг в основу цього нового напрямку в психології, стала, з одного боку, точна метода, експеримент, що закріпився в загальній психології з часів Вебера та Вундта, з другого боку—збільшення цікавості—не зважаючи на свою методологічну невибагливість—до спроб окремих психологів трактувати проблеми характерів, цеб-то до спроб, скерованих на вивчення не психічних елементів, а психічного цілого.

Традиції лабораторної методики, що заважали психологам—особливо німецької школи—відвестись серйозно до цих характерологічних спроб, були почасти ослаблені в своїй зарозумілій претенційності в зв'язку з загальним методологічним зворотом

кінця XIX в., зв'язаним з іменням Карла Менгера—з одного боку, Віндельбанда й Ріккертта—з другого. Цей зворот висунув проблеми ідеографічні, цеб-то проблеми описів, систематизації й оцінки конкретних процесів, на рівну ногу з проблемами номотетичними, цеб-то проблемами закономірностей.

На ґрунті цього звороту стало можливим, не порушуючи наукової гідності, задовольняти свої природні інтереси до дослідження більш високих психологічних функцій та тих своєрідностей, що в цьому відношенні відрізняють людей. Необхідно було тільки знайти методу, придатну для таких дослідів і в той же час маючу основні властивості справжньої пристойної методи.

Такою метою й стала метода «тестів», вперше описана в 1890 р. американським психологом Cattell'em (Mental Testes and Measurements). Однак, перші спроби були несприятливі і майже не виходили за межі тих психічних властивостей, котрими займалась ще до того німецька лабораторна психологія (Cattell вивчав динамометричні натиски, рухи рук, час реакцій, поділ лінії пополам, кількість засвоєних пам'яттю літер і т. д.).

Дійсне ж значіння для психології й те місце, що вона придбала в науці згодом, надали цій методиці праці Альфреда Біне, що він переводив на протязі ряду літ вкупі з шерегом інших дослідників; вони пробили цій методиці дорогу й привели до загальнозвісної системи вивчення розумової обдарованості дітей.

Нова метода притягла до себе увагу не лише психологів, але й правників, педагогів, психіатрів й соціологів. В ній добачили можливість збудувати науку, що полишаючись точною, охопила б ряд нових й більш складних та важливих психічних фактів, для т. з. «індивідуальної психології».

На протязі десятка років з'являється ряд спроб пристосувати нову методу в педагогіці, спроб, що завершилися систематичними селекціями школярів для переправлення їх у вищі народні школи в ряді міст Німеччини, обов'язковими по закону іспитами інтелігентности для всіх школярів в Австрії, та величезними іспитами для прийому до різних шкіл і навіть до університетів в Америці (про них ще точних відомостей не маємо).

Одночасно переводились систематичні дослідження над психологією зізнання свідків (Aussage), що мають величезний інтерес для судових цілей та майже неоглядні дослідження в галузях психопатології, порівнюючої психології рас, віків, полу, над індивідуальними різницями в окремих функціях—як сприйняття, увага, уявлення, пам'ять, судження, всилення, інтереси, темпераменти, емоції і т. д. З працями в новій галузі зв'язують свої імення такі психологи, як—Холл, Герман, Горндайк, Jerkes, Декролі, Клапаред, Лан і багато сотень інших. В. Штерн дає першу спробу витриманої теоретичної систематизації нової науки (Differentielle Psychologie), а наведена ним неповна бібліографія перевищує вже в 1921 р. дві тисячі окремих назв.

Однак, всіх цих окремих завдань не було досить, аби надати новій методі захоплення й внутрішньої певності, що їй бракувало. Надати їй цієї сили судилось тільки професійній орієнтації, що взяла її за свій базис.

Зворот психології в напрямку диференціальних дослідів та метода тестів—це й стало тим науковим ґрунтом, на якому росте професійна орієнтація в її сучасному значінню.

(Далі буде).

—

ПРОФ. О. ФЕДОРОВСЬКИЙ.

Краєзнавча робота в Харкові і на Слобожанщині.

Харків—великий університетський центр, здавна був одним з осередків наукового вивчення України і поширював свою краєзнавчу діяльність не тільки на Харківщині, але й далеко поза її межі. Два колишні університетські наукові товариства «Общество Испытателей Природы» и «Историко-Филологическое Общество» провадили поважну дослідчу роботу переважно краєзнавчого характеру. Харківське «Общество Любителей Природы», що виникло порівнюючи недавно, об'єднувало аматорів, натуралістів і шкільну молодь, серед котрої вербувало корисних молодих робітників і ширило ідею охорони природи. Перші два товариства мали поважні органи: «Труды Общ. Испытателей Природы» і «Сборники» і «Вѣстникъ Историко-Филологическаго Общества», добре відомі фахівцям. «Бюллетени Общ. Любителей Природы» були часописом науково-популярного типу, але дуже живим і цікавим.

Низка організацій науково-прикладного характеру, як «Харьковское Общество Сельского Хозяйства», Обласна Сільсько-Господарська досвідна станція, Ентомологічне Бюро Губернського Земства та інші, що по самих своїх завданнях були організаціями краєзнавчими, звертали в своїй роботі найпильнішу увагу на чисто наукові питання і також мали свої видання.

Як раз в останні перед війною роки і особливо вже під час війни інтерес до вивчення місцевого краю і значіння, якого надавали цьому вивченню, дістають у нас, як і всюди, загальне визнання. Губернське Земство розпочинає гідрологічне, потім ґрунтово-ботаничне досліджування Харківщини, доручене проф. А. В. Набокіх і проф. В. І. Талієву, і гіпсометричну дескрипцію під керівництвом Ю. М. Шокальського. Всі польові роботи до цих досліджувань було вже закінчено, але з-за обставин часу, наслідки їх не оголошені, що ж до вивчення ґрунту то результати цієї праці, певно, в значній мірі загинули зі смертю керівника.

Розвиток інтересу до місцевої природи виявився в надзвичайно швидкому зрості екскурсійної справи, організацію якої провадило почасти «Общ-во Любит. Природы» і яка широко

розвивається особливою екскурсійною секцією «Харьковского Общества Грамотности».

Цілі стаціонарного вивчення природи мала задовольнити Північно-Донецька Біологічна станція «Об-ва Испыт. Природы», заснована ним коло м. Змійова, і яка за недовгий час свого існування згуртувала значну групу молодих дослідувачів і студентів, а також кількох видатних учених (В. М. Арнольд, Ю. А. Філіпченко, Н. В. Воронков і), переважно гідробіологів, але також і інших фахівців.

Наслідками збільшення інтересу до місцевого краю являються між іншими два корисні видання: «По окрестностям Харькова» історично-природничий справочник, з ботаничним, геологічним і кліматологічним відділами, виданий студентами Харківського Університету р. 1916; і виданий в-вом «Союз» р. 1918 збірник «Природа и население Слободской Украины», досить велика (335 стор.) колективна праця за редакцією В. І. Талієва, що подавав дані з географії, кліматології, геології, ботаніки, зоології, ґрунтознавства, археології, історії, етнографії, економіки, топографії, екскурсійні маршрути.

Революція, звичайно, відбилася і на справі досліджування нашого краю. З перелічених вище організацій припинили своє існування «Х. Ист.-Фил. Об-во», «Х. О-во Исп. Природы», «Х. О-во Грамотности». Лише року 1922 поновило свою діяльність «О-во Исп. Природы», яке, однак, загубило свою Північно - Донецьку Біологічну Станцію, пограбовану й мало не до щенту зруйновану околишніми мешканцями.

Діяльність інших установ, що провадили краєзнавчу роботу при постійних змінах влади, підлягала різним пертурбаціям і лише в останній час так сяк налагоджується.

До того ж треба додати жахливі витрати культурних сил: смерть цілої низки видатних наукових діячів, що присвячували свої сили краєзнавчій роботі. Серед цих втрат цілком непоправними являються: смерть академіка М. Ф. Сумцова, проф. Л. В. Рейнгарда, проф. Н. В. Воронкова, проф. М. А. Алексеєнко, пр.-доцента М. Я. Савенкова, проф. А. А. Потебні і цілої низки інших.

Кілька видатних діячів місцевого краєзнавства кинули за цей час Харків і працюють в інших місцях, як проф. В. М. Арнольд, проф. В. І. Талієв, Г. І. Ширяєв, К. А. Угринський та інші.

Можна сказати, що краєзнавча робота за останні п'ять років провадилася в надзвичайно тяжких умовах. Одним із проявів цих умов є майже повна відсутність наукового друкованого слова. Всі вищеперелічені наукові й науково-популярні журнали припинилися і до цього часу жодний з них не має можливості друкуватися. З нових періодичних видань журнал «Наука на Украине» — єдиний науковий журнал в Харкові, призначений, однак, для цілої України, зовсім не має краєзнавчого характеру і цілком не задовольняє потреби в оголошенні праць хоч би тільки Харківських учених.

Ця відсутність наукової преси є, звичайно, великою перешкодою для діячів науки, в тому числі й для дослідувачів краю. Безумовно, це найгірше відбивається на діяльності їх і не тільки затримує поширення надбаного знання, але й пригнічує інтерес до дальшої роботи і таким чином мало не зовсім зупиняє наукове краєзнавство.

Коли ж до цього додати ще цілу низку додаткових умов, що творять надзвичайно важкі обставини праці,—повну матеріальну незабезпеченість наукових робітників, відсутність потрібного наукового оточення, зруйноване впорядження й оборудовання, руїну лабораторій і кабінетів, повну відсутність літератури та інші, то буде ясно, що рівняючи до Росії, українське краєзнавство перебуває в незрівняно гірших умовах і, звичайно, представники його не мали й не мають змоги виявити особливо інтенсивної праці.

Однак, не дивлячись на всі ці несприятливі умовини, краєзнавча робота провадиться і, подекуди, з великим поспіхом. Це є, звичайно, наслідком щирої відданості справі досліджування.

Зрозуміло, що в Харкові краєзнавча робота цілком не припинялася і весь час йшла роз'єднано, часто без звязку з якимись-то установами й тому ми беремося розглядати цю роботу просто по фахах. Звичайно,—наші відомості далеко не вичерпуючі й не зовсім рівномірні, але ми вирішили поділитися бодай тим, що нам відомо.

В галузі географії прив.-доц. Н. І. Дмитрієв продовжував свої роботи по досліджуванню льодовикових відкладів на Харківщині, простежив межу поширення валунів, які занотовано ним в 35 точках губернії («Наука на Україні» № 4). Він же займався питанням про рельєф України і зібрав до цього питання значні матеріали.

В останій час питанням про річні долини України і зокрема Харківщини, в звязку з льодовиковою добою, зацікавився також і проф. А. Л. Рейнгард.

Що до гіпсометрії Харківщини, то гіпсометричну дескрипцію її, під керівництвом Ю. М. Шокальського, було закінчено ще за часів війни і зібрані матеріали обробляються зараз Ю. М. Шокальським. Ми нетерпляче ждемо оголошення незвичайно цікавих і інтересних для нас наслідків обробки.

По гідрології надруковано було короткий опис рік західньої й східньої частин Харківщини в «Отчетах» губернської земської управи.

По лінії геології треба згадати «Геологический очерк гор. Харькова и его окрестностей» и популярний, «Геологический очерк Харьковской губернии», які ввійшли до збірника «Природа и население Слободской Украины». Обидва начерки написані автором цих рядків.

В галузі гідрогеології після вдалої роботи М. М. Лапіна про Харківщину, надрукованої в отчетах губернської земської

управи за р. 1915, продовжував збирання матеріалів про бурові щілини на Харківщині О. С. Федоровський. Він же зібрав значні відомості що до бурових щілин м. Харкова, які готуються до друку. Ним же складаються докладні геологічні розрізи м. Харкова з околицями. Рівнобіжно з цим питання про дебет щілин, хитання рівня артезіанських вод і напрям водного потоку в різних виднокругах розроблює проф. Н. Г. Міклашевський.

Досліджуванням ґрунтів Харківщини займається Н. А. Ремізов, який докладно вивчив кілька невеликих районів: коло ст. Лозовенька (зоотехнікум), коло ст. Борки, ст. Бабаї.

Що до корисних копалин провадив роботу О. С. Федоровський, що зібрав данні по всіх видах їх в губернії. Данні, почасти ввійшли до «Мапи корисних копалин України», виданої Українським Геологічним Комітетом; а в останній час провадив досліджування фосфоритів та інших корисних копалин Ізюмського повіту.

В галузі ботаніки продовжувалися роботи школи проф. В. М. Арнольдї по вивченню фітопланктону рік і озер Харківщини. Проф. Л. А. Шкорботов оброблював матеріали по фітопланктону р. Донця для вияснення можливості водопостачання м. Харкова річною водою. Н. Т. Дідусенко підготувала до друку працю про фітопланктон озера Лиман Зміївського повіту і веде роботу по «лиманах» (терасових озерах) Харківщини й вкупі з А. І. Прошкіною вивчає фітопланктон ріки Мжи та її допливів. А. І. Прошкіна закінчила роботу по планктону й квітковій флорі ріки Вовчої і солончакових водоймів Харківщини.

Вивчення цвіткових рослин провадив на Куп'янщині М. В. Клоков, на Харківщині—Н. І. Котов, ширшими ж ботаніко-географічними питаннями займався Є. М. Лавренко, що зібрав уже великі матеріали по ботаничній районізації Харківщини і закінчив вельми цікаві праці про болотнинники.

По прикладній ботаніці роботи зосереджувалися в Фітопатологічній Бюрі обласної досвідної станції, де, після смерті проф. А. А. Потебні, продовжує успішно роботу по вивченню паразитичних грибів краю Т. Д. Страхов.

По зоології хребетних працює В. Г. Аверін, що зібрав значні збірки з орніто-фауни Харківщини, а в останні роки спеціально вивчає в цьому відношенні величезне озеро Лиман Зміївського повіту. Під керівництвом В. Г. Аверіна, як голови Всеукраїнського Товариства Любування, з великим успіхом провадиться збирання матеріалів про ссавців Харківщини. В цьому напрямі працював Н. Н. Мігулін (кажани) і значних наслідків дійшов В. С. Віноградов (гризуни).

По зоології безхребетних продовжували працювати Т. В. Родіонова і М. П. Марков, вивчаючи фауну прісних вод, а М. П. Марков вивчав також паразитів птахів, риб і низчих звірят. Н. Н. Фадєєв закінчив працю про коловраток Донця й інших водоймів.

В галузі антропології, окрім видатних праць проф. А. А. Івановського про вплив голодування на антропологічні відзнаки населення Росії та України («Наука на Україні» №№ 3 і 4), також досліджування дітей провів Л. П. Ніколаєв, теж досягши важливих наслідків (друкується в журналі «Врачебное Дело»).

По доісторичній антропології працював Л. П. Ніколаєв, проробивши дослідження над кульшами кістяків з розкопувань на Харківщині, що дали цікаві вказівки на різні родності кульші у кочовників і осідливих племен. Л. Чучукало працювала над доісторичними черепами з Харківщини.

По археології робота гуртувалася навколо Археологічного Музею, якого р. 1920 було відокремлено від «Музея Изящных Искусств» Харк. Університету в нове помешкання з новою перебудовою в розміщенню експонатів. Тут провадилася реєстрація всіх пам'яток губернії, складалися докладні карткові покажчики і кілька археологічних мап з різних категорій пам'яток і культур. Проведено кілька екскурсів на стоянки, городища, могили і зольники, під час яких зібрано масовий матеріал. Найдокладніше вивчалися околиці Харкова, де відшукано багато пам'яток. Велике число кераміки звірячих кісток, а також і інших недобитків культури зібрано на Донецькому Городищі і на зольниках в різних місцевостях.

Проф. О. С. Федоровський провадив розкопування в Змійові (покорчені кістяки) і в Липовій Рощі (бідний скито-сарматський могильник), дослідив стоянки на ріці Мжа в Харківському повіті, по Донцю в Змійовському й Ізюмському повітах, де найважливішими були знахідки тарденуазської культури. Він же дослідив де-які майдани в Змійовському, Валківському, Ізюмському повітах і зольники в Харківському і Богодуховському. Займався зведенням і обробкою всього археологічного матеріалу по Харківщині, що зберігається в Харків. Археолог. Музеї, а також в інших місцях, як і всіх літературних відомостей для монографії «Археология Слободской Украины», перший том якої (категорії пам'яток, камінний та бронзовий вік), уже закінчено. Надрукував статті: «Доісторичне минуле Харківщини»; «Природа и население Харьковской губернии», Харьков 1918 г., «Доисторические древности в бассейне р. Донца» («Изв. Лисичанского Музея 1921»); «Доисторические разработки медных руд и металлургия бронзового века в Донецком бассейне» (Воронежский Ист.-Арх. Вестник. № 2, 1921); «Две бронзовые статуэтки Харьк. Археологического Музея» («Наука на Украине» № 4, 1922).

Г. І. Тесленко брала участь в розкопуваннях Верхне-Салтівського могильника, де вона відшукала надзвичайне хинське свічадо з драконом та інші нові для могильника речі. Вона ж дослідила городище коло с. Люботин Валк. пов. і збирала матеріал про поширення зольників і зв'язаної з ними кераміки з дірочками по краю. Дві перші праці здала до друку.

А. А. Потапов вишукав і вивчав кілька стоянок по р. Мерлу, групи зольників і поораних могил в околицях Богодухова, а також зняв групи великих майданів Валківського повіту.

Л. Н. Соловйов вивчав кілька стоянок по р. Уди, дослідив низку місць з різними пам'ятками і склав археологічну мапу околиць Харкова.

М. Я. Рудинський (Полтава) видрукував роботу «Дюнні стації неолітичної доби з побережжя Ворскла», що стосуються до тарденуазської і робенгаузенської культур в Охтирському пов. в «Записках Українського Наукового Товариства на Полтавщині» Вип. 1, р. 1919.

В. А. Бабенко (Вовча) продовжував свої довголітні розкопування Верхне-Салтівського могильника, а також розкопував Вовчанське городище, де здибав кераміку трьох різних типів, зокрема Салтівського. Наслідки розкопувань передано до Вовчанського Музею.

Велику роботу провів Н. В. Сибільов (Ізюм), який вишукав численні схованки пам'яток старовини в Ізюмському повіті: коло с. Петровського і Великої Комишевахи, коло впливу річок Берека до Донця в 30 точках, по Донцю коло слободи Верьовкиної—в 11 точках, коло с. Співаківки, Заводів, хуторів Герсєванівки, Викличивки, Сніжкових, в околицях Ізюма—в 11 точках та в інших місцях. Численні пам'ятки належать до раннього й пізнього неоліта бронзового віку, скито-сарматської, готської, римської, пізно-кочевницької культур, до татар Золотої Орди і слов'ян.

Ю. В. Богданович (Ізюм) вишукав коло Ізюма надзвичайну майстерню середньонеолітичних кремінних знарядь.

С. Ф. Таранов (Ізюм) знайшов добру стоянку з мішаними культурами коло с. Гончарівки.

І. І. Різниченко і В. І. Різниченко зібрали значну кількість пам'яток XVI-го віку на Цареборисівському городищі, а І. Ф. Гончаренко коло Цареборисова знайшов незвичайну багатолику бронзову статуетку, як гадають, Золотої Орди.

Праця по етнографії провадилася навколо двох установ—коло «Музею Слобідської України» і коло «Кабинета Славяно-русской филологии» ІНО. При Музеї існувала де-який час особлива «Етнографічна Комісія» Харківського Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини. В праці музею брали участь: акад. М. Ф. Сумцов († 1922), проф. Д. К. Зеленін, Р. С. Даньковська, Н. Є. Редін, Ф. Ю. Зелінській. В кабінеті слов'яно-руської філології, де мається окремий етнографічний відділ, працювали учні проф. Д. К. Зелєніна, студ. б. «Академии теоретических знаний» і студенти ІНО.

Етнографічні екскурси, завдяки повній відсутності коштів, відбувалися лише в Харкові та його околицях.

При Музеї було складено етнографічні програми—для збирання народніх дитячих цяцьок (надруковано у в. 2 «Воронежского Ист. - Арх. Вестника» р. 1921), для вулишних

спостережень, для збирання окрас на вікнах, збирання обрядових печив, для збирання відомостей про обряди Зелених Свят і Купайла, анкету для збирання дитячих цяцьок (для школярів), план досліджування базарів, ярмарків, інструкцію до збирання етнографічного матеріалу й план етнографічного екскурсу на певну тему. На прохання Полтавського Губкописа редагувалися його програми. Окрім того, Музеєм зібрано відомості про місцевих кобзарів (слова й мелодії пісень), про прикраси вікон і хат, про сучасні дитячі народні цяцьки, обрядові печива, обряди Зелених Свят і Купайла на Змійовщині (записано мелодії обрядових пісень), про Різдвяні й Великодні Свята, хресні ходи й про лікарські трави.

Учнями проф. Д. К. Зеленіна записано кілька тисяч «частушек» та інших сучасних модних народніх пісень. «Частушки» вивчаються переважно згідно на відбиток в них народніх настроїв—відгук на сучасні події, політичне й громадське життя країни, позначається також вивчення пісень з боку тих соціально-психологічних законів моди, яким підлягає ступінь (глибина) поширення в масах окремих модних пісень і протяг захоплення ними мас (хвилі моди).

Вивчено зовнішній побут і народню словесність у великоруських селах—с. Залінейное (Заваліно теж) Конградського повіту, с. Дічья Льговського повіту (тут, між іншим, характерними є «саяны»—сарафани старовинного крою, шиті з простих полотнищ, фарбованого корою вільхи холсту, без всякого крою), частково с. Солдатское Грайворонського повіту. Українські казки записано у Валках Харк. пов. і в с. Глушково Грайворонського повіту.

Д. К. Зеленін закінчує досліджування про плетене взуття (виготвлюються потрібні до друку малюнки) і починає досліджування про жіночі головні вбори руського народу (еволюція їх форм).

Вивчення народього мистецтва зосереджено, головним чином, в «Музеї Старо-Українського Мистецтва», де викл. С. А. Таранушенко провадив безпереривну працю по вивченню українського будівництва і видрукував роботи: «Хата по Єлисаветинському пр. ч. 35» з 12-ю таблицями креслень і малюнків, виготовлених В. Троценком, і розвідку «Старі хати Харкова».

Зараз закінчує друком видання докладного альбому креслень и малюнків найстарішої в Харкові будівлі—Покровського Манастиря, одної з небагатьох пам'яток українського кам'яного будівництва.

М. Я. Рудинський (Полтава) видрукував розвідку «Архітектурне обличчя Полтави» (р. 1919).

К. А. Берладіна проробила велику роботу по вивченню високого церковного шитва, почала вивчення українського іконо-малярства.

С. Ф. Степанова описала значну серію деревляних хрестів Музею; зробила аналіз орнаменту їх. Зараз вивчає зміни в орнаментах на церковно-ювелірних річах України з початку XVII до XIX в.в.

О. С. Федоровський займався аналізом геометричного орнаменту українських народніх писанок з погляду властивих писанкам елементів симетрії.

В галузі лінгвістики проф. О. Н. Синявським зложено програм для збирання діалектологічних матеріалів на Лівобережній Україні, зібрано де-які записи говорів Харківської, Полтавської і Катеринославської губ. Розроблено план складання карткового покажчика окремих діалектологічних відзнак, але ж робота складання, як така, тільки що починається.

Що до місцевої історії, то робота зосереджена на дослідчій кафедрі історії України і провадиться під керівництвом акад. Д. І. Багалія, який продовжував вивчення життя й творчости українського філософа Г. С. Сковороди, зокрема стилю його творів. В тому ж напрямкові працювали аспірант А. П. Ковалівський, що вивчав добу Сковороди і аспірант Ткаченко— впливи на Українське письменство.

Аспірант П. І. Тиховський займався біографією і творчістю невідомого слобожанського поета Хведора Балака. Єрофеев— пам'ятками цехів, а аспірант О. Г. Водолажченко— історією Харківського Колегіума до 40-х р.р. Аспірант Горбань вивчав питання про дворян, записаних до подушного окладу.

Як видно з виложеного вище, краєзнавча робота, не дивлячись на найтяжчі обставини, не припинялася, а з відновленням нормальних умов швидко росте й розвивається. Ми в останній час бачимо, як виникають цілі низки невеликих повітових музеїв, що все ведуть ту або іншу краєзнавчу роботу, зустрічаємо спроби організації гуртків чи товариств вивчення місцевого краю, як в Куп'янському, де в останній час починають друкувати навіть невеликі праці з місцевої природи; такі ж спроби повстають в Ізюмі, в Богодухові мається група культурних робітників, що випустила програми до збирання відомостей з місцевої етнографії. Певно, що й по багатьох інших невідомих нам місцях провадиться робота по вивченню місцевого краю, робота що все росте, шириться й поступово об'єднує всі інтелектуальні сили на місцях.

Цей процес, що йде, безсумнівно, знизу, вже далеко посунувся вперед в Росії, де краєзнавство уявляє з себе не тільки громадську хвилю, що захоплює і звичайних провінціальних робітників, і наукових діячів значних центрів, і представників влади, але немає сумніву, що й у нас, на Україні, всі ці первинки краєзнавчих організацій, як тільки усталюються сприятливі умови, швидко розвинуться й поширять до краю свою поки що спокійну енергію.

Зараз завдання вияснення всіх існуючих краєзнавчих організацій, підрахунку всіх робітників краєзнавства, взаємної інформації і встановлення зв'язку з центрами краєзнавства для Харківської і суміжних губернь бере на себе Слобожанська Комісія Краєзнавства при Українській Академії Наук. Комісію складено з представників різних краєзнавчих організацій та діячів краєзнавства. До складу її організаційного бюро ввійшли: проф. Д. К. Зеленін (етнографія і лінгвістика), проф. А. А. Івановський (антропологія, географія), С. А. Таранушенко (мистецтво), проф. О. С. Федоровський (геологія, археологія), проф. Л. А. Шкорботов (ботаніка).

А. КОВАЛІВСЬКИЙ.

Питання економічно-соціальної формули в історії літератури.

І. ІСТОРІЯ КРАСНОГО ПИСЬМЕНСТВА, ЯКО НАУКА.

1. Завданням кожної науки є знайти формулу, що при найбільшій своїй простоті установлювала б функціональну залежність усіх відомих явищ, що належать до обсягу даної науки.

2. Завданням історії літератури, яко науки, є охопити всі явища красного письменства точною науковою формулою.

УВАГА «Красне письменство» охоплює всі словесні твори, що виявляють ідеї та почуття в мистецькій формі.

Результат вікової психичної творчості не тільки цілого людства, чи якоїсь менш-більш широкої світової культури, а навіть якогось одного культурного народу складає величезний матеріал для дослід. Як що взяти навіть лише саме красне письменство, ц.-т. словесні твори, що мають мистецьку вартість, то й ця частина цього надбання вражатиме нас надзвичайною різноманітністю форми творів, сюжетів, характеру мови, взагалі мистецьких засобів, а з другого боку суперечністю та різноманітністю виявлених ідей та внутрішніх переживань авторів. Як що цій масі заздалегідь не надати якогось ладу,—вона здаватиметься повним хаосом непримирених суперечностей. В цьому хаосі форм звичайний читач та суб'єктивний критик шукає якихось сталих та вічних досягнень краси. В хаосі ідей він так само шукає абсолютних та вічних досягнень істини. В почуваннях авторів він шукає більш повного виявлення своїх власних почувань, або почувань, що він вважає ідеальними. І в своїх шуканнях він правий, бо літературні твори написані саме для такого читача. Але науковий дослідувач, історик письменства, шукає не цього. Він не читає літературних творів,—він їх досліджує. Як математик, фізик, біолог у своїй сфері, так він у себе хоче лише описати факти, охопити їх як найпростішою й як найкоротшою формулою, що разом з максимальною своєю простотою охоплювала б в ідеалі всі досі відомі факти й давала б змогу вгадувати невідомі ще та майбутні. Словом, він хоче знайти так звані наукові закони в сфері явищ красного письменства, закони, що не

виявляли б, звичайно, якихось абсолютних істин, але давали б людям максимальну допомогу в практичній діяльності, ц.-т. кінець кінцем допомагали б їм в боротьбі за існування.

3. Первісний лад у різноманітність явищ красного письменства вносить хронологичний та географічний розподіл та аналіз засобами формальної та порівнюючої методів. Однак, такий аналіз не дає змоги створити дійсно всеохоплюючої формули, що цілком з'ясувала б літературні явища.

Для утворення таких законів та формул в сферу зібраних та перевірених що до певности фактів вноситься первісний розподіл, твори поділяються відповідно до національності, якій вони належать (після ознак територіальних чи на підставі мови) й розкладаються в хронологічному порядку. Жадна історія не можлива без хронології та географії, а наука про письменство бере свій матеріал з різних віків, а тому вона є перш за все історією письменства і лише потім може знаходити закони статичного характеру.

Далі, тримаючись виключно в сфері літературного матеріалу, починається об'єднання його в ті чи інші цілості. Установлюється формальна подібність творів в цілому й деталях, на підставі цього повстає класифікація, установлюються впливи, наслідування, спадковість одних творів відносно других; твори об'єднуються в формальні школи, провадять поміж себе боротьбу, переживають внутрішні кризи та занепад, відзначають певні літературні періоди та епохи. Подібний чисто формальний аналіз обминає також і ідейний та емоціональний зміст творів. Разом з формою та окремо від неї, набуваючи нових форм, ідеї та емоції теж передаються від автора до автора, від одного народу до другого, утворюють ідейні течії, боряться поміж себе, послідовно й у певному сталому порядку переходять одні в других, відзначаючи цілі літературні періоди та епохи¹⁾. Але всі ці схеми, всі ці спроби первісного синтезу зовсім не можуть задовольнити вищих наукових вимог. Дійсно, тут зовсім немає якоїсь всеохоплюючої формули. Є лише окремі факти,—впливи, школи, епохи,—але завжди лишається питання «чому», ц.-т., науково кажучи, немає одного загального, об'єднуючого принципу. Крім того, чимало фактів зовсім лишаються без пояснення, не входять у схему, є «виключеннями», що не з'ясовуються ніякими іншими законами. Напр., окремі письменники не входять в ніяку школу, стоять осторонь від свого часу, або коли дана течія вже «вижила себе» з'являються «пізні» романтики, класики, то-що.

¹⁾ Об'єктом досліду науки про письменство є властиво сама по собі словесна форма творів, яко технічний засіб. Ідеї та психіка належать до інших галузів знаття. Але позаяк явища літератури в такому вузькому розумінні займають занадто мале місце в загальній історичній формулі, то, характеризуючи її, мені доведеться переважно мати діло з явищами ширшого обсягу людської творчості.

4. Літературні явища не можна охопити науковою формулою, не виходячи по-за їхні межі. Індивідуально-генетична метода і взагалі притягання психологічного та біографічного матеріалу дає перші спроби такої формули.

Щоб краще «з'ясувати» факти, щоб знайти якусь більш просту й всеохоплюючу формулу, дослідувачі вводять у сферу своїх узагалень факти з іншої галузі, з психології. Розробляється так звана індивідуально-генетична метода, ц.-т. намагаються з'ясувати твір, яко продукт психології його творця. Звідси повстає психологія творців взагалі. На цьому ґрунті пояснюється явище впливу, явище особливостів тієї чи іншої форми, розвиток того чи іншого ідейного напрямку, боротьба та зміни формальних, ідейних та емоціональних напрямів. Так, зміни літературних смаків пояснюються психологічним законом контрастів, коли втомлена одноманітністю психіка, шукає чогось іншого, часто протилежного, коли творчість людей «вичерпує» себе в певному напрямі й шукає нових можливостей. Зміна ідей пояснюється їхньою внутрішньою діалектикою, а саме що кожна ідея, проваджена до останніх висновків, веде до абсурду й переходить у свою протилежність.

5. Індивідуально-генетична метода, яко недоскональна, необхідно приводить до методи соціально-генетичної.

Але на цьому пункті наукові узагалення необхідно мусять переходити до більш широкій соціальної сфери. Психологію одиниці можна зформулювати тільки у зв'язку з життям цілого оточення. Ще в більшій мірі неможливо підшукати задовольняючих формул для пояснення психіки літературних течій та епох, як що не перейти до сфери загальної історії. Індивідуально-генетична метода мусить перейти у соціально-генетичну. Ця нова метода одразу дає величезну перевагу дослідувачеві: його плутані птоломееві епіциклі одразу перетворюються в прості коперникові еліпси. Але тепер центр усієї системи остаточно тікає зі сфери чисто літературної й її дослідувач стає у повну залежність від формул, знайдених загальною історичною наукою і в решті решт соціальною економією.

6. Соціально-генетична метода, яко цілком залежна від ходу, розвитку загально-історичних методів, приводить з необхідністю до методи економічно-соціальної, що за основну незалежну перемінну історичної формули приймає хід розвитку способу продукції.

УВАГА. Фактори чисто природничі: закони психології, географічні та расові умовини, половий поділ є факторами, що входять до більш широким узагалень біологічного та всесвітнього обсягу. В цих вищих формулах людський економічний фактор сам є залежною перемінною. Але на всі інші явища людського життя ті природничі фактори впливають майже виключно через економіку.

Звичайно, історик духовної творчості спершу силкується і в загальній історії утримати центр усієї системи у своїй сфері.

Так ще матеріялісти XVIII віку раз-у-раз схилялись до думки, що всі боки життя, напр., державний устрій і навіть економіка залежить від поглядів людей і сами змінюються зі зміною цих поглядів. Здається також при поверховному погляді, що розвиток тих чи інших ідей попереджає, підготовлює й навіть викликає ту чи іншу історичну подію, напр. революцію, визволення селян то-що. Врешті, в самій послідовності змін ідеологічних епох ніби добачається якась самостійна внутрішня логіка (три стадії розвитку людства у О. Конта) і цю логічну зміну можна було б покласти в основу всього історичного процесу.

Однак, загально історична наука в ході свого розвитку відкидає таке формулювання. Врешті воно й дає занадто мало для самої історії письменства. За дійсно незалежну перемінну історії, як це усталив К. Маркс, треба приймати стан способу виробництва даного суспільства, від якого залежать найближчі функціональні величини,—економічні досягнення та соціальні, класові відносини, що ґрунтуються на характері організації виробництва та розподілі його здобутків. Всі інші великості, як от психологія цілого суспільства, окремих класів, осіб та всі результати духовної творчості є дальші перемінні, функціонально залежні від попередніх. Таким чином ми здобуваємо найпростішу, найуніверсальнішу історичну формулу.

Правда, і Марксом і згодом Плехановим було вказано на той факт, що до цієї формули залежності входять де-які сторонні моменти, напр., велику роль грають сами по собі закони психології. Так, між повстанням якогось соціально-економічного явища та виробленням відповідної йому психіки й повстанням відповідних творів мусить відбутися психичний процес, що підлягає своїм власним законам (процес вимагає певного часу, він підлягає законам асоціацій, утоми, найменшій затраті енергії). Поруч з психичними законами, що врешті тісно зв'язані з фізіологічними, на життя людини впливають фактори загально-біологічні, расові, поділ на чоловіків та жінок, а також обставини географічні (підсоння, природні багатства, яко сировий матеріал для праці, рел'єф поверхні, близькість моря, врешті, навіть самий краєвид). Всі ці фактори, що порушують цілість економічно-соціальної формули, яко такої, є складові частини більш широких наукових формул біологічної та загально-світової. Але безпосередній вплив цих факторів на різні боки людського життя виявився далеко меншим, ніж здавалось раніш. Всі ці умовини впливають всією масою перш за все на економіку, яка й є сама лише однією з модифікацій загального-біологічного процесу. І лише через економіку й поза нею остільки, оскільки вона сама цього вимагає, вони впливають безпосередньо на інші боки людського життя. Ось чому для дослідувача історика немає жадної потреби постійно мати на увазі загальні світові формули. Краще керуватися вузькою історичною формулою К. Маркса, вводячи лише раз-у-раз поправки на сторонні „випадкові“ фактори (расові, географічні).

II. ОСНОВНІ ПЕРЕМІННІ ЗАГАЛЬНОЇ ЕКОНОМІЧНО-СОЦІАЛЬНОЇ ФОРМУЛИ ІСТОРІЇ.

1. Основна перемінна в економічно-соціалістичній формулі є боротьба людей з природою за задоволення своїх матеріальних потреб.

Хід людської боротьби (історії) відрізняється від ходу боротьби звірин (біологічної еволюції) тим, що людина удосконалює не свої природні органи, а знаряддя.

Ця формула охоплює виключно явища історії людства й за основну незалежну перемінну, як сказано, приймає діяльність людей, направлену на здобуття з довколишніх природних обставин того, що їм потрібне для задоволення їхніх матеріальних потреб. З погляду більш широких узагалень ця «незалежна» перемінна людської історії є лише функцією в більш широкій формулі загально-біологічного розвитку. Але людська форма боротьби за існування займає в загальному ході розвитку всього живого таке місце, що висота її розвитку змінює самий її характер, переходить у зміну якості. Спеціальна відміна характеру людської боротьби відрізняється від форм боротьби, що поширені поміж усіма іншими звірями, тим, що людина користується штучними знаряддями. Звичайно, абсолютно різкої межі в цьому між людьми та іншими звірями провести не можна, бо й де-які звірі інколи користуються камінем, дубцем то-що для своєї праці чи оборони, але у звірей це вживання має характер випадковий і знаряддя звірей ніколи не удосконалюються остільки, щоб впливати на саму їхню форму життя, на їхні взаємні відносини. Людське знаряддя як раз навпаки перетворюється в економічний фактор: воно може належати тому чи іншому, воно вимагає спеціального вміння ним керувати, створює поділ праці, вимагає організованості. Ця спеціально людська організованість по суті відрізняється від біологічної організованості звірей (напр., комашні) й хоча з загально біологічного погляду людські знаряддя є безпосереднім удосконаленням знарядь нижчих звірей, але ця різниця великості тут переходить у якість, біологія переходить в історію.

2. Від першої перемінної історії, від способу та організації виробництва залежить друга перемінна історичної формули,—соціальна, соціальні (виробничі) відносини, соціальний класовий поділ.

Отже, історія є боротьба людини з природою за існування за допомогою знаряддів, що раз-у-раз більш удосконалюються. Наслідком цього основного процесу є другий—зміни у відносинах між людьми. Увесь взятий в цілому спосіб виробництва рішуче означає вищезгадану організацію та характер організації людства. Завдяки нерівному присвоєнню різними групами людей здобутків спільної економічної праці повстають суспільні класи. Чи тримаючи в руках саму систему організації (інколи володіючи таємною наукою організації,—письмом, календерем, традиційними законами та знаннями), чи володіючи засобами

виробництва, чи безпосередньо збройною силою одна частина людей досягає права привласнювати собі продукти праці інших людей. Так з економічно-виробничого фактору повстає фактор соціальний, повстають суспільні класи, а з ними й їхня боротьба поміж себе за знаряддя та зброю, а врешті решт за продукти, здобуті громадською працею від природи. Отже історія є процес не тільки економічний, але й соціальний.

3. Третя перемінна в історичній формулі є людська психіка.

4. Сам по собі психичний розвиток є чисто біологічне явище але продукти психичної діяльності людини та спеціальний характер людської психіки цілком належить історії.

В процесі економічної боротьби людини з природою та соціальних відносин між людьми розвиваються людські психичні здібності, теж яко засіб, орган боротьби. Продукти психичної діяльності людей є третя перемінна в історії, що цілком залежить від двох попередніх. Це є те, що в марксизмові охоплюється терміном «ідеологічна надбудова»,—мова, література, всі інші мистецтва, наука, філософія. Однак, ця «надбудова» може зватися так лише остільки, оскільки вся ця ідеологічна творчість цілком залежить чи безпосередньо від незалежної величини економіки, чи від надбавки від першої соціальної. Але з другого боку вся психична діяльність не є зайвий процес в історії, непотрібною «надбудовою», навпаки, вона є однією з найдужчих засобів людської боротьби й неподільною частиною історичного процесу, так що врешті решт історію слід було б означити, яко процес економічний, соціальний та ідеологічний.

5. Спеціальним завданням історика психичної діяльності людини є усталити характер залежності третьої перемінної історичної формули від двох перших.

III. ХАРАКТЕР ЗАЛЕЖНОСТІ ПСИХИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДЕЙ ВІД ЕКОНОМІЧНО-СОЦІАЛЬНИХ ФАКТОРІВ.

1. По-перше, характер психичної діяльності людей залежить безпосередньо від ходу розвитку економіки, ц. т. способу виробництва. Зміна протилежних форм господарської діяльності є перший фактор, що з ним треба рахуватись при поясненні літературної еволюції через те, що вона утворює всі спільні усім людям даної епохи психологічні відзнаки, що відрізняють їхній внутрішній світ та їхні засоби творчості від людей інших епох. Фріче. «Очерки по ист. зап.-евр. лит» 1908 р., стор 4.

Візьмемо спершу фактор чисто економічний. Хід людського розвитку полягає в усе більшій та більшій перемозі людини над природою за допомогою удосконалених засобів. Беручи конкретний приклад історії західної Європи, ми бачимо, як на початку так званих середніх віків суспільство переживає епоху натурального господарства. Разом з тим по всіх країнах та в усіх класах панує ідеологія, що має риси характерні взагалі для всіх людей цієї епохи. Лицарь міг мати свій ідеал,

чернець другий, вільон третій, але в усіх цих ідеалах була одна спільна риса—містицизм, почуття залежності від надприродних сил, що стоять поза межами всіх сталих людських обрахунків. Залежність такої ідеології від економічного фактору ми можемо усталити перш за все, так би мовити, статистично, а саме, що в усіх народів та по всіх культурах та ж економічна стадія завжди давала ті ж ідеологічні результати. Друга метода полягає в детальному аналізі психології. Люде того часу в усьому залежали від природи й не мали ані відповідних матеріяльних знаряддів, ані наукових формул, що давали б цим змогу наперед обраховувати природні явища. Люде були цілком безпорадні перед стихійними шкідливими та сприятними факторами: повіддями, пошестями, засухами, дощами то-що. Такий стан приводив до певної соціальної організації, феодалізму, що сама була джерелом великої непевності середньовічних людей в завтрашньому дні, приводив до великої влади духівництва й інших соціальних явищ. Але мимо соціальних явищ, вищезгадана безпорадність людей сама по собі приводила до віри в можливість що-хвилинного кінця світу, в чудеса, у владу сатани та допомогу святих і т. и. Третій засіб усталити залежність ідеології від економіки є, так би мовити, функціональний, спостереження за зміною того й другого. Ми бачимо, що разом з удосконаленням засобів виробництва, з розвитком економіки іде обов'язкова зміна в людській психології, зміна характерна для всіх класів. Поруч з розвитком та удосконаленням засобів виробництва зростає й число та доскональність наукових формул. Людина звикає дужче покладатися на свої сили. Спершу наперед посуваються мешканці городів, що розвинули жвавий обмін продуктами та організували спершу мануфактурне, а потім машинне виробництво. За цими осередками нових засобів продукції так чи інакше йдуть і інші класи суспільства. Анархичну феодальну аристократію заміняє централізована абсолютна з новими засобами експлоатації своїх маєтків. Повстають маси спролетаризованого робітництва, що переходить до міст з виснажених сел. В основі всього цього процесу лежить розвиток продукційних засобів від натурального господарства до машинно-капіталістичного й кривій цього розвитку відповідає крива психичного розвитку населення західньої Європи. Ця крива відзначає перевагу наукового думання (спрошеність та всеосяжність наукових формул), перевагу реалістичної оцінки світу над містичною, перевагу тверезого обчислення над почуттям.

Штучні обставини, створені людьми, бувають спірними для різних з соціального погляду людей. Первісна природа була спільною ареною діяльності для феодала й вільона, сучасне велике місто, яко таке, само по собі вносить де-які однакові риси в психіку і робітника й фабриканта. Футуристичний вірш та частушка мають спільні риси, що відрізняють їх від пісні про Роланда та народньої обрядової пісні середньовіччя. Ці спільні

риси: короткість, нервовість, імпресіонізм, особливий характер образів,—пояснюються обставинами світового міста, що утворює напруженість та швидку зміну вражінь, коли психіка стає імпресіоністичною, людина живе ментом, стає нездідною до великої, спокійної, широкосяжної творчості епічних поем.

Отже, перший загальний напрям розвитку людської психіки й її творчості в сфері ідей та форм залежить від зміни загальних великих епох розвитку способу виробництва людства й створення ним загальних обставин життя.

Однак, до цього треба додати, що найяскравіше й найдужче характерні риси цілої епохи виявляються в найбільш передових класах, ц.-т. тих, що більш усього залежать від нового способу та форми виробництва. Але тут ми вже переходимо до інших форм залежності.

2. По-друге, психична діяльність людей залежить від економіки не безпосередньо, а через другу перемінну соціальну. Ця залежність захоплює всю головну масу явищ психичної діяльності й з ходом та розвитком історичного процесу все збільшується (в міру того, як зростає складність способу виробництва та віддаленість людини від природніх обставин).

УВАГА. Залежність, усталена науково, зовсім не усвідомлюється й не повинна усвідомлюватись тими людьми, що є об'єктом наукового досліджу.

Природа, раса та інші позаісторичні фактори впливають на людину та її психіку, але майже виключно шляхом впливу на її економіку. І вплив цей робиться все менш та менш безпосереднім в міру того, як економіка чи засіб продукції удосконалюється та штучні умовини праці все більш та більш відділяють людину від природніх обставин. В свою чергу, як би ми схотіли з'ясувати модифікації людської громадської психичної діяльності тільки станом розвитку її способу виробництва, ми б знайшли безліч суперечностей. Ці суперечності зникають лише тоді, коли ми візьмемо на увагу, що крім безпосередньої залежності психіки людини від її економіки, існує ще в далеко більшій мірі ця залежність через мент соціальний. На протязі людської історії ця залежність охоплювала головну масу фактів і безперервно збільшувалась. У первісної людини форма її ідей, зміст орнаменту, характер танку безпосередньо впливає: з форми її праці,—в висококультурному суспільстві праця, її знаряддя, її організація, штучні обставини, де вона відбувається, остільки складні, що остаточно перероблюють усю суспільність і вже через суспільний лад, соціальні відносини впливають на окрему людину.

Так, напр., вже в епоху натурального господарства, хоча землю обробляють вільони, але власність на землю належить феодалській аристократії, яка сама спеціально займається війною та виконує певні адміністративні функції. Згодом, коли розвивається торгівля та більш складне ремісничє виробництво, те

й друге зосереджується по містах, де в свою чергу повстають класи вищого торговельного патриціату та майстрів, а з другого боку—бідних міщан та підмайстрів. З дальшим зростом мануфактурної та машинної промисловости все дужче й дужче занепадає родова аристократія та селянство, але разом з тим витворюються величезні кадри мійського пролетаріату. Мійська буржуазія тимчасом усе дужче й дужче розпадається на дрібну та велику, при чому поруч з великим капіталістом, дрібний підприємець та крамарь занепадає й гине. Отже мало того, що всі ці люде разом втягнені до загального руху економічного розвитку. Їхнє становище та відношення до загального економічного процесу ріжне. Цей соціальний мент рішуче означає характер їхньої діяльності (чи бездіяльності), їхню підойму та занепад, їхню боротьбу за визволення від економічного гніту, або за утримання в своїх руках права на продукти чужої праці, означає ту частину загального знання епохи, ті знаряддя (із загального числа знарядь відомих для свого часу), якими вони користуються, характер штучної обстановки праці, стан організованих чи організуючих, об'єднання чи конкуренцію і врешті й перш за все міру користування продуктами громадської праці. З цього останнього випливає класова боротьба, що сама створює ріжні засоби цієї боротьби, ту чи іншу форму державної організації, партійні об'єднання й т. д.

Ось всі ті другі посередні явища соціального порядку, що складають другий направляючий фактор у творенні людської психіки цілих класів та груп людей.

Щоб правильно зрозуміти цей вплив, треба, одначе, завжди мати на увазі, що ми говоримо про наукову функціональну залежність, про формулу, що охоплює явища. Ця залежність, раз вона усталена, існує в голові вченого, але зовсім може й не існувати в свідомості людей, що підлягають його дослідів. Можна навіть вважати за правило, що ріжні письменники, філософи, маляри то-що здебільшого ніяк не почувають того, що їхня творчість залежить від їхнього соціального становища, що вона повстає, напр., з боротьби за право забирати продукти чужої праці. Навпаки, більшість їх заявить, що з того менту, як до естетичної насолоди поетичним твором домішується «утилітарний» мент, твір тратить свою мистецьку вартість. До того митці заявлять, що їхня творчість має на меті виявити абсолютні ідеали істини та краси, що ці ідеали не залежать від часу та обставин, і як що людська творчість шукає все нового та нового, то це тільки тому, що вона раз-у-раз удосконалюється та до тих ідеалів наближується. Але саме це їхнє твердження є необхідною умовою, при якій можуть творитись класові ідеології. Кожна класа, каже Плеханов, борючись за власну перемогу, необхідно повинна вірити сама й намагатись переконати всіх інших, що її класова ідеологія має універсальне значіння, що вона несе вищі добра цілому людству.

Це так саме, як окрема людина, щоб взагалі виявляти діяльність, повинна мати почуття свободи волі, хоч наука такої свободи принципово їй не визнає. Отже, й науковий дослідувач ідей приймає ці погляди авторів, яко факт, що теж повинний ввійти в його формулу, але сам ним не переймається. Він ставиться до об'єктів своїх дослідів так само, як фізик, що цілком байдужий до того, чи падаючий камінь розуміє, що він підлягає законові тяжіння (інерції), чи ні, або як психолог, що намагається усталити повну необхідність порядку асоціацій, незалежно від *liberum arbitrium*'а свого об'єкта.

IV. ХАРАКТЕР ЗАЛЕЖНОСТІ ПСИХІЧНИХ ЯВИЩ ВІД СОЦІАЛЬНОГО ФАКТОРУ.

1. Залежність психічної діяльності людей від другого, соціального фактору дуже складна. За основну форму залежності в цій сфері слід визнати залежність від поділу на класи та від класової боротьби.

Отже, другий рід залежності є залежність громадської психіки від соціальних явищ. Але разом з тим зробилось ясным, до чого складним є другий фактор. Він створює ту величезну різноманітність ідейних напрямків, форм, думки та виявлення, що ми раз-у-раз спостерігаємо у ту ж саму епоху, в тій же країні на тому ж ступні економічного розвитку суспільства, яко цілого.

Щоб розібратись в величезній масі різних соціальних факторів, треба перш за все виділити з них основні явища, від яких потім можна поставити в залежність усі інші.

Переглядаючи всі ті форми соціального фактору, що побіжно порашовані трохи вище (III Т. 2), ми можемо переконатись, що таким основним явищем є поділ на економічні класи. Він є перший результат засобу продукції та її організації. З другого боку, від такого поділу залежать усі інші обставини життя даних людей: матеріяльне оточення, кількість праці, розмір знання й т. и. Класовий поділ визначає собою й класову боротьбу.

2. Залежність від великих класових поділів ускладнюється впливом більш дрібних та другорядних поділів (велика та дрібна буржуазія, й т. инше, професійний поділ, безробітні, поділ на чоловіків та жінок, оскільки він має соціальний характер.)

Поруч і в залежності від класового поділу стоять різні другорядні групові поділи. Так уже в самих класових поділах ми повинні розрізняти різні підвідділи: буржуазія дрібна та велика, робітники та ремісники на великій фабриці, окремо селяне й т. под. Далі йдуть поділи професійні, що раз-у-раз мають і економічно-класовий характер: майстри та некваліфіковані робітники, або що просто означають різниці в обставинах праці—робітники шахтарі та робітники по сільсько-господарських

економіях. З цих групових поділів, як далі буде вказано докладніше, для досліду літератури чи взагалі ідеології особливе значіння має так звана інтелігенція, що сама поділяється на ту чи іншу класову (аристократичну, буржуазну, пролетарську та босяцьку) босему.

Не слід забувати, що всі ці поділи на класи та групи повстають з економічного розвитку, а тому характер їхній та становище в суспільстві постійно змінюється й вони не однакові для різних епох.

Фізіологічний поділ людства на чоловіків та жінок надає специфічний характер психіці й тих і других. Але поділ цей ще в більший мірі впливає, яко фактор соціальний, бо характер праці та суспільне становище жіноцтва на протязі історії часто дуже відмінне від становища чоловіків. І це мало величезний вплив на хід розвитку не тільки спеціально жіночої, але й загальної творчості.

3. В залежності від того, в якому стані знаходиться дана класа, чи вона що йно розвивається, чи панує, чи гине, — залежить та чи інша її психологія й напрям творчості. Для історії письменства важлива не класифікація самих класових станів розвитку, а форм психіки, що викликає ту чи іншу творчість.

Однак, в наше завдання дослідувачів літератури не входить класифікація чисто соціальних явищ в усіх подробицях. Вона важлива для нас остільки, оскільки вона вносить лад в різноманітність психичних явищ. Ці психичні явища є безпосереднім джерелом повстання мистецьких творів слова. Вони є звязком між словесними творами та економічно-соціальними факторами. Але ясно, що безпосередньо цю класову психіку спостерігати майже неможливо. Ми можемо підходити до неї з одного боку шляхом аналізу її втворів, з другого, шляхом висновків на підставі загальних психологічних законів що до того, якою повинна бути колективна психіка людей при даних обставинах. Треба сказати, що як раз у цьому полягає найбільша трудність досліду, що раз-у-раз приводить різних дослідувачів до протилежних висновків. Напр., мусило б здаватись ясным, що зубожіння групи людей повинно викликати в них загальне незадоволення, а коли вони помічають, що це зубожіння масове, що воно залежить від певних економічних відносин, то це повинне привести їх до об'єднання з другими групами для спільної боротьби проти експлоатації й, врешті, до революційної боротьби. Але ми добре знаємо, що це не завжди буває так. Навпаки, дрібна буржуазія в процесі свого занепаду та пригнічення капіталізмом не стає революційною класою й не тільки не поєднується з пролетаріатом, але раз-у-раз виступає проти нього (фашизм). З другого боку, не можна безпосередньо ґрунтуватися на тому, яку оцінку дає сама собі та чи інша ідеологічна течія. Письменник не тільки раз-у-раз хоче поставити свої твори вище тимчасових суспільних

обставин, він часто повстає проти того оточення, що з нього сам вийшов. Байрон, безсумнівний продукт аристократичного оточення, громить аристократію Англії, вихваляє революцію та республіку. Шелі писав революційні пісні. Ібсен, сам з цілком дрібно-буржуазною психологією, повстає проти міщанства й т. и. Хто такий Ніцше—ідеолог буржуазії чи аристократії, а Оскар Уайльд, а французькі романтики та парнасці?

Очевидно, що для того, щоб розібратись у питаннях тієї чи іншої класової психології, потрібна найбільша обережність, масове спостереження фактів та одночасне шукання з двох боків: з боку економічно-соціально-психологічних будов та з боку аналізу продуктів творчості. Треба, щоб той та інший підход, з'ясовуючи та доповнюючи один одного, відкрили перед нами дійсний характер психології течії, до якої належить автор.

Отже, візьмімо якусь класову літературу, напр., письменство, широко кажучи, аристократії в середні віки, за часів гуманізму, при дворах XVII в., в час занепаду та розпаду під напором буржуазії, в час реакції першої половини XIX в. й далі до останніх бойових спроб, до відчаю у Роденбаха та остаточного виродження у Вісманса. Все це продукти надзвичайно різноманітних настроїв, що раз-у-раз: бадьорі, самовпевнені, розпачливі, повні зненависти до супротивників та повні гордості та незалежності, то підслесливі перед абсолютним монархом, то щиро релігійні, то атеїстичні (Англія XVII), то з підвищеним культом дами, то розпусні, то героїчні, то безсилі та заглиблені у минулому, то зі зненавистю до своєї власної класи, ідеалізуючі розбійників, проповідники свободи, визволення пролетаріату, то вертаючись до ідей панування над цілим світом, або доходячи до повної дегенерації. Це все настрої тієї ж класи, але різноманітність їх залежить від цілого ряду другорядних причин. Взяти їх усі на обрахунок не легко. Не знаючи продуктів цих настроїв-творів, ми може зовсім не змогли б їх вивести. Яких саме форм може надати психіка аристократа і в залежності від яких соціальних факторів йому властива та чи інша психологія? Так апіорно може здатись, що аристократ якої б то не було епохи не може бути ворожим до релігії. А тим часом ми знаємо факти, що цьому суперечать, і не відносно окремих людей, що порвали зі своїм оточенням, а яко громадське явище.

Тим чином в межах самої класової творчості знову треба усталити нові залежності, що дали б змогу розібратись у різноманітності явищ. Таким слідуючим фактором залежності є стан розвитку даної класи та стан її відношень до інших в процесі боротьби. Психичні форми колективної свідомості, оскільки вони цим фактором означуються, можна поділити на приблизно п'ять категорій. Ця класифікація має на увазі не стільки самі соціальні становища класів, скільки відповідні форми психології й я характеризуватиму їх в зв'язку з тими літературними творами, що з них повстали.

4. П'ять категорій класової психіки в залежності від соціального становища класи.

А. Спокійний настрій задоволення своїм класовими буттям та оточенням. До цього раз-у-раз приспонується зневага до іншої форми життя. Дуже характерною та рідкою формою виявлення такого настрою є невеличкі середньовічні провансальські віршики трубадурів, де немає нічого іншого, як просте перерахування всього, що авторові подобається,—в інших того, що не подобається. В перемішку з іншими формами цей дух, широко кажучи, ідилії ми можемо зустріти на протязі всієї літератури (Річардсон, У. Уїтмен, у нас аж занадто багато—«Садок вишневий» Шевченка). В цьому випадкові можна безпосередньо ясно бачити, до якого оточення належить автор.

В. Захоплення класовим ідеалом. Зразок—Пісня про Роланда. Звичайно, вона створена з реальних побутових рис, але образ Карла Великого й особливо Роланда є увособленням класового ідеалу французького середньовічного лицарства. В протилежність цьому маємо в середні віки твори з проведенням селянської ідеології (Ганс Розенплют «Хвала селянинові»). До цієї ж категорії слід зарахувати різного роду утопії. Але в чистому вигляді такі твори можливі лише у виключних випадках, коли соціальна боротьба не виявляє себе гостро. Здебільшого, в міру того, як та чи інша класа все дужче втягається до боротьби з іншими, думки її так само звертаються в цей бік. Звідси С. Психологія боротьби, протиставлення себе іншими та критика (класових) супротивників. Аристократія з часів відродження виявляла глибоку зневагу, а потім зненависть до нового свого ворога—третього стану. Це починаючи від Ульріха фон Гутена й автора шекспірівських драм до Габрієля д'Анунціо. Третій стан, а в XIX віці у більш вузькому значінні буржуазія, заповнила цими творами усю європейську літературу (від середньовічних фавль та Рейнеке Лиса). З цими нападами здебільшого поєднується й обстоювання певного класового ідеалу.

Д. Психологія ідеалізації минулого (своїї класи) та свідомого тікання від реального життя. Такий настрій характерний для початку занепаду якоїсь класи, або її лише тимчасового оживлення.

Класичний зразок—романтизм в Німеччині. За нових часів твори типу роденбахівських.

Е. Психологія самокритики, самозречення, ідеалізації чужого невиразного бунтарства та дегенерації. Повне розчарування не тільки в сучасності та будучині, але взагалі навіть в усій ідеології своєї класи (їх взагалі в усіх ідеологіях, світова скорбота,—бо своя класова ідеологія здається взагалі універсальною). Це є розвиток найвищого індивідуалізму, нападів на «міщанство» життя, кликання

до невиразних ідеалів, бунт для бунту, захоплення мистецтвом для мистецтва. Це є психологія гинучої класи—дрібного міщанства, аристократії.

Я мушу рішуче попередити, що ця первісна, груба класифікація є класифікацією форм класової свідомості і ні в якому разі не творів світової літератури. Різноманітність творів величезна й стоїть в залежності від іще багатьох побічних обставин. До того ж твори переважно відбивають у собі складні комбінації не тільки другорядних відтінків, але й основних настроїв. Завданням дослідувача є відкрити аналізом твору, інколи на підставі зовсім незначних дрібниць, дослідом життя автора, його оточення, а з другого боку—загальним аналізом сучасного йому економічно-соціального стану ту класу та форму класової психології, в атмосфері якої він творив. Часто таке усталення буде суперечити думкам самого автора, напр., тоді, коли автор рішуче хоче мати себе за служника чистої краси.

Резюме попереднього. Отже, зведемо до купи наслідки попереднього викладу. Яким чином ввійде даний твір в загальну історичну формулу? а) По-перше, він означається основною лінією економічного розвитку, що впливає на нього через загальну психологію чи «дух» цілої епохи. в) Слідуюча визначаюча це залежність від психології класи. Психологія пролетаря, аристократа, буржуа в цілому при всіх обставинах має свої особливості. с) Психологія класи взагалі в кожному окремому разі повинна мати ту чи іншу форму в залежності від її стадії розвитку. Дальші деталі відзначаються другорядними обставинами, що утворюються тим же класовим фактором—спеціальність, запас знання, обставини життя, соціальний стан жіноцтва й т. и.

V. СПЕЦИФІЧНИЙ ХАРАКТЕР ІСТОРІЇ ЛЮДСЬКОЇ ПСИХІЧНОЇ ТВОРЧОСТІ.

1. Принципово завданням наукової історичної формули є охопити всі без виключення належні до обсягу даної науки явища, отже в сфері духовної творчості всі явища від найабстрактніших філософичних систем до випадкових дрібниць стилю.

Завданням повної всеохоплюючої формули історії літератури було б в ідеалі охопити з одного боку всі фактори, що можуть впливати на повстання твору, з другого боку охопити всі навіть найдрібніші факти літературних чи взагалі ідеологічних явищ: і абстрактні філософичні системи, й вибір сюжету в творах красного письменства, й форму в цілому, й зокрема дрібниці стилю й запас слів то-що. Законність такого наукового завдання сама по собі не потребує доказів. Всі ці явища, як і взагалі всі факти всесвіту, повинні ввійти в одну формулу з іншими, в противному разі ми примушені були б припустити можливість «чудес». І раз в історії поки-що найугрунтованішою

формулою є економічна-соціальна, то й усі вищезгадані навіть дрібні явища повинні знайти в ній своє пояснення. Річ полягає лише в тому, щоб взяти на увагу всі залежності й не спрощувати формули на шкоду її універсальності.

2. Для всебічного аналізу всіх особливостей психичної творчості попередньої схеми не вистачає. Треба ще взяти на увагу специфічний характер обставин самого повстання літературних творів.

От через що до всієї попередньої схеми, для того, щоб дійсно охопити та зрозуміти історичні явища, необхідно взяти на увагу особливості історії духовної творчості. Історія людства взагалі відрізняється від біологічного розвитку звірин економічно-соціальним моментом, що надає їй її специфічних особливостей, історія ж духовної творчості людей зокрема від загальної історії—психологічним моментом.

3. Продукти психичної творчості не є просто «значки» чи непотрібна сама по собі «надбудова», а особливе знаряддя людської діяльності, поруч з іншими матеріальними знаряддями. Вони складають частину засобів виробництва й, яко такі, стають чинниками в економічному та соціальному розвитку.

Психіка людини, її нервова система сама є й розвивається, яко особливий орган праці такий саме орган, як рука, нога то-що. Людина,—ця звірина, що творить знаряддя,—роблячи руками сокири, плуги, зброю то-що, своїм розумом чи взагалі психікою теж творить особливі знаряддя: системи ідей, науку, мову, письмо, мистецтво, що так чи інакше улекшують її боротьбу за існування. Витвори цього органу удосконалюються в міру того, як він удосконалюється сам. Витвори руки удосконалюються, але сама вона не удосконалюється. Цей парадокс розв'язується в той спосіб, що удосконалення продуктів рук йде на рахунок удосконалення органу людської психіки—нервової системи. Таким чином психичний момент в економічно-соціальному житті людей набуває раз-у-раз більшої ваги. Але ідеологія грає роль в історії, впливає на історію не сама по собі, в силу об'єктивної правдивості тієї чи іншої ідеї чи абсолютної краси якогось образу, а саме як знаряддя, що буває необхідним для досягнення певних життєвих завдань. Для певної боротьби, напр., потрібні гармати, кулемети, залізничі, але потрібна й продумана система організації, потрібна уява про ідеальний устрій, за який борються, потрібні ті чи інші емоції, викликані музикою, поезією то-що. Це найбільш яскравий приклад. Але навіть коли самотній мистець віддається мистецтву для мистецтва, він приводить своїми творами до рівноваги свою психіку, та психіку подібних йому людей, людей, що були переможені в життєвій боротьбі й переживають останню форму розкладу класової психології. Його діяльність необхідна для нього в його боротьбі за існування.

4. В процесі поділу праці на утворенні цих ідеологічних знаряддів та керуванні ними спеціалізується так звана «інтелігенція».

В дореволюційних російських обставинах слово «інтелігенція» набуло неприємного чи навіть одіозного значіння. Але в етимологічному його походженні від слова *intelligo* лежить глибокий соціальний факт поділу праці. Інтелігенти це мають бути ті, що взяли на себе виробляти для людства психичні знаряддя до загального вжитку, поруч з витворами ковалів, ткачів і т. п. З такого погляду, до інтелігенції можна було б зарахувати лише працюючу інтелігенцію, що витворює вартості, дійсно необхідні для боротьби за існування. В суспільстві, де не було б класової боротьби, як раз така інтелігенція спеціалістів і повинна була б існувати.

5. В залежності від соціальних відносин кожна класа виділяє свою інтелігенцію, що перейнята її психологією та виявляє її інтереси. Таким чином існує цілий ряд класових інтелігенцій.

Однак, серед суспільства поділеного на класи й свідомо й несвідомо психична творчість грає першорядну роль в процесі класової боротьби, а тому кожна класа виділяє з себе, яко свій орган, свою класову інтелігенцію, що спеціально відбиває психологію цієї класи, її змагання, її ідеали, творить спеціально класові обмінні духовні цінності для людей даної класової психології. Таку свою класову інтелігенцію має в тій чи іншій формі кожна класа. Навіть селянство, що виявляло завжди найменший нахил до спеціалізуючої диференціації, поруч з деякими окремими професіями ковалів, знахурів, раз-у-раз мало свою окрему інтелігенцію в формі кобзарів, лірників, байкарів, спеціалістів своєї справи.

6. Фактичними творцями літературних витворів (напрямів, шкіл то-що) є відповідні групи інтелігенції з тією чи іншою класовою психологією. Від цього залежить і вага та значіння тієї чи іншої літературної течії в загально-літературному житті певної епохи.

Вище була розібрана формула залежності економічних, соціальних, психичних та літературних явищ в загальній історичній формулі. Врешті решт, літературні твори повстають з класової психіки даної форми. Але для аналізу деталей цього процесу треба точніше означити найближчі обставини цього повстання. Певні літературні твори відбивають психологію певного шару суспільства, але органом їхнього витвору є тільки невеличка група інтелігенції, інтелігенський гурток. Отже після аналізу економіки соціального стану, певної форми психіки, якоїсь класи, раніше ніж остаточно проаналізувати даний твір, треба розглянути життя інтелігенської групи, що до неї належить автор. Тут першорядну роль гратиме й життя автора, й його стосунки з різного роду сферами життя, й історія тієї течії чи течій, до яких він належав, ті кризи, що вони переживали то-що.

Так перш за все ми можемо констатувати, що в письменстві даної епохи переважно панує: та інтелігенція, що репрезентує психичне життя пануючої класи, чи класи, що близька до того, щоб зробитись пануючою. Ця інтелігенція створює основну літературну течію, чи школу даного часу.

З нею поруч маємо перш за все течії, що відбивають настрої тих класів, груп, що економічно уступають з кону світової історії. Такими групами за останніх часів були на заході аристократія, селянство, почасти дрібне міщанство. Психологія цих людей в такому разі губить свою рівновагу й набуває характеру віродження: гостра самокритика дрібно-міщанського письменства, загин народньої поезії під «впливом» частушки й т. п.

7. Зміни літературних напрямів та шкіл залежать від: а) змін в суспільному становищі різних інтелігенських груп, та змін у внутрішньому соціальному складі цих груп і б) від змін форм класової свідомості (IV. 4). Від останнього залежить також, чи дана інтелігенція непохитно обстоюватиме свої ідеали та смаки, чи стратить рівновагу й навіть зречеться сама себе, ц.-т. «декласується».

Раз-у-раз поруч з пануючою літературною школою з'являється нова, або в ній самій відбувається літературна криза. Нова течія (що инколи виявляється в ніби «відродженні» чогось старого) вказує на якусь зміну в громадському житті, на розвиток чи підйому якоїсь нової соціальної групи чи класи.

Розглядаючи це явище з погляду інтелігенських груп можна констатувати, що в такому разі або утворюються нові інтелігенські групи, або в старих все більш з'являється елемент нового походження.

Процес взаємовідносин різних груп інтелігенції та перехід письменників від одного напрямку до другого, їхня прихильність до тих чи інших ідей та форм виявлення (школи одночасно зовсім протилежних) і повинен остаточно розв'язати деталі повстання даного твору та зв'язати його з загально-історичними факторами.

Річ у тому, що поки даний інтелігент чи група інтелігентів зв'язані з класою, що знаходиться в становищі як що не пануючої верстви, то в усякому разі менш-більш економічно урівноваженої та замкненої, для них важко або навіть зовсім неможливо прийняти світогляд, образи чи мову якоїсь іншої верстви. Так в певний час селянство міцно тримається своєї «народньої» творчості, а як що засвоює щось зовні, то цілком переробляє в своєму дусі, і французький аристократ XVII віку не мав ні найменшого сумніву в тому, що міщанський театр та народня поезія—готицьке варварство. Але селянство пролетаризується, його мрією стає зробитись куркулем, а потім в ідеалі паном, або піти до міста на заробітки. Звідси зневага до свого «простого», мійські романи, панська мова, частушки. Так само в XVIII віці французькі аристократи зачитувались просвітньою

літературою буржуазії, а потім з захопленням відмовлялись во ім'я її ідеалів від усіх своїх привілеїв в національному зібранні. Натомість, навпаки, буржуазія в XVIII віці все більш та більш визволяється з-під впливу класицизму та залежності від аристократичних смаків, навіть, навпаки, набуває певний нахил підкреслювати контраст своїх смаків (сентименталізм) смакові аристократів (за часів революції знов відроджується захоплення античністю, але вже іншою, республіканською). Ломоносов, прийшовши з селянської хати до столиць, цілком засвоїв смаки та ідеї тодішніх пануючих класів Росії, що були тоді в стані розквіту. Шевченко, навпаки, віддав лише невеличку данину романтизму й урешті потяг за собою до селянської ідеології цілу масу тодішньої панської інтелігенції, що в своїй класі почувала тоді початок повного занепаду.

8. Яко наслідок розпаду цілого ряду колись сталих класів та груп (аристократії, селянства, дрібної буржуазії), за нових часів ми бачимо велику масу декласованої інтелігенції, що згубила зв'язок зі своєю власною класою й почала «служити» іншим ідеологіям.

Отже, в новій літературі мало ми знайдемо письменників, що цілою своєю психікою стало й непохитно відбивали б одну класову психологію, а саме ту, що серед неї вони зросли та що з нею зв'язані по походженню. Маса сучасної інтелігенції, фактичні творці літературних творів, по своєму походженню є продуктом економічного розпаду цілого ряду груп,—рядової аристократії, дрібного, зокрема провінційального, міщанства, селянства. Оскільки всі ці люди можуть економічно або зробитись пролетарями, або, навпаки, вибитись у капіталісти чи рант'є, їхня психологія набуває невиразного характеру, а як що поміж них є люди з творчою психікою, напр., письменники, то хоч психологія їхня й впливатиме з їхнього походження та виховання, але дальший хід її розвитку може бути цілком іншим. Так аристократ, втрачаючи ґрунт в своєму класовому становищі, вертається до ідеалізації селянства, йде в нарід, «кається», як що він порвав з селом та попав під гніт капіталу, він може ідейно приєднатись до пролетаріату, оскільки цей, особливо за останніх часів, дає надію на повалення ненависної такому аристократові буржуазії.

Таким чином, дослід про походження письменника, особливо новітніх часів, відкриває лише первісну його відірваність від свого оточення, але зовсім не визначає дальшого розвитку його психології та напряду літературної діяльності. Твори його в різні часи й навіть одночасно можуть відбивати різні форми громадської психології, різних класів. Письменник може багато разів змінювати свій напрямок, розчаровуватись у перших своїх захопленнях, йти за новими ідеалами та формами краси, знов розчаровуватись у них і вертатись до старого.

Всього цього ніяк не можна пояснити просто його походженням та аналізом сучасних течій. До цього всього треба

додати спеціальний аналіз його індивідуальності та випадкових обставин його життя, ті кола людей, з якими він зустрічався та зміни в його економічно-соціальному стані. Таким чином:

9. Для повного розуміння деталей творчості письменника необхідно взяти на увагу випадкові факти його життєпису, характер вдачі та взагалі індивідуально-психологічний аналіз. Але це все у зв'язку з усіма вищенаведеними суспільними факторами.

VI. ЗНАЧІННЯ ВПЛИВІВ ТА ЗАПОЗИЧЕНЬ В ЛІТЕРАТУРНІЙ ТВОРЧОСТІ.

1. Факт впливу одного автора чи культури на других, відродження цілих минулих епох та окремих забутих авторів не порушує загальної формули, а лише свідчить що ті, хто підпадає впливові вже мали потребу в тому, що вони позичали й витворили б при потребі сами щось подібне.

До тієї ж сфери індивідуально-генетичної аналізи належить загальне питання про те, звідки саме взяв автор ті чи інші ідеї та форми, чи він їх сам створив чи позичив. Далеко поширений факт впливів одного письменника на другого, одної культури на другу, факт мандрівних сюжетів та мотивів, не порушує, але доповнює загальну економічно-соціальну формулу. Річ у тому, що людина чи країна переймають лише тоді, коли в них є класи, що потребують як раз того, що є в психічних продуктах другої країни. Цим визначається й сила й характер вливу, ц.-то що саме береться з другої людини чи країни. Значіння кожного автора взагалі полягає в тому, що твори його приймаються широкими шарами суспільства, що мають подібні ж психічні потреби, як і в нього, але які не можуть сами собі знайти форми для задоволення цих потреб. Так само й відносно тих «більш талановитих» авторів, що краще зуміли виявити групову психологію, ніж другорядні. У них починають позичати, вони викликають масу наслідувачів, але через це ж саме ці наслідувачі рідко їх перевищують. Теж саме й відносно цілих країн. Один час Франція була центром зразкового розвитку аристократії певного типу й створила письменство, що через це мало величезне поширення по всіх аристократичних колах тодішньої Європи, які сами не могли виробити такого ж класичного письменства, бо не мали таких ідеальних умовин аристократичного життя. Так само англійська буржуазна філософська та літературна творчість мала великий вплив і на Францію й на Німеччину, але відповідно до різних внутрішніх соціальних обставин цих країн обидві країни брали в англійців різне, або позичення того ж самого давало різні результати.

Так само треба пояснювати різного роду «відродження» історичних епох та воскресіння давніх забутих письменників: ренесанс, захоплення Візантією, Данте, Війон. Інколи цілком свіжа, нова течія (напр., французька революція) може вбиратися у давні форми, інколи просто проголошувати відродження старого.

2. Продукти психичної творчості, яко певного роду вже готові знаряддя, можуть служити ріжним епохам та класам, підпадаючи ніколи лише невеличким змінам.

В цілому, як що ріжного роду ідеї та літературні форми розглядати, яко знаряддя (боротьби з природою, класової боротьби, вияву психіки, «гри»), то ці знаряддя можуть, як і всі знаряддя, вживатись ріжними людьми при ріжних обставинах. Треба обережно наклеювати на певні ідеї сталі етикетки, напр., що християнство ортодоксальне належить взагалі аристократії, метафізика—буржуазній класі, класицизм—придворно-аристократичній й т. и. Треба розрізняти первісний ґрунт, первісні обставини повстання того чи іншого витвору й далі його вживання. Християнство було знаряддям аристократії, напр., у Франції XVIII в., буржуазії проти аристократів в Англії XVII в. (коли ці останні підкреслювали свою байдужість до релігії) й навіть була спроба зв'язати його зі справою визволення пролетаріату (християнський соціалізм). За часів французької революції буржуазія цілком самостійно захоплювалась республіканським класицизмом, а новітній комуністичний рух висунув ім'я Спартака. Форма поеми не тільки аристократична (про Роланда та у Байрона), але може служити для вихвалення міщанського життя (Герман і Доротея). Таким чином, як що в сучасний мент серед західньо-європейського та американського буржуазного суспільства поширюється зацікавлення середньовіччям та католицизмом, то це ще не значить, що це відроджується давня аристократія. Так само, як що Ніцше проповідував аристократичну мораль, то ще треба розв'язати питання, чи він дійсно має психологію рештків аристократії, чи його психологія та психологія багатьох його читачів буржуазна (може навіть дрібно-буржуазна) й він користується «мораллю панів» задля вияву цієї психології чи в стані сили чи слабости.

VII ЗНАЧІННЯ ЕКОНОМІЧНО-СОЦІАЛЬНОЇ ФОРМУЛИ З НАУКОВОГО ПОГЛЯДУ.

1. Вага економічно-соціальної формули полягає в тому, що вона намагається охопити всі історичні явища. Як що будуть дійсно непохитно усталені явища, що в неї не входять, тільки тоді вона підлягатиме перегляду та перетворенню.

Як що ми візьмемо тепер загальну економічно-соціальну формулу, далі візьмемо на увагу всі другорядні обставини життя інтелігенції в залежності від соціального становища її класи та її самої, загальні та випадкові обставини впливів, випадкові факти життя письменника, то мусимо врешті прийти до того, що кожне найдрібніше явище науки, філософії, ріжних ідеологій, літературних форм то-що знайде своє точне наукове пояснення. Можливо, багато таких явищ, що важко знайти їхню залежність від основних перелічних формул. Але це залежить просто від того, що ми не володіємо належним обсягом перевірених фактів—

чи економічно-соціальних, чи спеціально літературних, щоб як слід проаналізувати даний випадок. І лише тоді, коли будуть дійсно вказані, перевірені й проаналізовані такі явища, що ніяк не можна поставити в той чи інший зв'язок з основними економічно-соціальними перемінними, словом, факти, що стоять поза межами економічно-соціальної формули, тільки тоді й сама формула підлягатиме ґрунтовному перегляду. Тільки тоді можна було б пропонувати іншу більш доскональну наукову формулу. Але нова формула, приймаючи нові суперечні факти, мусила б обов'язково охопити й усі ті твердо усталені факти залежності між явищами письменства та явищами економічно-соціальними, що лягли яко підвалина формулі попередній.

У в а г а.

З вини ментранпажа в де-яких примірниках ч. 3 «Черв. Шл.» в статті Ол. Дорошкевича трапилася перестановка сторінок. Просимо перенумерувати стор. 218 на 217, 222 на 218, 217 на 222.

ОЛ. ДОРОШКЕВИЧ.

Ідеологічні постаті в українській літературі після Шевченка.

(Спостереження й уваги).

I.

З середини XIX століття на кін суспільного життя Росії виступає нова соціальна група—це т. зв. «разночинцы», «выходцы из духовного, чиновного и мещанского сословий», як її, цю групу, означають; ця група (ми її зовемо полупанською, не знаючи іншого терміну в українській мові) витісняє попередній вплив маєткового панства, дворянства. Нові економічні умови не вкладалися в межі феодально-кріпацького господарства і призвели до реформ 60-х років, що створили сприятливі умови для розвитку промислового капіталу. Панування буржуазії в економіці (і в політиці) тягло за собою і зміну активних культурних чинників, ідеологічних надбудов. Звідси—появлення цієї нової соціальної групи і на Україні в активній ролі провідника національного відродження, отже—і творця української літератури аж до XX століття, до народження культурної верстви серед селянства. Подібну культурну плівку ми умовно зовемо «інтелігенцією», це треба одразу ж зазначити, але зовсім не хочемо ігнорувати виразні класові перетинки серед цієї культурної плівки. Тут бачимо і представників дрібномаєткового панства, цих «кающихся дворян», хлопоманів, панів-українофілів, що намагалися пірнути в демократичну течію сучасності, здебільшого не зрікаючися свого привілейованого соціального й економічного стану; тут і нова полупанська проміжна група, з різними тональними ухилами, з де-якою відмінністю соціальних поглядів і життєвої тактики. Селян ми поки-що протягом цієї доби (60—90 р.р.) не бачимо в активній ролі: селяне поки-що об'єкт національного відродження, а не суб'єкт його. Уся доба до певної міри нівелює відмінні риси соціального походження письменника, надає йому певну ідеологію «різночинця»; так було з Некрасовим, якого Плеханов назвав «поетом разночинцев»,

Перша проблема, яка висувається в українських творах 60—70-х років,—то особисті відносини між представниками двох соціальних станів, панства і селянства. На ґрунті інтимних відносин зустрічається панич—«народник» з українським селянством; вся його «культурна робота» (книжки, школа, розмови) обмежується врешті ганебним романом з дівчиною і трагічним кінцем всіх «гуманних» мрій верхогляда-панича. Перешкодою до щастливого закінчення цієї панської «пропаганди», звичайно, виступають станові забобони, станова нерівність; через цю перешкоду не можуть перескочити безвольні представники молодого панського покоління. Такі сюжети робляться дуже популярними протягом двох десятиліть, і вони, може, найкраще виявляють пансько-класову природу де-яких українофілів-культурників: за пустопорожніми словами йде «дія», акція «на користь народові». Цей сюжет занотуємо в таких творах: в маловідомому романі В. Дорошенка «На Україні» (1863 р.), в оповіданнях Олени Пчілки «Чад», Школиченка «Між народ», в повісті Грінченковій «На распутті (частковий епізод), в драмах Мих. Старицького «Не судилось» і дуже подібній до неї своїм сюжетом, але незрівняно гіршій виконанням—«Доки сонце зійде, роса очі виїсть» М. Кропивницького. Тут з одного боку виступають «просвітителі» (люде 60-х років, бо й дія цих всіх творів здебільшого відбувається в 60-х роках)—Іван Горовенко, Михайло Ляшенко, Борис Воронов, а з другого—нещасливі об'єкти цього народницького замаху—Тетяни, Катрі, Оксани, яких автори примушують гинути в найтрагічніших умовах (крім Дорошенкової Тетяни Кошівни, що врешті доскочила свого міщанського щастя). Найхарактерніша серед них драма Старицького (чи краще мелодрама через перевагу там випадковості, невмотивування вчинків дієвих осіб) «Не судилось». Тут автор в особах студентів Михайла Ляшенка та його товариша Павла Чубаня намагався дати образ до певної міри «нового чоловіка», який під впливом визвольних ідей звертає всю свою увагу на інтереси народу. «Ви порвали з народом, а ми стоїмо за освіту меншого брата, за народне щастя, за правду»—каже Михайло Белохвостову, а Павло Чубань організує шкільку з селянських дітей у панському будинкові й тлумачить недавнім кріпакам «Положення» про волю. Михайла автор примушує закінчити своє «єднання з народом» «етнографії ради» відомою трагедією з Катрею, і цим ніби-то хоче вказати на всю гнилизну й зопуття інтелігенсько-панської душі, яка навіть у кращих представниках, за доброї волі, не може накреслити справжньої стежки корисного єднання з народом. Але це питання конфлікту між панською інтелігенцією, зачепленою народницькими (хлопоманськими) ідеями, і темними селянськими масами Старицький розв'язує: тут виключно в площі етичній, і суворим моралістом виступає в драмі Павло Чубань, людина полупанського походження і практичнішої вдачі, але не різкого протесту проти тих соціальних обставин, що дали можливість витворитися подібному

не зважаючи на його панське походження¹⁾, так сталося і з нашими Старицькими, Кониськими, Грінченками—з одного боку, і з Рудченками, Левицькими—з другого.

І це цілком зрозуміло. Національне відродження раз-у-раз оповите ентузіазмом, національним піднесенням і романтикою, коли нація-парій береться за своє культурне й економічне визволення з нацією-паном. Так було на Україні в другій половині XIX ст. під страшними утисками царського уряду. Ця національна романтика безперечно затемнює класові перетинки, ослаблює класову боротьбу; вона ж позбавляє письменника, захопленого ідеєю культурного піднесення, ясної класової позиції. Ось чому ми не можемо клеїти певних соціальних етикеток до наших письменників тієї доби, хоч у Старицького і Кониського ми знайдемо симпатії до свого класу (в його прогресивній редакції, певна річ), а у Тобілевича—ідеалізацію крепкого хазяїна, «куркуля». Національна романтика примушувала письменника всю надію свою покладати на село, де, здавалося, були заховані могутні потенціальні сили. Український письменник формально ніби робиться «народником» безмірно раніше, ніж народницька ідеологія запанувала в Росії, він і тримається цієї ідеології значно довше, ігноруючи економічне і політичне значіння міста: український селянин бо тоді був необхідною умовою і носієм а врешті—і метою національного відродження. Звідси те «мужикофільство», що тільки інколи межує зі справжнім демократизмом, з народолобством, звідси помітна відмінність української літератури в її сюжетах, в загальній трактовці від літератур «аристократичних», як, напр., російська та польська.

Але цей природній, органічний нахил української літератури не раз-у-раз можна назвати демократичним: дуже часто він є типова гуманність, притаманна буржуазним, паразитарним верствам. Оця внутрішня амплітуда поняття «демократизм» дозволяє нам освітлити різні його фази соціальним світлом, вскрити, сказати б, соціальні основи літературної творчості. Без авторитарних етикеток, беручи на увагу «мужикофільський» характер української літератури всього XIX ст., ми можемо розмежувати різні соціальні впливи в творчості письменників, можемо зв'язати цю творчість з економікою й соціальними відносинами поточної доби. Тільки так ми зрозуміємо Котляревського, що належав до проміжної групи в соціальній боротьбі двох класів—феодално-старшинського і селянського (тоді економічно одноцільного під пресом кріпацьким),—ми зрозуміємо його ідеологічні вагання в «Енеїді», його сервілізм у недавно видрукованій «Кантаті Олександрю І» і «Оді до Куракіна», його аракчєєвський містицизм наприкінці життя. Тільки так

¹⁾ Г. В. Плеханов. «Литература и критика». Сборник статей. Т. I. М. 1923 г.

у легальному органі «Современник»¹⁾. «Основа» — це не орган українських «різничинців», це орган маєткового панства, що станове «каяття» своє обмежило тільки національним компромісом. «Основа» — це панична втеча з Шевченкових позицій. «Василий Михайлович (Білозерський), — так пише Куліш про редактора «Основи», — расставил свои изнеженные руки, чтобы понаньчить се по-пански хоть один годик и привить ей манеру говорить ни то, ни се, господствующую в так называемом высшем кругу и усвоенную им самим по сочувствию» (неопублікований лист з 15 березня 1860). Хоч свідочу Кулішевому і не можна довіряти цілком, але ж воно стверджує тільки те, що ми знаємо про журнал з поданого там матеріалу і з гадок про його; «я далеко більше знаходив для політичного виховання в «Колоколі» та «Современнику», аніж в «Основі» — каже Драгоманов у своїй автобіографії.

Молодше покоління не було задоволене «Основою», воно й настроєне було радикальніше, але цей радикалізм виявлявся не в соціально-політичних, а переважно в культурно-національних питаннях. Студенські громади були все ж таки переважно аполітичного, культурницького характеру організації, з тенденцією сепаруватися від революційного демократизму. Нагінки на тодішнє студентство і, напр., на Антоновича з боку царської адміністрації свідчать тільки про те, що й культурно-національна робота в тих умовах (як і скрізь, правда) має певне політичне значіння. Вони інколи, як каже Куліш²⁾, «буквально погружаются в толпу неграмотного люда с целью служить ему своею образованностью, обороняют его от злоупотреблений чиновничества и вести его к нравственной свободе». Це поверхове народництво на Україні було в значній мірі позбавлене революційного характеру, обмежуючись культурною роботою, національною пропагандою: декоративна «національна» одежа, одежа далекого минулого, народня мова, етнографія, популярна література, нарешті школа — ось, власне круг цієї роботи. Звичайно, це все моменти важливі для початків ширшої діяльності; звичайно, багато дуже корисного й потрібного за тих жорстоких часів було довершено. Але ж треба одверто сказати, що все це робота, яку називають «культурницькою», не освітленою певним політичним світоглядом, як це ми бачимо у Шевченка чи у Драгоманова. Аполітичне культурництво, формально проголошене пізніше Костомаровим і Житецьким, фактично панувало в українських гуртках цієї доби. Тому, мабуть, революційніші елементи (як С. Синегуб) шукали нелегальних організацій поза українськими гуртами. Тому, мабуть, таке хистке культурництво утворило сприятливий ґрунт для ідеологічних вагань і компромісу, що часто пхне й сервілізм, як це виявляється в діяльності Антоновича, Житецького, Кониського.

¹⁾ Див. статтю Ів. Стешенка — «Українські шостидесятники». Записки Укр. Наукового Товариства, кн. II.

²⁾ «Украинофилам» стаття в «Зап. Укр. Наук Товариства», VIII.

Тим часом революційніші елементи і в межах українських гуртків, безперечно, були, тільки вони до Драгоманова не були провідними, пануючими. «Здесь в Полтаве,—писав 12 травня 1862 р. якийсь молодий українець до невідомого тоді Потебні,—путем опыта, столкновений и т. д. пришли к тому твердому убеждению, что в настоящее время более чем необходимо нам «Политический Украинский Катехизис», в котором дело получило бы историческое и логическое оправдание и, так сказать, сведено было бы к рациональной догматике: иногда лучшие люди стоят в тяжелом колебательном положении, не зная, куда примкнуть среди начинающегося брожения и разделения партий — «тьма над языки»¹⁾. А типовий шостидесятник—етнограф С. Д. Ніс мав якісь таємні, хоч, може, й випадкові, звязки з революційною групою «Земля і Воля»²⁾. Тільки ця найрадикальніша частина української молоді загубилася в масі культурницького українофільства чи відійшла від його, і треба було рішучости Драгоманова, щоб прокласти власний шлях.

II.

Ідеологія нової верстви українських культурних діячів найбільше позначилася в літературі. У ліриці Кониського, Старицького, Грінченка, Грабовського, Франка брешуть суспільні мотиви, притаманні цій добі громадського слугування народові з боку культурної верстви, «різночинної» інтелігенції. Але в ліриці, навіть тодішній ліриці, немає повного виявлення поетової ідеології: поет мусить обмежуватись загальними настроями й емоціями, бо інакше поезія може наблизитися до політичної прози. Ми можемо тільки констатувати помірковану «гуманність» перших двох поетів, народницький ідеалізм двох других, нарешті—зненависть до сучасних економічних відносин і віру в соціалістичну зміну у Франка. Тільки у Франка (і то в збірці «З вершин і низин») ми бачимо соціальний—не скажу, класовий—критерій до сучасних йому економічних відносин, хоч поет сподівається найбільше на мирний переворот—«правдою і працею й наукою». У інших же (особливо у Грінченка) народ виступає цілком у дусі народництва, без глибшого економічного аналізу й означення:

Безсилий не знатиме більш
Од дужого в час той наруг,
Народові руку подасть,
Народ—його брат, його друг.

Такі необхідні загальники не цілком виявляють нам світогляд поета і тільки инколи дозволяють указати на ту суспільну

¹⁾ О. Соловій — Нові данні до біографії С. Д. Носа. «Наше минуле», 1918, 2.

²⁾ А. Халанский — Материалы для биографии А. А. Потебни. Збірник «Пошана», с. 14—15.

течію (а значить—і на ту соціальну верству), що годує поета, створює йому ідеологію.

З цього погляду белетристика (а де-коли — то й драма) дає незрівняно більше. Письменник творить мистецький образ на підставі життєвого аналізу; він примушує свого героя на ділі виявляти себе і тим дає безпосередній матеріал для наслідування, для науки. Таким, напр., матеріалом був Базаров, або й герої Чернишевського з «Что делать?» для всього покоління російських нігілістів-шостидесятників. І цілком очевидно, що й наша белетристика, витворюючи з кінця 60-х років такі «ідеологічні» постаті, мала ті ж завдання науки, агітації, поширення близьких письменникові ідей у художніх образах. Але не зразу наша белетристика почала виконувати громадські (в своєму розумінні, певна річ) завдання.

На початку доби література була одним з засобів пізнання народнього (селянського) побуту, вона дуже наближалася до етнографії, і дуже важко покласти межу між етнографічними переказами Симонова і Носа, між портретними оповіданнями Ганни Барвінок і Стороженка і літературною творчістю Марка Вовчка і Федьковича, позначеною рисами художньої уяви, суб'єктивного творення. Відсутність певної суспільної ідеології призводить або до сентиментальної гуманності Марка Вовчка, або до тієї ідеалізації народнього побуту, де вже чується класова позиція письменника-поміщика (у Ганни Барвінок і Стороженка); і цілком зрозуміло, що демократична російська критика так гостро поставилася до Стороженкових творів, добачаючи в них риси консерватизму і безгрунтовно-наївної романтики¹⁾. Далі, починаючи з Свидницького («Люборацькі», а дебютував Свидницький етнографічними оповіданнями), Кониського, Левицького, українська література, поруч з відтворенням селянського побуту, намагається дати повість з життя інших соціальних верств і розв'язати проблему: «что делать?» як жити українському інтелігентові? Болюча проблема денаціоналізації поставлена вже у Свидницького, Левицького, Кропивницького та ін., а його наступники дають образ «нової людини», що повинна проказати стежку для роботи цілому поколінню. Белетристика українська в частині своїй робиться «учительною», «публіцистичною», виконує завдання агіт-пропа. На цій літературі, що здебільшого прибирала характер повісти, ми й дозволимо собі зупинитись далі. Ми простежимо, чого ж учила ця література й які соціальні причини цієї науки протягом цієї економічної доби. Це нам допоможе зрозуміти, що ж нового дала людству та трудова селянська верства, що з початку ХХ століття почала поволі прибирати провід в українській літературі, а опанувала її тільки з Жовтневою Революцією.

¹⁾ Див. статтю А. Кримського — «Чому Олекса Стороженко покинув писати по-українськи» Л. Н. Вістник, 1901, т. XIV.

ми зрозуміємо групу письменників дошевченкової доби, що, загалом кажучи, виразно виявляють свою класову, поміщицьку ідеологію і відбивають у творах своє соціальне оточення (Білецький-Носенко, Гребінка, Квітка); тільки так, очевидно, ми можемо зрозуміти й урядовий сервілізм, монархізм цих письменників, клерикалізм в їхньому світогляді, уникання жадної опозиції, як навіть Гребінка, що, перекладаючи «Полтаву», старанно вилушує всі згадки про політичні настрої на Україні. Шевченко виступає представником іншого класу—селянства, пригнобленого тяжкою соціальною й економічною залежністю від поміщика, навіть поміщика-українофіла типа Лукашевича, Галагана, Лизогуба. Риси селянського світогляду, тоді об'єктивно-революційного, найбільше виявляються в Шевченковому бунтарстві, в непримиримій ненависті до держави царів і панів. Але Шевченко не міг створити тоді певної соціальної групи, що визволення свого класу поклала б за основу своєї діяльності за його прикладом: селянство, як клас, не могло ще тоді виступити на кін політичної боротьби. Тому Шевченко вривається якимсь дисонансом у поступовий розвиток суспільної ідеології і серед шестидесятників українських він не має численних прихильників і послідовників. Це звучить парадоксально, але це так: до 90-х років, до появи нового активного класу—робітництва і перемоги революційної ідеології над мирною, культурницькою, Шевченко робиться джерелом формально-народницького культу, а його глибокий революційний світогляд плекається врешті тільки в невеличкій групі драгоманівців-радикалів. Чому це так?

Коли ми погодимося з тим твердженням, що українське відродження творили, як і скрізь, середні класи¹⁾, то ми зрозуміємо головні лінії суспільного життя на Україні протягом другої половини XIX ст., до народження нових соціально-активних груп: середні класи за тієї доби економічного розвитку були нездібні до революційного піднесення, до глибокої акції в Шевченковому дусі. Головна маса інтелігенції тих часів була захоплена ідеєю культурно-національного відродження українського народу, але дуже мало цікавилася економічним станом «визволеного» поміщиками селянства і цілком не приймала революційно-політичної ідеології Шевченка. «Основа», цей як-не-як виразник настроїв де-яких українських шестидесятників-культурників, рішуче заперечувала (устами Костомарова навіть) «новомодній французький соціалізм»: приватна власність і заможний селянин з своєю хуторянською цивілізацією—ось що мусить замінити «примарну ідею». Разом з тим політичний лоялізм і клерикалізм доповнюють цей програм основ'ян, такий консервативний, порівнюючи з позицією російських соціалістів

¹⁾ Див. статтю Л. Юркевича—«Середні класи і національне відродження» в журн. «Дзвін», 1913 ч. 2, с. 107—111.

конфліктів. Тим часом цей сюжет безумовно відзначав побутове явище. «Автор зачепив найживіші струни сучасного суспільного життя,—свідчить Костомаров у своїй рецензії на драму Старицького,—викрив хворобу, що її відчувають скрізь за наших часів, і відтворив її в таких рисах, в яких вона виявляється в сучасному українському суспільстві»¹⁾. Але річ у тім, що широкого соціального освітлення цього сюжету тодішні українські «битописателі» дати не змогли: їхні позитивні типи або безнадійні резонери і балакуни, або поміщики, що тільки кутаються в формальне народництво, але соціальних своїх вигод не зрікаються і на економічні реформи не погоджуються, а тому ці типи найбільше характерні для поверхової поміщицької молоді, характерні вони і для з'ясування поміркованої позиції самого письменника. Коли Квітка цілком виправдує таку стану нерівність («Щира любов»), а Шевченко вважає її страшною соціальною несправедливістю («Марина», «Відьма», «Слепая»), то письменник шостидесятник став перед нею в задумі, з гуманним настроєм, але без спроби радикально розв'язати проблему: в цьому, може, найясніше позначилася класова позиція наших письменників.

Але ж 60-ті роки дали матеріал і для інших побутових образів: Левицькій у своїй повісті «Хмари» хоче дати людину вже з певним позитивним програмом, хоче зробити Радюка зразком для наслідування. «Радюк—просто смішний дурень!»—так категорично висловлюється Драгоманов про першого в нашій літературі свідомого «народовця»²⁾. «Дурість» Радюкова полягає, з одного боку, в невиразності й однобічності його ідеології, а з другим—в повній нездатності реалізувати навіть свої мізерні і наївні «мрії». Ці його «мрії» дуже характерні для цілої суспільної верстви української інтелігенції, отієї «культурницької» групи, що шукала форми легальної мирної роботи в умовах царату. «Ми, тату,—заявляв Радюк батькові,—носимо народню свиту, бо ми народовці, стаємо набік народа; ми націонали». А «націонали й народовці,—пояснює автор устами Дашковича,—то тепер такі молоді люде, котрі говорять українською мовою, хотять, щоб і жінки й діти говорили тією мовою, хотять злитись з народом... просвічувать темний народ і піднімать його морально й матеріально» Крім цієї українофільської балаканини, Радюк не мав жадного програму, не мав ширшого демократичного світогляду. Закликаючи до неясної саможертви, поширюючи скрізь свої «сміливі» (!) ідеї, Радюк сам конкретно лише записував народні пісні та спромігся випадково допомогти хворій молоді, а потім закінчив своє життя «тихим» міщанським щастям з «хуторянкою» (заможненкою!) і шуканням урядової кар'єри за всяку ціну, навіть за ціну від'їзду на далекий, чужий йому Кавказ (у другій редакції). Позиція героя «Хмар» типова»

1) «Киевская Старина», 1883, IX—XI, с. 297.

2) В «Листах на Наддніпрянську Україну», с. 32.

класова позиція людини, що належить до пануючої верстви і цілком ігнорує соціальне становище народу, його економічні злидні. Радюк—уламок дрібно-маєткової дворянської верстви, що опинився в нових соціально-економічних умовах, під впливом могутнього ідейного руху, але зректись од своїх соціальних інтересів не зміг. Не зміг він і зв'язати українського відродження з інтересами трудового селянства (за тієї доби), з його соціальним визволенням: про це Радюки боялися і думати. Безумовно, в своїй трагедії Радюк в значній мірі мусить завдячувати авторові, який, поставивши питання, як і Чернишевський,—«Что делать?», не зміг, подібно до Чернишевського, дати в образі свого героя конкретної відповіді на це питання. Поверхове розроблення теми, без глибокого психологічного аналізу, з випадковими, штучно-тенденційними епізодами—все це вийшло на шкоду художній правді повісті¹⁾. Але ж автор мав перед собою реальні життєві образи: Радюки створили міцну київську «Громаду» з її журналом «Помийницею», Радюки виявили свої наукові здібності в 70-х роках, але ж Радюки пірвали й зносили з Драгомановим на початку 80-х років, коли він, на їхню думку, визначався занадто виразною «революційністю».

Поруч з спробами художнього відтворення невдалих пансько-культуртрегерських змагань ми бачимо фіксування й іншої сили на українському селі, що вже народжувалася в страшних муках, але не змогла ще знайти вірної лінії роботи: це селянська інтелігенція. Ця інтелігенція поки-що бралася з кол заможного селянства або з тих суспільних верств, що складали проміжну плівку між панством і трудовим селянством і навіть були ближчі до цього селянства (дяки, народні вчителі, то-що). Змагання цієї народньої групи неясні, кроки—боязкі й несміливі, але вона вже є, і в цьому її позитивне значіння. З перших нарисів згадуємо повість Марка-Вовчка «Дяк» (1859 р. написана). Марко Вовчок уже тоді передчував трагічну долю на селі людини, що, стоячи інтелектуально вище за оточення, не може конкретно виявити своїх бажань та рішучо ступити на інший, кращий шлях... «Дяк»—це ескіз, з якого пізніше виникли—і Тесленкове «Страчене життя» і Винниченків «Кирпатий Мефістофель». Тиміш Савлук знав гаразд причини своєї «туги ревної, невсипущої, невгавущої, лихої й невмолимої», але тільки почував, що вона його «толкала з місця, пхала за двері, гнала улицею, провадила степами, полями, лісами, гаями». Заїдений рефлексією й зненавистю до місцевого «болотяного» оточення, Тиміш Савлук змарнував життя в вічному шуканні особистого щастя й гармонійного, «зоряного» існування. Та в самому собі Савлук не знаходив таких об'єктивно-твердих рис, які дозволили б йому сконкретизувати його мрії і здійснити в житті: неясність бажань,

¹⁾ Цікаво, що, друкуючи уривок повісті в «Правді» 1873 р., автор назвав її «Новий чоловік», виразно натякаючи на громадське значіння свого героя.

відсутність сили волі поруч з об'єктивно-несприятливими фактами — це все підрізало Савлукові мрії, розбило їх до-щенту. Але самий образ цього дядька, виконаний, безумовно, в стилі Тургеневських оповідань з неодмінно-розбитими мріями про особисте щастя (хоч епізод з Мартою і не вмотивовано з психологічного боку), є перший нарис цього типу «неприкаяного» героя, який, правда, ще не усвідомив сам собі своїх ідеалів, не зрозумів причин руїни своїх, хоч і невисоких, мрій. Поривання Савлукові, в освітленні Марка Вовчка, виявилися виключно в ділянці особистих настроїв і переживань. Але вже трагедія Чіпки Вареника («Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Рудченка-Мирного) розвивається на соціальному ґрунті. Неясні змагання Савлука тут, в образі Чіпки, замінено виразною ідеологією, певним світоглядом, що виникли серед кращих представників села під час все ж таки нової й бурхливої доби 60-х років. Основна риса Чіпчина — пристрасне, болюче шукання правди, спочатку — вищої, етичної правди, а потім — і соціальної правди, коли він кинувся «рівняти бідних з багатими». «Скрізь неправда!» — каже в роспуці Чіпка. — «Куди не глянь, де не кинь — усюди кривда й кривда!.. Живеш, нудишся, тратиш силу, волю, щоб куди захватись од неї, втекти від неї; плутаєшся в темряві, падаєш, знову встаєш, знову простуєш, знову падаєш... не вхопиш тропи, куди йти»... Але оце святе незадоволення з околицьного життя, оце вміння стояти над юрбою й бачити далі за цю юрбу, оце вічне шукання правдивої життєвої тропи — робить образ Чіпчин в його ідеальних, так би мовити, обрисах досить симпатичним. Ці його риси, в зображенні Пан. Мирного, ясно говорять, що народилася нова соціальна сила, селянська інтелігенція, і вже її не відірвати від матернього її пня. Чіпка вже добре інколи розуміє й свої відносини до народніх інтересів: співаючи про неправду людську, Чіпка «бідус з кріпаками, будить у них жаль, що вони одурені, що їм одвели нікуди негодящі землі; допомагає їм грішми, коли пристають за подушне зборщики». Але, на лихо собі, Чіпка великим виховався індивідуалістом, з виразним приматом етичних емоцій, і це психологічне тло, під впливом об'єктивних умов, скерувало всі світлі заміри Чіпчині в бік облудний; тільки цей шлях найбільше припадав до серця людині, що їй було перегороджено інші шляхи до широкої громадської діяльності: тут бо вона тішила свої героїчні потяги й віддалялася від сірого, буденного існування, яким жив приятель Чіпчин — Грицько.

Образ Чіпчин, як ми сказали вище, має своє ідейне значіння. Панас Мирний дуже влучно підкреслив основні гасла доби 60-х років — шукання правди — в етиці й соціальних питаннях. Такий «ідеологічний» критерій що до Чіпки тільки й можливий, бо спроби оцінити його з погляду звичайної реалістичної критики не можна назвати щасливими: занадто бо його дійсні вчинки далекі від його ж власних замірів і міркувань. Чіпка — «пропаша сила», але незабаром настане час, коли український селянин

з стихійного протестанта перетвориться на активну революційну силу, і це перетворення відіб'є й художня література (Винниченко, Коцюбинський).

Зробимо де-які висновки. Українська література відзначила фази нового економічного процесу: і нову економічну неволю, що її зазнав середній селянин-власник після буржуазних реформ 60-х р.р., і початки пауперизації селянства, і хижацькі форми промислового капіталу на Україні (твори Левицького, Кониського, Рудченка-Мирного, Франка). Треба додати, що цей наступ капіталу і зв'язану з ним руїну попереднього феодально-патріархального побуту наші «культурники» усвідомили собі, як неминуче зло, як ворожу навалу, бо нові економічні чинники ніби руйнують моральні основи селянина («Бурлачка» Левицького, «Глитай або-ж павук» Кропивницького, «Повія» П. Мирного), соціальне значіння тих чинників підноситься тільки побіжно аж до малюнків Франка почасти—Тобілевича. В усякому разі новий економічний побут, хоча б формально, епізодично відбився в початковій українській повісті. Але коли український письменник хотів одзначити народження нових сил серед різних соціальних верств, накреслити нові ідеологічні шукання і тим показати шлях для роботи молодого покоління, то тут він був цілком базпорадний одразу ж. Неясні були витворені ним силуети, непристосовані до життя подані типи, позбавлені сміливого, не кажу—революційного, дерзання, прип'яті до дрібненьких і невиразних завдань українського легального культурника. Українська «полупанська» інтелігенція, не маючи власної суспільної ідеології, іншого не могла внести і в літературу.

Кінець буде.

ТЕРЕЩЕНКО.

Театр мистецтва дійства.

Останніми часами теоретики та любителі розмов на теми про мистецтво надзвичайно ретельно починають наводняти літературу різними порадами-аналізами, а то навіть і цілими рецептами про те, що треба робити з театром, щоб він поправився і міг буяти далі в житті. Щоб не розкопувати запліснявілого барахла шляхом всяких порівнянь та еволюційних висновків, що я особисто вважаю лише словесною еквілібристикою спеціальних критиків, хочу, одкинувши всякі умовності, говорити словами людини, яка допіру відірвалася від театрального станка. Для мене ясно одно: дотеперішній театр кінець-кінцем прийшов до глухої стіни—живій істоті від мистецтва робити там нічого. Протягом довгої еволюції, починаючи від первісних форм театрального дійства і кінчаючи останнім етапом модерного театру режисерів, сталося те, що театр задавив основний живчик свого єства—актора, як творця дії.

Протягом певного часу автор, режисер, декоратор і инші, в зв'язку з ходом загального процесу громадської психології (індивідуалізм, одірваність особи, 'захованість в самого себе)—і це треба вважати цілком нормальним в капіталістичних формах життя—привели театр до глухої стіни, об цю стіну ткнули лобом де-яких ще живих творців театру і тим самим примусили задуматись над цим безпорадним становищем. Причиною мертвоточини театру була втрата активного дієвого елементу. Театр став статичним, бо зв'язав волю актора, як первісного творця дійства. А смерть дійства в театрі—смерть самого театру.

З цього моменту я й хочу говорити про цілком оригінальне явище—мистецтво дійства, котре винятково оперує дією й від неї виходить. Дія є поняття активне, але само по собі абстрактне. Виявити дію це значить знайти спосіб матеріялізації дії. А ця потреба є проблемою нового методу та архітектоніки мистецтва дійства.

В способах матеріялізації дії в дотеперішнім театрі практикувалося виявлення дійства ситуацією окремих індивідуумів—персонажів, з чого і створилося певне обличчя театру.

В противність цьому, відповідаючи сучасним організаційним формам життя, що спирається на глибоко-колективістичні основи, в противність індивідуалістичній будові старого суспільства—реалізація дії в мистецтві дійства переводиться способом сумовання

передачі почуття. Наслідком цього являється побудовання дійства в масових формах, організованих відповідно вимогам законів кожного з елементів фактури мистецтва дійства.

Виявлення дії, її матеріялізація, проходить при необхідній допомозі цілого ряду елементів мистецтва (рух, слово, музика, малярство, і т. и.), цеб-то виявлення дійства проходить при допомозі цілого ряду мистецтв, збудованих на основі спільного ритму.

Комбінація передачі способів різних мистецтв ідеї мистецтва дійства (коли потрібно—через слово тільки, чи через звук, коли потрібно—через всі мистецтва синтезовано), дає нам можливість правильно розпоряджатись в архітектоничному чи ритмічному розумінні. Це дає змогу проявити сильніші чи слабші напруження з одного боку і, по-друге, вживати контрастовий спосіб передачі ідеї мистецтва дійства, полекшувати приймання його ріжнотонними комбінаціями, впливаючи то на зорові, то на слухові органи чуття.

Отже, з вищенаведеного видно, що основа театральна не в зовнішній комбінації таких чи інших форм, стилів і т. д.

Можна багато разів перевертати, комбінувати, але це буде тільки зміна зверхньої форми, а корінь залишиться старий, і сам театр від того фактично не зміниться. Попередні передпосилки, нам ясно говорять про те, що зіпхнути театр з мертвої точки, це значить відмовитись від основ старого театру, значить розкласти його на основні чинники синтезованих елементів і взяти найнеобхідніше й кожне зокрема. Таким чином, оперуючи складовим матеріалом, треба організувати цей матеріал по методу, при якому ініціатива учасника-артиста, як первісного творця, була б покладена в основу творчості від початку аж до кінця композиції.

Такий метод є органічним для мистецтва дійства і він цілком протилежний дотеперішньому театру, який в методі своєї роботи нехтує ініціативу учасника, тим самим каструючи свою істоту, що власне і призвело театр до повної імпотенції.

У протилежність старому індивідуалістичному методу театральної роботи ставиться колективний метод, коли кожний артист в можливостях своєї фантазії зможе проявити максимум своєї ініціативи.

Далі вільне організоване погодження кількох творчих ініціатив у певних мистецьких законах творить цілу композицію.

Після з'ясування підсвідомого стану певної задуми для реалізації її шляхом обговорень фіксується основна ідея.

В слідуючий момент виробляється план і архітектоніка зафіксованої ідеї. Після цього робиться так звана ритмічна фіксація: з'ясування в графічній формі різних ритмічних напружень (місця піднесення й спадання ритму).

Фіксація ритмічної схеми є першим етапом до практичної реалізації основної ідеї композиції. Після цього приступають до виявлення ритму через всі елементи мистецтв, і тут кожний учасник—артист вільний в інтерпретації кожного моменту ритмічної схеми.

Матеріалізація ритмічної схеми проходить через всі складові елементи мистецтв (слово, рух, збудований на законах послідовності, музика і малярство). Коли індивідуальна стадія композиції кожним з артистів пророблена, тоді з різних індивідуальних робіт, пророблених на основі спільного ритму, конструється один спільний закінчений організм композиції. Останній момент виконує режисер—конструктор.

Мистецтво дійства розвивається в відповідних просторових взаємовідношеннях. Дотеперішній театр був зв'язаний певними законами площі, які в кращому випадку ілюстрували дію, а в гіршому нічого спільного з нею не мали. Для мистецтва дійства в даному разі потрібна підлога з підставками, які відповідають ритмічній схемі композиції (підвищення й поніження площі відповідають піднесенню й спаданню ритма), щоб-то площа повинна відповідати характеру вимог побудови ритму. Так будується мистецтво дійства, по методам якого уже третій рік працює театр-майстерня імени Михайличенка.

Досі в майстерні цього театру зроблено вісім експериментальних композицій:

1. Перший будинок нового світу; 2. Небо горить; 3. Жертва вечірня; 4. Печаль остання, 5. Карнавал; 6. Поема відволі; 7. Буфонада № 1; 8. Буфонада № 2.

Жертва вечірня.

В роботі театру є ще дві великі композиції, які мають бути скінчені влітку.

Все зроблене досі можна розбити на три цілком закінчених етапи. Перше, театр Михайличенка почав працю з певної ідеології та (хоча, правда, на той час досить ясної, але все ж невикристалізованої) теорії мистецтва дійства і методів колективної творчості.

Треба було насамперед перевірити практично для самих себе, а також і для широких кругів публіки життєздатність і правдивість вищезначених методів. Отже, тому майстерня Михайличенка ввесь перший період своєї праці вкладає в одну велику театральну композицію—„Перший будинок нового світу“,—яка і була показана уперше в Києві в помешканні мійського оперового театру. Що до самих себе, то треба сказати, що вже до спектаклю ми глибоко вірили в величезну будучину принципів, покладених в основу нашої праці. А ті вигуки, якими кидалась з партера публіка на сцену з глибоким міщанським обуренням в час вистави, викликали в нас величезний ентузіазм і остаточно переконали нас в правдивості і життєздатності цих принципів. З боку спеців і прихильників класичного, а то навіть і модернього в театрі виставлялись докори за абсолютне ігнорування автора, як драматурга, режисера і инш. диктаторів мистецтва театру. А найбільше нарікали на те, що ми збиваєм театр з його еволюційного шляху, висовуючи натомість якийсь колективно-синтетичний метод театральної творчості. Хоча, правда, було визнано за нами велику композиторську роботу, навіть оригінальну техніку. Протест фактично був направлений проти самого підходу.

Після цієї вистави починається другий період нашої праці, результатом якого пізніш появляється оригінальна композиція „Небо горить“. Весь цей стан фактично був направлений в бік утворення власної школи по винайденому методу.

З одного боку перед молодими артистами, які вже стали цілком на цей новий шлях театру, стояла задача удосконалитись, набути необхідне знання і техніку, що вимагалась для кожного творця синтетичного мистецтва по колективному методу, а друге, необхідно було створити біля себе певну виховуючу атмосферу, просто школу, яка змогла б згодом випустити на театральний ринок цілий ряд артистів і педагогів, вихованих на принципах мистецтва, які були в майстерні ім. Михайличенка.

Оце і є головні причини, що закопали майже на цілий сезон нас у лабораторну закриту працю, де провадилась уже величезна підготовча робота і над розробленням і розширенням діпазону наших методів, і над самими артистами, які за цей час без всяких унаслідованих традицій від старого театру, лише на основах сучасного пролетарського устрою, мусили виховатись на остільки дозрілих артистів і в технічному і в ідеологічному розумінні, щоб свобідно орудувати матеріалом в принципах мистецтва дійства.

Після цього 1922 р. було виставлено кілька спектаклів в Київському театрі ім. Шевченка, і молода труппа майстерні ім. Михайличенка виїхала в Київ на гастролі до м. Харкова. Характерно що на цей раз у Києві, а також і в Харкові публіка прийняла нас далеко обережніше, ніж перше. З боку міщанських театральних кругів почувалась якась стриманість, а де-хто навіть одверто заявив, що не зважаючи на більшовицько-дикий підход, вистави дуже оригінальні і цікаві. Преса не знала, що писати.

Повернувшись до Київа, ми розпочали третій етап нашої праці. Тепер ми уже мали за собою наше оригінальне обличчя, мали набуту техніку і школу своїх методів. Ми почували себе грамотними і свідомими серед блукаючих спантеличених акторських мас. Методи були очищені і перевірені—шлях нашої праці багато прояснився.

Сезон 1923 року дав змогу зробити зразу кілька нових оригінальних композицій, і ми почали що-суботи регулярні вистави в невеличкому помешканні на 70 душ в майстерні ім. Михайличенка по Володимирській, 47. Твердження про те, що театр стає театром, коли він виходить в круг широких мас, в даному разі ствердилось як найкраще: систематичні відкриті спектаклі, як це уже вияснилось,

„Небо горить“.

дають нам змогу підвести під себе не стільки економічний, скільки моральний ґрунт. Розцвіт старого академічного театру характеризувався величезним впливом до нього постійних одвідувачів, які були органічною базою цього театру. Він не тільки організував свого глядача, але був яким представником його духовних потреб та інтересів.

Перед нами зараз руба стало питання знайти й виховати свого споживача, бо театр, не розрахований на свого постійного глядача, річ мертва. І от саме тому зараз для нас повстає необхідність направити свою творчість по двом фронтам:

1. В справі театральної творчості і організації, зафіксувавши певні позиції, йти далі шляхом придбання необхідних театральних здобутків.

2. Серед роспилених мас необхідно скупчити і виховувати біля себе молодий творчий пролетарський елемент—нашого будучого глядача.

Остання робота являється для нас не менше важливою від першої.

За три роки ми остаточно переконались, хто є цей наш будучий споживач.

Ясно також і те, що в широких робітничих масах поки-що уперто робить свою розкладаючу роботу театр буржуазії, але тим більше ми повинні звернути свою увагу на пропаганду серед молодого пролетарського суспільства.

За останній час помічається колосальний вплив робітничої молоді на всякі нові гасла; цей момент необхідно прийняти до уваги, щоб вкласти свідомість і розуміння відріжнити мистецтво, основане на комуністичних принципах, від всякого квазі-мистецтва. Задача не легка, але необхідна.

Ще в 1921 році була випущена мною декларація „Шляхи театру“, в якій, стаючи на ґрунт нових методів в театрі, я зазначав про свідомість і діпазон техніки будучого артиста-інженера в грядучому театрі. Артист будучого мав використати театральність в синтетичному сполученні, починаючи від мистецтва актора драми і кінчаючи буфоном і акробатом. Певний шлях пройденого театального життя зараз дуже добре стверджує нам ці мої передбачення цілим рядом постановок, в яких форма спектаклю виявляється уже в найрізноманітніших технічних можливостях.

Оригінальність форми в даному разі, без сумніву, являється на основі оригінальної ідеології та оригінального змісту. Инакше й бути не може. Зміст і форма зв'язані органічно. Поскілки в сучасному житті не виявлялось ясно скристалізованого побуту, приходилось брати оригінальні його окремі моменти, які і давали можливість виявити певний тип театральної творчості в цілому. Це одна з причин тому, що в своїх композиціях нам доводилось самим складати певну ідеологічну канву, з якої створювалась пізніше театральна композиція. На практиці своєї роботи ми переконались, що наш театр виховає згодом свої літературні сили, так само, як він виховає свого глядача. Робити революцію в театрі—це не значить перетрушувати старе барахло під різними соусами, як це тепер робить Меерхольд та инш.

Під таким углом провадилась робота в першій композиції „Перший будинок нового світу“ в 20 році, де в основу була покладена класова боротьба.

Так робилась композиція „Небо горить“ і, не зважаючи на те, що нас часто дорікають за відсутність літературного тексту і цільності в будові сюжету, ми твердо знаєм, що це важне питання згодом буде вирішено нами, як і цілий ряд інших питань. Але та основна позиція, яку ми зайняли в своїй роботі, вона є життєва і сучасна, що фактично і виявилось з цілого ряду останніх композицій, зроблених в сезоні 23 року: „Карнавал“, „Буфонада № 1“

і „Буфонада № 2“. Ще й досі від одних заголовків наших композицій багато цукорних панянок кривиться, але я уже сказав, що ми знаємо, хто наш глядач, якому ми широко відчиняємо двері, і тому скривленою гримасою нас не злякаєш.

Буфонада.

Цілком зрозуміло, що перші роботи являються в даному разі провірочними експериментами нового типу театрального мистецтва, і поскільки довелось зустрінутись з абсолютно неготовими до цього акторами, робота від цього затримувалась, і приходилось затрачувати енергію на виховання нового актора-інженіра, який свобідно і грамотно зміг би розпоряджатись законами взаємовідношення елементів мистецтва в роботі по колективному методу. Але за цей час нам удалось утворити біля себе певну школу, що дає можливість забезпечити за собою певні кадри будучих акторів, які, без сумніву, уже є основою будучого в театрі.

В. МІЯКОВСЬКИЙ.

В. Б. Антонович. Перед слідчою комісією.

(З приводу 15 літ смерті В. Б. Антоновича).

В споминах В. Б. Антоновича, записаних з слів його Д. Дорошенком, знаходимо скарги його на те, що догляд поліції за ним почався ще з 60-х років. Польське походження та українофільство—цих двох обставин було досить, щоб викликати в ті часи пильну увагу адміністрації до постати Антоновича, яка завжди виділялася на загальному фоні того оточення, в якому він знаходився.

Ще студентом він бере участь в гуртку пуристів, пій опозиції очайдушному гуртку балагулів, і до певного часу поділяє горе й радість польської студенської гміни. До його голосу прислухалися усі групування студентів кінця 50-х і самого початку 60-х рр. Слова „*Cicho: Antoniowicz mówi*“—зупиняли всякий галас і суперечки і вмиль встановлювали тишу в аудиторії, повній студентів по ріжному настроєних, готових самим різким способом доводити справедливість своїх думок.

Вже з 1860 р. почалася підготовка до польського повстання; серед польського суспільства та студентства культивується конспірація. Воно ще більше замикається, ховається з своїми планами і революційний запал свій виявляє в різних демонстраціях, маніфестаціях і спробах підбити й усе студентство на виступи ширшого значіння за межами університету.

Ми маємо одну документальну вказівку на те, що коли вже склалася певна організація, що керувала цим рухом, Антонович мав стосунки з нею, яко представник Русі. Це списки осіб, що працювали в комітетах, які мали на меті організувати польський революційний рух і об'єднувалися так званою *Delegacię* для керування загальними справами народу. В цих списках представниками Русі, себ-то України, Литви й Галичини, зазначені були Юргенс і Маєвський, на підставі уповноважень, які від Русі підписані були Вол. Антоновичем, Томашем Бужинським та Густавом Василевським.

Недокументальних доказів тому, що Антонович був дуже близький польському рухові до свого рішучого розрива з національними польськими колами, маємо ще кілька, й, принаймні, ті докори й закиди, що Антонович зрадив польську справу, ті брудні

натяки, що російський уряд знав про повстання від Антоновича, свідчать наочно, що він був у курсі всіх деталей підготовчого періоду.

Мар'ян Дубецький, співучасник польського руху 60-х років у Києві, приписує Антоновичеві участь в „Тройницькому“ товаристві, організацію якого збудовано було на принципі „троячек“ — кожен з членів знав тільки двох товаришів, які приймали його в товариство. Товариство це спричинилося до розвитку пізніших політичних об'єднань поляків і найбільш відомими членами його були: Володимир Мильович, Леон Гловацький, Владислав Геншель, Антоній Хамець, Людвиг Житинський та сам Дубецький. Ідеологічна криза сталася з Антоновичем на самому початку 60-х років.

Від польських політичних товариств він переходить в табір українців, організує їх в громаду, стає на чолі хлопоманського гуртка, який визнавав, що нарід так званого південно-західного краю був далекий і чужий тим цілям, які переслідувалися польською інтелігенцією, і має свої права на національне відродження, вимагаючи від інтелігенції уважливого відношення до своїх духових потреб. Основним завданням хлопоманського гуртка було ширення культурної праці серед правобережного селянства. Основним методом — те „ходження в нарід“, яке трохи згодом стало таким звичайним методом російського народництва. З книжкою в руках, чи то з „Кобзарем“ Шевченковим, чи то з „Метеликом“ Куліша, в простій свитці з простою селянською мовою йшов хлопоман на село, читав там якийсь художній твір, найчастіше „Катерину“ або „Наймичку“, розказував про давнє минуле українського народу, поясняв закони про селян, заводив розмови про становище й потреби селянства. З цих мандрівок виникало й нове заняття для хлопомана — етнографічні студії, які підготовляли його для кращого зрозуміння побуту й наближали його до селянина.

Хлопоманський гурток був невеличкий, Антонович нараховує чоловік 15, пройнятих ідеями гуртка.

Звичайно, як участь в польській корпорації, яка перейшла до „списковства“, так і робота на чолі хлопоманів не могла не здатися небезпечною. Перша загрожувала реальною небезпекою — повстанням поляків, друга на думку російської адміністрації встановлювала неблагонадійні зв'язки з народом, а на думку польського суспільства теж загрожувала реальною небезпекою — повстанням селянства проти панів.

Цього було досить, щоб обидва боки діяльності молодого Антоновича зарахувати за злочин, і тягати його по слідчих комісіях, допитувати як людину, в долі якої один крок одділяв її вільний стан свідка від підневольного стану оскарженого.

Як раз же дві групи справ, в яких притягали Антоновича до слідства, і відповідають зазначеним двом бокам його діяльності. Одна група зв'язує Антоновича з цілою низкою людей, притягнутих в справі польського повстання, або підготовки його, друга стосується до хлопоманства, до зв'язків Антоновича, з „Основою“, до

діяльності того гуртка, який рішуче розірвав з польським суспільством на передодні повстання 1863 р.

Хронологично друга група справ з'являється ранішою. Хлопоманство Антоновича та його товаришів виникає ще до остаточного розриву з польським суспільством, виникає на польській основі серед польської молоді. А ліквідація повстання та передповстанчої підготовки тривала аж до середини 60-х рр., коли з хлопоманством було давно покінчено, коли хлопоманство в полум'ї польського повстання виглядало як що й не зовсім благонадійна, то у всякому разі значно безпечніша справа.

Ідеологія хлопоманського гуртка має безпосередній зв'язок з тими демократичними думками, які досить міцним струмком виглядають серед загального руху польського суспільства. Універсал Поланецький Костюшка в селянській справі, численне Демократичне товариство початку XIX в., змова Конарського 1839 р. становлять певні етапи в розвитку революційної думки декласованої інтелігенції, зубожілої шляхти, яка в історичному процесі все більшала численно і робилася все більш впливовою серед різних угруповань польського суспільства. Хлопоманство з'являється тільки дальшим етапом в цьому процесі.

З точки погляду шляхетської аристократії хлопоманство було зрадою дворянського класу. Тому цілком зрозуміла та позиція, яку мусив зайняти клас великої і середньої феодальної буржуазії до цих зрадників шляхетської справи.

Чиновна аристократія, не розбираючись глибоко в тій справі, яку піднесла на свої плеча група хлопоманів, бачила тільки зовнішній бік—ту ворожнечу, яка повстала між польським суспільством і студенською молоддю. І вона думала використати її в своїх цілях, роздмухавши вогник національної незгоди, аби побороти польський елемент, що після кримського розгрому знову почав підносити голову.

„Между студентами русскими и поляками,—писав Київський генерал-губернатор Васильчиков начальнику III отделения кн. Долгорукову,—к сожалению, нет должного единства: они разошлись на партии и составляют, так сказать, отдельные корпорации“. Але в кінці свого подання ген.-губернатор політично зазначав: „В заключение мне остается довести до сведения Вашего Сиятельства, что о раз'единении студентов русских и поляков на партии, конечно, следует сожалеть, но в настоящее время раз'единение это, некоторым образом, даже полезно“.

І на справу Антоновича та його товаришів урядові кола дивилися точнісінько такими ж очима. Хлопоманський гурток вносить розбрат в польське суспільство, значить „некоторым образом это даже полезно“, хоч взагалі роздори та сварки вносять неспокій та завдають зайвий клопіт місцевій адміністрації. Феодальна буржуазія не могла з таким спокоєм дивитися на хлопоманську справу і, використовуючи свої родинні та особисті зв'язки з урядовою аристократією, лякала її примарами гайдамаччини та антидворянського погрому.

І от адміністрація починає балансувати—з одного боку, хлопманство вносить розкол в польське суспільство—це—„полезно“; з другого, хлопмани братаються з народом, сіють ідеї комунізму, розворушують в народньому оточенні згадки за минулу волю—це вже цілком небезпечно.

Перші вістки про Антоновича та його товаришів—Рильського, Познанського, Поповського, Г. Василевського та инш. йдуть від місцевої повітової адміністрації, яка знаходиться в близькому звязку з великопанським маєтком.

Вони тривожні. В містечку Макарові, 20 липня 1860 р., в день храму католицького костьолу серед гурту поміщицьких фурманів та льокаїв якийсь студент „внушал коммунистические идеи“. Розслідування цієї справи робив земський справник та один з урядовців для особливих доручень при київському губернаторі. Слідство з'ясувало загальну картину справи. Студент, який „распространял между простым народом вредные идеи и мысли“—оказався товаришем В. Б. Антоновича, близьким його приятелем та одностудентом, відомим пізніше громадським діячем Т. Рильським. Розмова його з „простым человеком“ торкалася майбутньої волі селян. Він сказав цим фурманам та льокаям: „не журитесь, буде вам воляница.“ Жадних подробиць розмови при слідстві поліційним урядовцям не вдалося здобути, через що вони були певні, що селяне на слідстві не щиро й не повно, ніби по умові, оповідали про цей епізод і найголовне та найнебезпечніше затирили й заховували від слідства. Тому урядовці мусили поширити рамки слідства й з'ясувати, що за людина був товариш Антоновича—Рильський. Тоді виявилось, що в літку Рильський проводив цілі дні в польових роботах разом з селянами, жав хліб, косив сіно, складав його в копиці та в стіжки, орав та боронив землю і т. инше. При всіх вчинках він поводився як простий селянин, пробував наблизитись до селянського оточення і розпалював у них ненависть до вищого стану. „Весьма часто случалось,—писав земський справник,—что он на поле, видя усталость и изнурение народа от работ, притворяясь человеком горячо сочувствующим их положению говорил: „ех, коли б бисовим панам було так гірко, як нам тепер“; другой раз он говорил: „поки что будет, а пани з нас і сорочки здеруть“. Когда приходило время к обеду, он обращался к крестьянам с подобными словами: „пора обідать, але бисові пани не пускають“, или: „скорій їйте, хлопці, а то чортові пани на шії сидять“. В праздничные же дни он пьянствовал с крестьянами по целым ночам в корчмах и в их домах, дарил им разные вещи, повидимому, без всякой причины, как например, крестьянину Каленику Сарасу подарены им волю. Крестьянин этот играет, как дознано, на лире, и у него проводит вечера Рильский, поет крестьянам под аккомпанимент Сараса разные песни, читает с трогательным простодушием какие то стихи, в которых, по словам крестьянок, воспеваются горькое положение их, ненависть и злоба к помещикам и вообще к людям высшего общества, довольство свободной

жизни и т. п. С дворовой прислугой он обращается как с людьми равными себе, чем и снискал себе редкую в подобных людях преданность“.

В цьому документі, крім Т. Рильського та його брата Йосипа, фігурували Іван Загурський та ще якийсь студент Ілляш.

До цієї групи, на чолі якої, як сповіщає земський справник, стояв Антонович, зараховано було ще й Йосипа Поповського, який на Поділля вів такий самий спосіб життя, як і Рильський на Київщині: „Студент Поповский, находясь в отпуску в доме отца своего, ходил к некоторым крестьянам на крестины. Бывая между крестьянами, Поповский вел себя с ними, как равный им, и нередко возвращался в дом в нетрезвом виде. Ни в какие особые разговоры, посещая крестьян, Поповский не входил с ними“. Урядовці, що переводили слідство, вбачали в цьому незрозумілому для них явищу—щось дуже серйозне; вони гадали, що знайдені нитки для розкриття якогось таємного товариства з соціалістичними ідеями, яке ставить завданням розкріпачення селян, яке веде боротьбу з певним класом експлуататорів-поміщиків і тому шукає й використовує усі засоби наближення та злиття з народом.

Соціалістичні ідеї західньої Європи, можливість революції соціального характеру тут на місці, а найбільш факти революційної пропаганди, з одного боку Герцена, з другого польських емігрантів та емісарів тримало адміністрацію південно-західнього краю в непокійному, напруженому стані.

Робота хлопоманського гуртка Антоновича, Рильського та инш. в очах адміністрації була справою „образовавшегося между студентами общества коммунистов.“

„В городе Киеве студенты университета,—докладав 5/XI. 1860 р. київський земський справник,—учредили общество коммунистов, главою этого общества—студент Антонович.

Общество составляет более чем из ста человек студентов, еще учащихся и окончивших уже науки и проживающих в разных местах; кто именно эти студенты, я открыть не успел, кроме трех сотрудников Антоновича, из которых два брата Поповские, помещики сквирского уезда, и один—Тадеуш Рильский, помещик киевского уезда, деятельно занимающиеся своим делом.

Все эти молодые люди в особенности стараются привить идеи коммунизма простому народу, они при всяком удобном случае внушают крестьянам, что дворяне и крестьяне не имеют различия по званиям, но все равны, и все, что кто имеет, должно быть общее, что слуги не должны называть своих господ „panie“, т. е. „барин“, но просто „bracie“, т.-е. брат; собственная их прислуга иначе не относится к ним, как упомянутыми именами, лакеи, кучера и прочие спят на одних постелях, едят и кушают чай вместе с своими господами, и им содействуют в распространении идей коммунизма между равными себе сословиями, с некоторым прибавлением от себя. Главная цель общества есть та, чтобы привязать к себе массу черни, которая под влиянием членов оною могла бы содействовать

при общем восстании в Царстве Польском, которое, по их мнению, будет, если ожидаемое восстановление самостоятельности Польши не осуществится, что по сему случаю во время пребывания государя императора в г. Варшаве будто бы польские вельможи высказали явно расположенность в пользу возмущения тем между прочего, что когда государь изволил прогуливаться по городу вечером, то они распорядились гасить фонари по пути, возглашая „*пасо swięcic temu, kto zasmiewa wolnosc i swobody polskie*“ и что восстание имеет быть поддержано некоторыми из западных держав“.

Так в уявленні поліційного урядовця переплуталися ідеї хлопоманства з ідеями комунізму, справа українська з польською пропагандою в Варшаві.

Земський справник, що переводив слідство на підставі даних про Рильського, робив висновки: „можно положительно сказать, что изложенные мною действия молодых Рыльских и их сообщников играют роль подготовительных начал к дальнейшим весьма серьезным предприятиям“.

Поліційний урядовець перебільшував справу. Це зрозуміла й вища адміністрація. Генерал-губернатор вважав незручним вжити якихсь особливих заходів проти Антоновича та його товаришів, через те, що не було об'єктивних даних для розкриття стремлень та мети того гуртка молоді, не було й будь-яких серйозних фактів для переслідування та обвинувачіння. Трус генерал-губернатор Васильчиков визнав крайнім засобом, який тільки може пошкодити справі, бо внесе в ці кола тривогу, викличе особливу обережність з боку тих, кого хотіли викрити.

Кн. Васильчиков радив ужити випробований у всяких політичних справах секретний надзор, через особливих агентів, яких треба було знайти серед місцевих людей, бо сторонні люди могли викликати лише підозріння з боку піднадзорних. „Если на это дело понадобятся деньги, — додавав ген.-губернатор, — то при избрании агентов можно располагать хотя бы и до ста рублей, которые будут мною возвращены“.

Зібрати перші відомості про В. Б. Антоновича було довірено урядовцю для особливих доручень Руккеру. Володимир Боніфатієвич саме тоді скінчив курс в університеті і був у відпустці в селі Гушинцях Винницького повіту, де останній час перед смертю проживав його названий батько.

Руккеру доручено було, ревизуючи сільські запасні магазини у Винницькому повіті, „совершенно негласно разузнать на месте, действительно ли Владимир Антонович находится в сел. Гушинцах, есть ли там его родственники и кто они, с какою целью он туда поехал, какого он образа мыслей и поведения, чем занимается, с кем имеет сношения, не замечено ли в действиях его чего-либо предосудительного в политическом отношении и не входит ли он в неуместные суждения с крестьянами“.

Если бы в собрании этих сведений, — додано було в інструкції Руккеру, — вы встретили почему либо затруднение, то имеете об

этом поручении передать исправнику с тем, чтобы он все требуемые настоящим предписанием моим сведения о Владимире Антоновиче по собрании представил мне, адресуя в собственные руки. Независимо от сего передайте исправнику, что за всеми действиями Антоновича следует иметь самое строгое, но совершенно негласное и постоянное наблюдение".

Відомості, що зібрані були Руккером на місці, були інтересні, вони з'ясовували, звідки йшов похід проти хлопоманів, і чому з'явище це, що урядові кола визнавали „некоторым образом полезным," здавалося иноді небезпечним. Свіжа людина, хоч і урядовець генерал-губернаторської канцелярії, спокійно розібрався в тих криках проти антоновичевого гуртка студентів і побачив, наскільки перебільшеним було все те, що про його розносили по всій Україні поміщики та ті урядовці, що тягли поміщицьку руку та дивилися їх очима на відносини до селян, на кріпацтво, і чутки про близьку волю селян уважали за „неблагонамеренные внушения" якихось пропагаторів. Факти, що викликали скарги та крики поміщиків, як виявлялося згодом, були зовсім невинними та простими „побутовими явищами." Рапорт Руккера і інтересний як раз з цього боку. „Село Гушинцы,—подавав цей урядовець генерал-губернатору,—принадлежит помещику Оттону Абрамовичу, у которого в его детстве отец помянутого Антоновича был гувернером или наставником; старик Антонович в награду за свои заслуги проживал в Гушинцах у Абрамовича на всем готовом и в недавнее время умер; сын Антоновича, бывший студентом в Университете св. Владимира, приезжал иногда к своему отцу в Гушинцы и после окончания в недавнее время курса наук в университете со степенью кандидата навещал недавно помещика Абрамовича, пробыл в Гушинцах недолго и уехал, как я слышал, обратно в Киев, но положительно не могу в том удостоверить. С крестьянами Антонович не только в неуместные, но и вовсе ни в какие рассуждения не входил и вообще не имел с ними никаких сношений.—Как же при отношениях Антоновича к Абрамовичу, легко может быть, что первый из них снова приедет когда-либо в Гушинцы и может позволить себе какие-либо предосудительные действия, то, согласно означенному предписанию, я передал лично Винницкому земскому исправнику, что за действиями Антоновича, в случае его прибытия, следует иметь совершенно негласное, но строгое и постоянное наблюдение; при этом я просил также исправника узнать, если возможно положительно, и донести Вашему Сиятельству, куда именно Антонович выехал из Винницкого уезда. Почтительнейше донося об этом, считаю долгом присовокупить, что у помещиков здешнего края существует почти общее убеждение, что между студентами университета св. Владимира образовалось общество с красно-республиканскими началами и намерениями, и что общество это для достижения своих целей старается прежде всего возбудить крестьян против помещиков и с этою целью высылает в разные места своих эмиссаров; поэтому помещики смотрят на приезжающих в провинцию студентов Киевского Университета

с крайним нерасположением недоверчивостью, и я полагаю, в случае, если-бы гг. студенты вздумали предпринимать какие-либо действия в деревнях, для распространения между народом своих идей, то первые довели бы об этом до сведения правительства — помещики". Руккер поруч з цим зупинився й на справі третього члена антоновичего гуртка — Йосипі Поповському. Він переказує ті розмови, які з приводу поведінки Поповського він застав у Винницькому повіті, але теж називає їх несправедливими і спростовує закиди в „неуместных внушениях крестьянам," доводячи, що тут були лише факти піяцтва та гулянок на хрестинах в селянській родині.

І хоч до генерал-губернатора з різних боків доходили відомості, які значно зменшували ту картину таємного товариства з комуністичними ідеями та злонамірними цілями, яку змальовано було київським земським справником, але список студентів, що їздили по селах та входили в „недоречні й злочинні стосунки", з народом, усе поширювався. До відомих вже нам імен Антоновича, братів Рильських та Поповського було приєднано ще ймення Густава Василевського, Леонарда Савинського, Моргульца, Л. Сорочинського та Тита Далькевича. Разом з тим адміністрації стала відомою етнографічна мандрівка Антоновича з товаришами по Херсонщині; відомості про стосунки Рильського з селянами підтверджувалися, і про самого Антоновича були зібрані, нарешті, докладні відомості. Бердичевський земський справник у відповідь на запитання генерал-губернатора подавав про Антоновича все, про що міг дізнатися на місці:

„Окончивший курс в университете св. Владимира, Антонович приезжал в Сопин к сестре своей, дворянке Васневской, в ноябре месяце, где, прожив не более двух недель, выехал в первых числах декабря в Киев, отколь имел приехать на праздники Рождества Христова в Сопин, к сестре, однак праздниками не был и теперь его в Сопине нет. Из Киева он писал к сестре, что обстоятельства заставили его ехать в Уманский уезд к товарищу его студенту Енчу, почему Васневская полагает, что Антонович праздновал или у Енча или же у студента Василевского в Звенигородском уезде и, что теперь он должен уже находиться в Киеве, так как Антонович состоит в обязанности преподавателя в Педагогическом Институте.

Сестра Антоновича состоит в замужестве за дворянином Васневским, управляющим имением помещика Ярошинского; сам Васневский человек недалёковидный, но жена его, а сестра Антоновича, великая патриотка, довольно образованная и сильно увлекается национальностью; прожив в Сопине почти сутки, я успел воспользоваться доверием этой женщины до такой степени, что она рассказала мне все подробности жизни брата своего, она же сообщила мне теперь, что Антонович находится в большой дружбе с студентами Хойновским, Винарским, Василевским и Рильским, что все они переодетые в крестьянскую одежду... ездили из Киева одного года в Литовские губернии, другого года в Царство Польское, в 1859 г., направившись из Киева чрез Каневский и Звенигородский уезды, пробрались в Херсонскую губернию до Одессы.

Цель путешествия этих господ Васневская приписывает желанию узнать народный быт; она показывала мне фотографический портрет, подаренный ей братом в день ангела ее; в этом портрете Антонович, Рыльский, Василевский, Хойновский и Винарский представлены в одной группе, все в крестьянском костюме; Васневская с чувством говорит о Шевченке, профессоре Павлове и Искандере, имеет всех их портреты и портрет Конарского, представленного в цепях. Из рассказов Васневской я узнал, что из числа означенных студентов Винарский, окончивший уже курс в Университете, находится теперь в с. Гушинцах Винницкого уезда в доме помещика Оттона Абрамовича; Антонович во время пребывания в ноябре месяце в с. Сопине ездил в Гушинцы для свидания с Винарским и был того же уезда в доме помещика Поповского, у которого проживает большой друг и товарищ Антоновича студент Пискорский; по словам Васневской, брат ее Антонович находится в дружеских отношениях с товарищем по университету Обуховичем, который будто бы по фамилийному делу выехал недавно из Минской губернии, в Мозырский уезд. Антонович приезжал в Сопин с студентом Моравским и вместе с ним возвратился в Киев¹⁾.

Всі ці відомості, нові прізвища, які втягнуті були в справу, дали підставу генерал-губернаторові вжити рішучих заходів для з'ясування справи. 11 січня 1861 року дано було розпорядження про трус у Рильського.

У Антоновича зробили трус трохи пізніше—15 січня в селі Сопині, в садибі сестри його Васневської. Трус в Антоновича стояв у зв'язку з наслідками тусу в братів Рильських і передачі цілої справи до слідчої комісії при генерал-губернаторі.

Власне при тусі в Рильського не було знайдено нічого, що б доводило існування „общества коммунистов“, але були данні гадати, що Рильський щось встиг спалити, а непевність думок Рильського та його стосунків з народом доводилася безцензурною польською книжкою та рукописом українською мовою, що взяті були в Рильського ще перед трусом через одного з агентів, і мабуть і дали безпосередній привід для тусу.

Безцензурна книжка торкалася історії польської жінки¹⁾. Рукопис українською мовою оказався популярною історією України, складеною самим Тадеушем Рильським для читання селянам, як доводила адміністрація, і для уміщення в „Основі“, як говорив на слідстві автор.

Трус в Антоновича, якого рахували „главнейшим действующим лицом в деле, по которому сделан был обыск у студентов Рыльских“, знову не дав матеріалів для розкриття таємного товариства. У Васневських взято було кілька десятків польських книжок, фотографічні групи студентів з Антоновичем (на двох з них студенти в українському селянському вбранні), портрети Шевченка, Павлова і Конарського в кайданах, а також цілу низку листів,

¹⁾ Niewiasta Polska w trzech wiekach.

переважно господарського і ділового характеру, які не мали до Антоновича жадного відношення. Найбільш, здавалось би, мусила звернути увагу брошура паризького видання 1856 р. *Instrukcia dla powstanców*—але на неї не звернули уваги.

Тадеуш Рильський дав пояснення перед слідчою комісією про ті матеріали, що знайшлися в нього при трусі і взагалі про всі факти, що інкримінувалися йому, як видатному членові таємного товариства.

„О том, что между студентами унив. св. Владимира образовалось тайное общество коммунистов с целью сближения с простым народом, я ничего не знаю. Я знаком с крестьянами нашей деревни—стараюсь с ними обходиться человечно, никто из них не называет меня братом и о подобном факте, чтобы крестьяне где-нибудь называли кого-нибудь из лиц высшего сословия „братом“, я ничего не знаю. Студентов Юлиана и Иосифа Поповских и Владимира Антоновича я знаю довольно близко и мне кажется, что они неспособны принадлежать к подобному обществу“.

З усіх даних слідча комісія могла тільки впевнитись, що не було ніякого таємного товариства, як його зрозуміли з перших кроків слідства під впливом відомостів, що подавав київський справник. Але Рильському не зовсім повірили в тих його поясненнях, де свої стосунки з народом він поясняв простим знакомством і етнографічними інтересами. Слідча комісія визнала, що Рильський „подозревается в неблагонамеренных и возмутительных действиях“ і хоч не признається в них, але їх можна було б розкрити, перевівши формальні вимоги слідства серед селян, ізолювавши, а навіть заарештувавши обох Рильських та їхнього батька.

І слідча комісія і генерал-губернатор за нею визнали тодішні обставини селянського життя незручними для переведення формального слідства на місці, і братам Рильським в адміністративному порядку запропоновано було перехід до Казанського університету. За клопотанням батька Розеслава Рильського—багатого і впливового поміщика—м'який кн. Васильчиков згодився одмінити й цю висилку з України.

Справа скінчилася нічим. Більш серйозні та грізні факти стерли жах місцевої адміністрації перед злочинними стосунками з народом студенської молоді. І для Антоновича справа скінчилася нічим: його тільки тричі тягали на допит і в наслідку цього ми маємо три надзвичайної цінності документи, які дають інтересний матеріал як для біографії Антоновича, так і для змалювання хлопоманського руху. Але справою Рильського не скінчилися виступи Антоновича перед слідчою комісією.

Через рік, в березні 1862 року, знову місцева адміністрація була тривогу і знов імення Рильського і Антоновича згадується в рапортах повітових справників. Один сквирський пристав при переведенні в життя уставних грамот, знову зустрівся з чутками про таємне товариство і знову про хлопоманський гурток понаписував усякі вигадки поміщиків-поляків. Так він переказує,

що Київське таємне товариство розсилає по різних місцях своїх агентів в селянському вбранні з метою розворушити селянську масу, підбити її не слухатися начальства та відмовлятися підписувати уставні грамоти. Пристав передає навіть, що Тадеуш Рильський, „переодетий в крест'янський костюм под названіем „Чорного Максима“, недавно появлялся было в заведываемом мною стане в с. Дедовщине и Голяках, имел' рассуждение с крест'янами относительно уставных грамот, что подтверждается тем, что крест'яне с. Голяк сперва согласились было на оброк, а теперь отказались уже и находятся в нерешительном положении. Другой агент общества—Антонович—именуется „Железняком“.

В цих вигадках ясно вбачаємо спробу поміщиків залякати адміністрацію примарою гайдамачини.

Знову зміцнився догляд за Антоновичем і стеження за кожним кроком його. В споминах своїх Антонович згадує 12 політичних справ, в яких тягали його на допити слідчої комісії. За офіційними документами ми переказали одну з справ, що торкалася хлопоманського гуртка Антоновича й Рильського. Решта справ почасти, торкалася того ж боку діяльності Антоновича (справа Познанського, Синегуба), почасти освітлювала звязки Антоновича з польськими колами під час ліквідації польського повстання.

Але ці справи становлять в громадській діяльності Антоновича окремі групи і мають бути освітлені окремими статтями.

М. ЛЮБЧЕНКО.

Всеєвропейська хвиля реакції

(Замість міжнародного огляду).

Піднесення реакційної хвилі.—Конфлікт з Англією.—Польський демократизм капітулює.—Кінець диктатури куркуля в Болгарії.

Місяці травень—червень були добою надзвичайного піднесення тієї хвилі реакції, яка охопила Європу ще наприкінці 1922 р. і знаменувалася тоді зміною поміркованих кабінетів у Німеччині й Англії низкою монархічних виступів по різних країнах та, нарешті, державним переворотом в Італії. Події останніх двох місяців пішли значно далі в зміцненні цієї хвилі: зав'язалося кілька нових узлів міжнародних непорозумінь і ці вузли заставили собою все, що перед тим головним чином притягало увагу—і Рур з репараціями, і близько-східне питання.

Конфлікт між Англією й Радянським Союзом, націоналістичний кабінет у Польщі, державний переворот у Болгарії,—ось ті менти, які були проявами реакційної хвилі, довівши собою, що реакція тільки зараз серйозно підносить голову і що боротьба з нею мусить бути так само серйозною. Там, де вдари хвилі спігнались з організованістю пролетаріату, реакції довелося відступити, правда, зробивши де-які ще не загоєні рани в пролетарському організмі: конфлікт між Англією й Росією, який у перших днях загрожував навіть війною і був супроводжений брязканням зброєю на східних кордонах Польщі й Румунії, закінчився таки на користь Росії. Але розпрошеність сил пролетаріату, як у Польщі, потягла за собою перемогу реакційних елементів без найменшого опору з боку пролетарських мас; тотожню картину маємо й у Болгарії, де помилкою комуністичної партії було, як зазначив на пленумі комінтерна тов. Зінов'єв, небажання підтримати повалений уряд Стамбулійського в його боротьбі з реакцією; але така позиція болгарських комуністів була цілком природною, коли зважити ту ганебну політику проти комуністичної партії, яку провадив уряд «партії хліборобів» в останніх місяцях свого існування.

Порівняння всіх трьох ментів піднесення реакційної хвилі є досить повчаючим для дальшої тактики пролетаріату, бо яскраво доводить, що ця хвиля, при всій її міці і розрахованості вдарів,

не є чимсь абсолютно невблаганим і розбивається, зустрічаючи організований опір пролетарської свідомості. Тому в цьому огляді зупиняємось на історії цих трьох ментів, залишаючи на боці кілька менш цікавих з цього погляду фактів з міжнароднього життя за останні два місяці, як напр., заснування «Соціалістичного Робітничого Інтернаціоналу», поглиблення репараційного конфлікту, комуністичний процес і вибух монархізму у Франції, національну боротьбу в Румунії і т. и.

АНГЛО-РАДЯНСЬКИЙ КОНФЛІКТ.

Хоча конфлікт між Англією й Радянським Союзом можна обмежити датами 8 травня—18 червня, од першого англійського ультиматуму до останнього меморандуму тов. Чичерина, але коріння його йдуть значно далі. Навіть не розстріл Буткевича є початком конфлікту: намічався він ще з часів невдачі Генуї, через падіння Лойд-Джоржа і поворот англійської політики в справі Східньої Галичини.

Формально конфлікт склався з низки дрібних інцидентів. Російська дипломатія не досить гречно й, може, влучно відповіла на спробу втручання Англії в процес ксендзів контр-революціонерів. Англійські тральщики були затримані на гарячому вчинку в Білому морі під час рибальства в наших водах. Поширення революційного руху на Сході дало привід англійській дипломатії бачити в цьому наслідки антибританської агітації, яку ніби-то більшовики провадять у Персії, Афганістані й Індії. Нарешті, для повного комплексу обвинувачень англійський ультиматум накинув нам важкий злочин переслідувань і навіть розстрілів англійських громадян... Поставивши по всіх пактах обвинувачень відповідні вимоги, англійський уряд загрозив викликати своє торговельне представництво з Москви, призначивши терміном для виконання цих вимог 18 травня.

Рівночасно з тим міжнародня реакція робить другий хід, не зупиняючись у своєму намірі залякати Радянський Союз перед убивством його дипломатичного представника на Лозанській Конференції, тов. Воровського. 12 травня член швайцарської фашиської організації Конрадів кількома пострілами вбив у Лозані тов. Воровського й поранив двох співробітників радянської делегації—т.т. Аренса й Дівільковського. Конрадів—син відомого Петроградського капіталіста й цукеркового фабриканта, і це дало привід емігранській пресі бити на гвалт про «священну помсту російського народу». Але чужоземне походження вбивця й його належність до фашиської організації рівнобіжно з доведеною підготовкою вбивства й поінформованістю про це швайцарського уряду свідчать, що і вбивство тов. Воровського і англійська нота є ходами тієї самої руки.

Бажаного ефекту від вбивства тов. Воровського не було. Навпаки, цей ганебний вчинок спричинився до усвідомлення робітничих мас Радянського Союзу й усталення опору. Кров тов. Воровського ще чекає помсти, але вона вже скріпила собою будову пролетарської солідарності в справі одсічи на англійську спробу.

Ця одсіч, вибухи обурення і величезні демонстрації протесту в Союзі поруч з позицією англійського робітництва в справі ультиматуму (не тільки робітництва: помірковані кола буржуазії—Лойд-Джорж, Асквіт і инш. — висловилися проти урядової політики нажиму на більшовиків)—примусили Англію в особі лорда Керзона відступити: термін ультиматуму було продовжено ще на десять день, після чого англійський уряд у ноті 29 травня повторив свої вимоги вже в більш конкретній і поміркованій формі. Ці вимоги, оскільки вони не обходили безпосередньо радянських інтересів, було прийнято Урядом Союзу—відносно звільнення заарештованих тральщиків, винагородження родин розстріляних англійців й повернення образливої ноти в справі Буткевича. Але що до антибританської пропаганди, то радянський уряд виразно поставив питання про взаємність гарантій, яких вимагає Англія; така ж взаємність мусить бути і в питанні про компенсації жертвам громадянської війни.

18 червня лорд Керзон відповів тов. Чичерину, що англійський уряд вважає себе задоволеним, а листування закінченим. Того ж дня нота тов. Чичерина, приєднавшись до думки про закінчення листування в справі конфлікту, накреслила виразно межі тих поступок, які зроблено Радянським Союзом.

Таким є формальний бік цього конфлікту, що загрожував перетворитись у нову війну і знаменувався жвавою військовою підготовкою на східних кордонах. Маршали Англії й Франції зробили поїздки в Чехію, Румунію й Польшу і ці відвідини в жадному разі не мали характеру мандрівок безробітних генералів. Маршал Френч у Букарешті, як маршал Фош і Лорд Кован у Варшаві, знайомились з станом війська наших сусідів. Можливо, що негативне враження, винесене мандрівниками в обох країнах, немало спричинилося до несподіваної миролюбності лорда Керзона. Але, як зазначалося, коріння інциденту треба шукати значно далі.

Невдача розрахованої холодности Лойда-Джоржа, який намагався перекинути міст між Європою й більшовиками в надії приборкати Радянську Владу, потягла за собою зміну кабінету в Англії й зміну самого відношення до Радянського Союзу. Реформаційна доба Лойд-Джоржевого мосту замінилася на добу авантюристичного керзонівського наскоку. Імперіялісти сподівалися, що неп знесилить радянський лад, що він знаменуватиме відмову від соціалізму. Та вийшло навпаки: і від соціалізму більшовики не відмовилися, і використали неп для зміцнення своєї внутрішньої сили. Вийшло, що «Тегеран і Кабул ближче до Нижнього-Новгороду, ніж до Лондону, і наш крам почав побивати англійський на цих ринках ще перед світовою війною»¹⁾. Ось у відродженні російської промисловости і російської торгівлі була більша небезпека для Англії, ніж у розстрілі ксьондза Буткевича чи в надсилці нашому представникові в Афганістані 10 скриньок з набоями, які Англія також записала на рахунок «антибританської пропаганди». Несерйозність постановки

¹⁾ З докладу т. Радека на пленумі Комінтерна 19 червня.

англійських обвинувачень досить влучно зхарактеризував т. Раковський:

...«Велика Британія, що над підлеглими їй країнами ніколи не заходить сонце, яка має в своїй власті 500 мільйонів людности і 40 мільйонів квадратних кілометрів, вона боїться... десятих скриньок набоїв. Чудно говорити про це. Та ж Англія витрачала на агітацію проти нас не десять скриньок набоїв, вона посилала Колчакові й Денікіну потяги з набоєм рушничними й гарматними, танками, гарматами, рушницями; вона посилала проти нас цілі армії, флоту, найкращих своїх генералів, і вона наступала не на державу, яка існує сотні літ, а на державу, що існувала місяці»...¹⁾).

Друга небезпека для Англії полягає в існуванні взагалі Радянського Союзу, як такого. Революційний визвольний рух в Індії і на всьому англійському Сході росте, шириться, і приклад трудящих царської Росії може бути дуже принадним для трудящих царського Сходу. П'ятирічна переможна боротьба радянських республік за своє існування—найкраща агітація за радянський лад. І травневий похід Англії проти радянських республік мав всі життєві підстави. Повалення Радянського Союзу—питання життя й смерті для Англії.

Рятуючи свої інтереси на Сході, Англія ризикує навіть тими інтересами в Європі, які раніш рішуче боронила. Тільки бажанням звернути всі сили на Схід, а в Європі лише привернути в малих народів свій подряпаний авторитет, можна пояснити несподіваний поворот англійської політики в справі Східної Галичини. Англія, яка раніш ставила опір усім домоганням Польщі на Галичину, підтриманим Францією, раптом повернула фронт—і маємо рішення 14 березня.

Негайно ж наслідки англійської політики і виявилися: ушасливлена панським подарунком, Польща розписалася в своїй готовності кинутися на більшовиків, почалися звичайні провокації з фабрикацією чуток про «повстання» на Україні й з обережною перекидкою бандочок. Але союзні візитанти пересвідчилися, що в Польщі більш апломбу, ніж військової міці; справа наступу провалилася—Англія, почувши залізний опір російського пролетаріату, відступила.

З нашої характеристики сути англо-радянського конфлікту можна зробити висновок, що хоча формально він є закінченим, але в дійсності справа наших взаємин знаходиться в такому ж стані, як і під час найбільшого загострення конфлікту. Стрибок на мур не вдався—мур високий, але це не значить, що наш ворог не буде шукати більш влучного місця.

КАТАСТРОФА ДЕМОКРАТИЗМУ В ПОЛЬЩІ.

Європейський жандар—Польща мусила відіграти й свою роль в англо-радянському конфлікті. Але надії, покладені на нашого доброго сусіда, не виправдалися, і з одного боку військова готовність Польщі породила де-які сумніви, а з другого боку маршали-мандрівники пересвідчилися, що Польща переживає перманентну

¹⁾ Х. Г. Раковський. Росія й Англія. Харків 1923 р. Держ. Вид-во.

політичну кризу й що до влади там готуються прийти хоча й більш реакційні проте менш авантюристичні елементи.

От що говорить про Польщу буржуазний історик сучасності:

...«Вся система Версальського трактату збудована на помилці, зробленій при утворенні Польщі. Польща виникла зовсім не в згоді з шляхетнім принципом національного самоопреділення, не як національна держава, а як нова велика держава, існування якої в сучасному вигляді не довговічно: вона не тільки включає цілі шари національних меншостей, але й уявляє собою цілковитий конгломерат різних народів, нездатних до довгочасного сукупного існування. Польща, обтяжена вже надто великим єврейським населенням, ніколи не буде спроможною асимілювати німців, росіян, українців, приєднаних до неї по Версальському трактату, не вважаючи на заповнення Вільсона» .. ¹⁾.

І далі Ф. Нітті зупиняється на фактичному стані Польщі:

...«Польща сама готує свою майбутню загибель. Вона не має ні фінансів, ні адміністрації, ані кредиту. Вона не працює, а лише споживає, займає нові краї й не дотримує ладу в старих. На 31 мільйон мешканців є 7 міль. українців, 2,2 міль. росіян, 2,1 міль. німців і майже 1/2 міль. інших націй. Та ще ці 18 чи 19 міль. поляків включають біля 4 міль. євреїв»... ²⁾.

Франческо Нітті—буржуазний історик і тому його цікавлять національні протиріччя великих держав, а не їхня соціальна боротьба. Але коли б уявити собі такий неможливий стан річей, коли б у Польщі не було ні соціальної нерівності, ані міжпартійної боротьби безлічи політичних угруповань,—то й тоді польський національний конгломерат є загрозою існування держави. Держава ця тримається лише підтримкою зовні.

38% національних меншостей. Це вже не меншості, це грізна сила, яка бореться за належне їй місце в управлінні країною й поділі її багатств. Правда, Польська статистика говорить інше: перепис 1921 р. занотував 8,012,564 (31,6%) чужої людности на 17,359,883 загального населення Польщі ³⁾. Але відомо, як робився цей перепис, коли записували силою в поляків, коли статистики їхали в супроводі карних експедицій. І один маленький приклад з порівнянням по двох польських джерелах може показати всю брехню польського уряду, що безсило намагається замаскувати грізне становище національного питання в Польщі.

Той же самий перепис дав відомості, що в Волинському воєводстві Поляків є 207.932, ц.-т.—14,5% всього населення ⁴⁾. А сучасний міністр фінансів В. Грабський в своєму статистичному збірнику зазначає, що по всій території Волинської губернії за

¹⁾ Фр. Нітті. Європа без мира. Петрг. 1923, стр. 120, цитую по рос. виданню.

²⁾ Там само, стор. 146.

³⁾ Miesięcznik statystyczny 1922, t. V. zeszyt 5, стор. 93.

⁴⁾ Там само, стор. 100.

царату було 184,161 поляків, чи тільки 6,2% населення¹⁾. Правда, Волинське воєводство лише частина колишньої Волинської губернії, але на території останньої польське населення розподілено досить рівно.

Як би не було, а в Польщі є не менш 40% чужих народів... І це небувале положення національної справи дає нам привід піти за прикладом Нітти і історію останньої урядової кризи в Польщі розглядати, як наслідок більше національних протиріч, ніж соціальних. Ця криза полягає в тому, що псевдо-соціалістичний чи демократичний уряд опинився посередині між шовіністичною стихією польського націоналізму і визвольними прагненнями пригноблених меншостей. Втрата урядом довір'я широких пролетарських мас (власне, вони ніколи цього уряду не підтримували) спричинилася до падіння демократизму, але їхня неорганізованість не могла сприяти викликові опору націоналістичній реакції. І реакція перемогла.

Криза почалася з менту виборів до сейму (листопад 1922 р.), які показали всю безсилість «соціалістів», що протягом чотирьох років робили вплив на все політичне життя Польщі. В попередньому сеймі ліві партії мали 45% мандатів²⁾, а після виборів 5 листопада получили 26%. Праві групи одержали 38%, селянська партія Вігоса, що рішуче перейшла на правий фланг сейму—15%, а решта—більш 20% прийшлась на долю нової грізної сили—національних меншостей, які в попередньому сеймі мали ледве 5%. Получився політичний нонсенс: з'явилася серйозна небезпека, що в націоналістичній Польщі будуть правити не поляки, праві чи ліві (всі партії в Польщі однаково отруєні націоналізмом), а чужі народи, бо, займаючи середнє місце в боротьбі правиці з лівицею, меншості можуть своїми голосами рішати все. Це вони й довели на першому ж засіданні сейма при обранні президента. Правда цей доказ коштував життя Нарutowичеві—«жидівському президентові», але й другий президент—Войцеховський одержав більшість лише завдяки тим же «жидівським» голосам.

Таким чином, з перших же днів існування нового сейму національні меншості показали, що вони є певною силою і будуть боротися за свої права. Це примусило польський націоналізм—крайні праві угруповання—заходитись біля утворення «уряду національної більшості».

Постріл Невядомського в Нарutowича був викликом з боку правих. Та ліві кола мобілізували свої сили і правим не довелося захопити владу анархичним шляхом. Тоді вони перейшли до консолідації націоналістичних сил і почали розмови про «національну більшість». Нікчемний кабінет ген. Сикорського, що утворився під час політичного заколоту й лише завдяки тимчасовому відступові

¹⁾ Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Pod kierunkiem W. Grabskiego. Warszawa, 1915, стор. 42.

²⁾ До лівої частини належала тоді й селянська партія Вігоса (блок «центро-лев»).

правих, котрих злякала в грудні примара горожанської війни, своєю політикою сам допомагав утворенню цієї більшості.

Правим треба було звалити кабінет Сикорського, але зробити цього лише 38 відсотками голосів вони не могли. Цілком природньо, що коли питання про блок стало перед правими, їхні погляди звернулися в бік найближчого до них політичного угруповання—селянської партії «Пяст» (Вітоса), яка під час грудневих подій так само злякалася примари соціальної революції і вже тоді схилилася до переговорів з правими. Та терор урядових партій і відступ правих затримали на де який час ці переговори.

Пястовці за весь час самостійної Польщі вславилися своїм хамелеонством. Колись їхній лідер Вігос був на правому крилі польського політичного життя. Наступ червоної армії в 1920 р. примусив Пілсудського утворити фікцію «робітничче-селянського» уряду, подібно до того, як 1919 р. петлюрівщина, рятуючи останні позиції, вирішила задурити голови українському пролетаріатові Трудовим Конгресом, а її недобитки ще й досі белькочуть щось про «трудові ради». Кабінет Вітоса сполучив пястовців з польською соціалістичною партією. Роман тягнувся недовго. Після складення Ризького миру пепееси відкликали своїх представників з уряду, а сам «лівий» Вігос з своєю партією, небагатою на державні голови, керувати Польщею не міг. Аж до самого кінця 1922 р. Вігос, проте, пробував з певним успіхом робити вплив на польську політику. Хвиля європейської реакції й перемоги фашизму кинула Вітоса знову в правий табір, при чому й тут цей обережний політик був цілком послідовним, вагаючись ще де-який час під вражінням подавлення грудневого вибуху реакції. Та зрештою колишні вороги, які тільки-от під час виборів запекло билися, знайшли спільну мову.

Переговори про утворення нового уряду переводилися протягом 5 місяців, бо Вігос, маючи лише 70 мандатів в сеймі при 169 правих, хотів подорожче продати свою невинність і виторгувати ще пару міністерських портфелів. Не маючи іншого виходу, праві погодилися на рівний розподіл тек. Поруч з тим бездарний уряд Сикорського продовжував свою політику, яка дивним чином обурювала проти його й націоналістів і меншості, буржуазію і робітничі маси. Проти нацменшостей було зфабриковано кілька процесів, звичайно, не обійшлося тут без провокації з боку правих, які, поборюючи уряд, підтримували його в пригнобленні меншостей, відбираючи тим од Сикорського нові й нові голоси.

Після підписання згоди між правими й Вітосом, уряд Сикорського було повалено на першому ж засіданні сейма, 26 травня. Проти Сикорського голосували 279 депутатів, за його—117. І ця нова більшість 279 голосів була складена не лише з партій, що підписали згоду. Проти Сикорського голосувала й частина NPR і, нарешті—майже весь блок національних меншостей.

На чолі нового кабінету став Вігос. Крім пястовців і правих, до його увійшла частина непартійних попередніх міністрів (тимчасово). NPR не дала досі своєї згоди на участь в уряді і що до

його підтримки повололася. З вітосовської партії вийшло 13 депутатів (на чолі з Домбським), які приєдналися до «Визволення» — одної з лівіших груп сейма. Таким чином сили нового урядового блоку й опозиції уявляються в такому вигляді:

Урядові партії.

Народно-національний Союз (власне «ендеки»)	98
Християнська демократія	43
Польська Партія Народня «Пяст» (без Домбського)	57
	<hr/> 198

Остання група правих, що разом з ними складала на виборах список № 8, — Національно-Християнська Партія Народня (Корфанті, Стронський), не увіходячи до кабінету Вітоса, цілком його підтримує. Ця група має в сеймі 28 голосів, і таким чином загальна кількість мандатів урядового блоку — 226, що на 3 голоси переважає потрібну більшість.

Опозиція.

Польська Партія Соціалістична	41
Польська Партія Народня «Визволенє»	49
Група п'ястовців Домбського	13
Мужицька Партія Радикальна (група кс. Окуня)	4
Польська Партія Народня «левіца»	2
Комуністи	2
	<hr/> 111

З огляду на невизначене становище Національної Партії Робітничої (18 гол.), частина котрої голосувала з національним блоком, а частина — з опозицією, її голосів до цього обліку не зараховуємо. Залишається та велика третя сила, яка власне звалила кабінет Сикорського — національні меншості. Вони складають, як зазначено, 20% Сейму — 89 мандатів, що по окремих фракціях (по польській термінології — «клуби») поділяються так:

Коло єврейське	34
Клуб український	19
Німці	17
Клуб білоруський	11
Хлібороби	5
Єврейська Партія Народня	1
Дикий	1
	<hr/> 89

При порівнянні всіх цих чисел ¹⁾ з наслідками голосування довір'я кабінетові Сикорського видно, що значна частина депутатів національних меншостей, коли не всі присутні з них, голосувала проти Сикорського і тим сприяла утворенню нового уряду. Але це зовсім не значить, що меншості взагалі будуть підтримувати

¹⁾ Всі відомості про фракційний розподіл Сейму беру з видання: T. i W. Rzepecky. Sejm i Senat 1922—1927. Poznań, 1923, стор. 489.

кулацько-панський кабінет Вітоса: його політика так само є далекою від їхніх прагнень, як і політика ген. Сикорського. Після складення кабінету Вітоса представники меншостей заявили, що будуть перебувати в лояльній опозиції до його. Це значить, що їхня позиція не зміниться, і що вони так само можуть додати свої голоси при поваленні цього кабінету, як і попереднього.

А при досить численній опозиції кабінет не може вважати себе міцним і довготривалим. Ще одно перегрупування в Сеймі—і карти можуть знову змішатися.

Проте, зараз новий кабінет є дійсним фактом, і тому доводиться говорити про його майбутній програм.

Що до національної частини цього програму, то меншості вже одержали подяку за допомогу при поваленні кабінету Сикорського. Новий кабінет нашвидку розробляє законопроект так званого «*Nimetus Clausus*»—по давній російській термінології «процентної норми»—для євреїв і інших меншостей. Прийняття проекту забезпечено.

Соціальний програм нового уряду цілком ясний з політичного обличчя його чинників. Куркулі (Вітос), великі аграрії, великі фабриканти—ці «люди грудня» можуть мати тільки такий програм, який забезпечує дальший визиск ними трудящих. Перш за все—кінець демократизму, кінець демагогічному «соціалізму», яким трималися попередні уряди. Цей демократизм збанкрутував перед буржуазією, якій він зараз не потрібний, і скомпромітував себе і в очах широких мас, які зрозуміли, що «соціялісти» лише дурили їх. Після хвилі реакції, що пройшла по Європі, після перемоги фашизму в Італії, — реакція може піднести голову і ділати одверто. Опозиційна преса вже намагається розкрити таємниці договору між Вітосом і єндеками, який направлений проти інтересів не лише робітництва й селянства, а й дрібної буржуазії й міщанства, але дійсність покаже, що всі гадки є блідими. Реакція розпечеться—їй замало буде лише підвишки квартирної платні й перекладення податків на дрібних власників.

Демократизмові прийшов край—і це розуміють і ті нікчемні політики, що видають жалюгідні відозви ППС чи «Визволення» з закликом не підтримувати нового уряду, і той, хто був їхнім натхненням—Йозеф Пілсудський, якого перемога правих викинула за межі політичної арени. Демократизмові прийшов край, «золота середина» зникає, і ось скоро віч-на-віч стануть лише дві сили пролетаріят і реакція. Бо як тільки зміцнять праві свою перемогу, вони подякують Вітосові так, як болгарська буржуазія—Стамбулійському, коли «Народня» партія не вчинить чергової зради й не перейде вже програмово в табор реакції.

Але край прийде не лише демократизмові. Методами боротьби, що їх вживали праві, підкопано авторитет влади взагалі в Польщі, захитано державність. Не дурно ж якийсь французький дипломат, говорячи про Польщу, з сумом сказав, що країна, де було стільки міністерських криз, довела свою нежиттєздатність, відсутність у неї усякого права на самостійне державне існування.

З доби перманентної кризи Польща не виходить. І коли зважити і крах демократизму, і чорний програм реакції, і безнадійний стан польської промисловости, і відсутність у населення якого-будь довір'я до урядової влади—цілком ясним стане, хто має більш шансів на перемогу в майбутній боротьбі між реакцією й трудящими.

Під кінець—одна маленька риса, яка добре малює і політичні взаємини, і господарчий стан Польщі. Головним козирем у руках реакції в її боротьби з тепер поваленим урядом було важке становище польської марки. Праві божилися всіма богами, що підіймуть курс марки, а од марки залежить усе. І от наслідки урядування правих (курс долара в марках беру з варшавських газет за відповідні дні):

14/V	47.750
28/V (день вступу нового кабінету)	58.500
4/VI	55.000
11/VI	71.475
18/VI	136.000

Піднявшись трохи в перший тиждень урядування нового кабінету, марка пішла вниз ще швидче, ніж за кабінету Сикорського. 20—26 червня курс долара був вже 160 тисяч марок і біржу довелося закрити. Очевидно, доводиться повторити Фр. Нітті: «Польща сама готує собі загибель».

КРАХ КУРКУЛЯЧОЇ ДИКТАТУРИ В БОЛГАРІЇ.

9 червня в Софії відбувся державний переворот. Всіх міністрів за винятком прем'єра Стамбулійського, який перебував у себе в маєтку, було заарештовано групою офіцерів, і того ж дня царь підписав декрета про призначення нового кабінету з членів опозиційного буржуазного блоку, на чолі з лідером одної з буржуазних партій, проф. Цанковим. Влада з рук селянської партії «хліборобів» перейшла до крайніх реакційних кол.

Переворот був великою несподіванкою для Європи. Напередодні його одна буржуазна газета писала, що ніколи влада партії «хліборобів» не є такою міцною, як зараз; Стамбулійський—запевняла газета,—знаходиться в апогею своєї слави. А другого ж дня протягом півтори години цей апогей змінився на цілковите безслав'я.

Європа була задурена наслідками виборів до Народнього Зібрання Болгарії 22 квітня, коли партія «хліборобів» одержала 86% мандатів. Короткозорі політики ¹⁾ не порахувалися з тим, що на Балканах жадні цифри нічого сказати не можуть, що по всіх цих Румуніях і Болгаріях фабрикація громадської думки прийняла характер своєманітної монополізованої промисловости, коли урядова партія завжди проводить своїх кандидатів скрізь, тим більш—на

¹⁾ В тому числі і землячок Микита Шаповал, що в травневій книжці «Нова Україна» вихвалює міць Стамбулійського.

виборах. Досить повчаючим є порівняння цифр виборів до Національного Зібрання XIX і XX складу (1920 и 1923 р.р.) в тисячах одержаних голосів:

	1920	1923
Стамбулійський	349 т.	557 т.
Буржуазний блок	257 т.	177 т.
Комуністи	184 т.	205 т.

Не вважаючи на значне падіння голосів буржуазного блоку, досить було півтори години на повалення ним уряду «народньої більшості». Перший висновок з цього, що більшість була дуже й дуже підроблена.

Але переворот свідчить ще про інше. Партія «хліборобів», втілена диктатура куркульні, збанкрутувала. Кілька років влада в Болгарії знаходилась в руках сільського куркуля, який виголосив священну війну містові—і не тільки мійському буржуа, але й робітників. Стамбулійський, цей спритний демагог, кричав навіть щось про знищення міст, «вертепів роспути». Соціальні «реформи» Стамбулійського, ставлячи проти його мійську буржуазію, не торкалися робітництва, бо мали єдиною метою—утвердити владу села. Тільки селу, сільському куркулеві було потрібно завести націоналізацію лісів, манастирські землі, обмеження спадкового права. Націоналізація будинків чи капіталів не заводилася, хоча Стамбулійський так утиснув буржуазію, що міг досягти й цього. Але куркулеві треба було тільки землі—і йому зовсім байдуже, як там живе робітник.

І тому влада Стамбулійського зустрічала опозицію однаково як і з правого, так і з лівого боку. Робітництво вітало боротьбу уряду з буржуазією, але ця боротьба велася шляхом паліативів; напр., суд над лідерами буржуазного блоку—Даневим, Гешевим і Маліновим відкладали раз-у-раз і переворот скоївся як раз у той день, на який остаточно було призначено суд.

Влада куркуля пішла ще далі по хибному шляху. Почалися переслідування комуністів. Спочатку вони прибирали характер виборчих утисків, уневажень голосів, але потім влада перейшла й до арештів, й до розгромів робітничих клубів.

Таким чином, диктатура куркуля ступнево відштовхувала від себе всі шари мійського населення—од буржуа до пролетаря. І коли цей розрив між містом і селом скоївся, диктатура луснула, як мильна булька. Не залишилося навіть і сліду од партії, що мала 86% депутатських місць, бо повстання селян, зорганізоване Стамбулійським, було задавлено в перші ж дні, а самого Стамбулійського було схоплено й розстріляно.

Так ганебно скінчилася історія диктатури куркуля. Нова влада міцно записіла належне їй місце і одразу повела тверду політику що до утиску пролетарської частини населення. Обставини такі ж самі, як і в Польщі, з тією хіба різницею, що в Болгарії влада складена більш одноманітно,—немає як раз тої куркулячої прослойки, яку там репрезентують 57 голосів Вітоса. Тут відбувся, власне, 2-й акт тої трагикомедії, початок котрої ми бачили в Польщі: так

само ліквідується демократизм, але вже без допомоги куркуля, а навпаки, куркуля самого ліквідують. І це мусить бути великою передосторогою для Вітоса.

Причини краху, як бачимо, було двоїсті: в середині—«незадоволення демократизмом» і паліативність «соціальних експериментів» уряду поставили проти його і буржуазію, і пролетаріят; зовні—поширення хвилі реакції дало сили буржуазії покінчити з диктатурою лівіших кол. Явище того самого порядку, що й у Польщі, і викликане воно тими самими причинами.

Єдине, що зможе зараз звалити владу в Болгарії—це не селянські повстання, бо не все село піде проти міста, тим більш, що сили хліборобів розбиті, це на жаль—і не пролетаріят, бо йому в Болгарії хоч і ближче до повної зорганізованості, ніж у Польщі, але багато чого не стає для захоплення влади. Силою, яка має загрози́ти буржуазній Болгарії, є можлива інтервенція з боку дружніх сусідів—Юго Славії, Румунії й Греції, що стурбовані германофільством нового уряду і склали якийсь таємний договір. Але їхні плани, звичайно, від самої Болгарії незалежні.

З НАУКОВОГО ТА ЕКОНОМИЧНОГО ЖИТТЯ НА УКРАЇНІ.

«ІСПАРТ».

Архіви революції мають за собою невелику історію. Більшість з них функціонує лише з 1920—21 р., тоді як рямці їх робити є дуже широкі, бо охоплюють численні етапи революції від народовольчества до розвитку сучасних політичних партій та угруповань.

На прикладі вивчення історії французької революції ми бачимо, яку колосальну роль може відіграти систематизація матеріалів революції (часописів, книжок, брошюр, фотографій) в справі дослідження історії нашої пролетарської революції.

Багатий матеріал до того дають умови жорстокої громадянської війни на Україні. З одного боку кінематографічна зміна влади, універсали та накази різних «батьків», «отаманів» та генералів від контр-революції, з другого—слідки довгої підпольної роботи революційних партій (прокламація, література, відозви), зокрема комуністичної партії в умовах жорстокого класового змагання. Усе оце, без сумніву, є найціннішим матеріалом, що без його неможливо буде надалі провадити вивчення шляхів соціальної революції на Україні.

Ці матеріали збирає й систематизує комісія (що вивченню Жовтневої Революції та комуністична партія («Іспарт»).

Протягом порівнюючи недовгого періоду свого існування Іспартіві пощастило зібрати дуже цінний матеріал в виді оригінальних документів, прокламацій, фотографій, портретів, спогадів учасників повстань, підпольної роботи, процесів то-що. Частину цих матеріалів уміщено в журналі Іспарту «Летопись Революції».

В 3-х надрукованих числах цього журналу уміщено статті по історії

жовтневого перевороту в різних місцях України. Друге число журналу цілком присвячено історії Катеринославської організації. В третій книжці надруковано ще не публіковані матеріали з доби перед 4 З'їздом РС-ДРП. (80 та 90 р.).

До п'ятирічного ювілею КП(б)У вийшли з друку протоколи 1 З'їзду, що нині є бібліографічною рідкістю.

Зараз в портфелі редакції «Летопись Революції» є дуже цінні статті, як от. тов. Басалого (Дальній)—«1905 рік у Харкові», тов. Веденєва, учасника процесу Ю. Мельнікова (1888—1889 р.р.) та инш.

Виключний інтерес має виставка Іспарту. Виставка, яку організовано до 5-річчя Жовтневої Революції, займає зараз 7 кімнат і має понад 3000 експонатів, при чому багато з них мають велику історичну вартість.

Через те що експонати влучно росташовані, виставка є ніби наочною історією революції. В фотографіях, відозвах, аркушішках, діаграмах проходять перед вами усі найголовніші етапи революційного руху Росії та України—від першого революційного гуртка до Комінтерну.

Експонати як найрізноманітнішого характеру. Тут Ви побачите і жандармські фотографії Степана Хальтурина, і портрет його соратника, нині члена КП(б)У, тов. Мойсеєнка.

Портрети Тараса Шевченка, гектографовані відозви з приводу 100 років від дня його народження, випущені Колективом Вищих шкіл м. Києва, рідкі жандармські фотографії Надії Костянтинівни Крупської, Воровського. Влаштовано галерею портретів діячів українського революційного руху: Євгенії Бош, Баумен, Літвінова, П'ятакова, Скрипника, Бубнова, Косіора, Коцюбинського. Багатий є відділ з'їздів компартії та Рад. Є гранки перших

декретів Секретаріату та ЦИКУКИ (як тоді називались Раднарком та ВЦВК), оригінали та фотографії відозв з'їздів Рад, газетні статті, брошури і т.и. У відділі місць експоновано Полтаву, Поділля, Катеринослав, Донбас. Особливо повно експоновано дві останніх губернії, що подали велику кількість матеріалу.

Виставку за час її існування відвідало біля 4000 глядачів, переважно члени різного роду, з'їздів, конференцій, робітничі організації, а також слухачі курсів та вищих шкіл. Останні користуються виставкою, як допоміжним засобом до вивчення історії революції й компартії. Про корисні наслідки відвідування виставки свідчать записи екскурсантів в журнал для відвідувачів, що з захопленням говорять про постановку виставки.

Іспарт розпочав фотографувати для чарівного лихтаря свої експонати. Це треба цілком вітати, бо це значно улекшить і зробить живими виклади з історії революції в сільських школах, на курсах то-що.

Виставці бракує постійного кадру керівників екскурсій, що заважає перепустити усіх, бажаючих оглянути виставку.

Немає сумніву, що матеріали та експонати, які має Іспарт зараз, далеко не вичерчують і в малій мірі багатства матеріалів по історії революції, котрі є на Україні. Більшість матеріалів перебуває досі у окремих осіб та установ і є зовсім невикористана. Частина матеріалів гине через недогляд тих, хто є навколо і часто зовсім не цінить значіння цих матеріалів.

Хиби в роботі та матеріалах комісії треба виповнити шляхом колективної участі в роботі Іспарта широких мас—спільників революційної боротьби на Україні.

М. Л—н.

АКТУАЛЬНІ ЗАВДАННЯ НАУКОВО-ДОСЛІДЧИХ КАТЕДР.

Одним з найважливіших завдань науково-дослідчих кафедр є розробка тем і питань, що їх безпосередньо висунули потреби життя та економічні інтереси країни. Ці теми виділено під назвою «ударних» або актуальних тем.

Встановлення характеру цих тем по кожній науково-дослідчій кафедрі та забезпечення кафедри матеріальними й науковими ресурсами для більшої продуктивності робіт по удосконаленню тем є одна з головних задач в роботі Наукового Комітету. В цьому відношенні велику роль відіграє контакт і встановлення зв'язку науково-дослідчих кафедр з зацікавленими наркоматами, виробничими організаціями та господарчими установами. По багатьох кафедрах такий зв'язок уже існує, тому що більшість членів кафедр персонально є консультантами, або робітниками виробничих установ; в цих кафедрах практичний успіх в роботі обіцяє дати багаті наслідки.

В інших кафедрах зв'язок з виробничими органами ще дуже слабкий, багато ще треба зробити, щоби звернути увагу, зацікавити господарчі органи роботою кафедр, виявити всю користь, що може дати науково-дослідча робота в економічному відродженні країни.

Необхідно також стимулювати роботу членів кафедр в галузях, безпосередньо зв'язаних з проблемами, що висуває життя.

Науковий з'їзд, що має бути в осени цього року, по вивченню творчих сил України може багато зробити в цьому відношенні.

З одного боку він може виявити наочний склад і ресурси робітників, а з другого—дати провідні директиви в діяльності науково-дослідчих кафедр, в напрямі вивчення виробничих сил краю та вишукування способів найкращого наукового уживання їх для підвищення економічного добробуту.

Звіти, доставлені керівниками кафедр Науковому Комітетові, свідчать, що робота більшості кафедр плідотворна, енергійна й безпосередньо відповідає пекучим потребам.

При Всеукраїнській Академії Наук уже працює під головуванням академіка Тутковського комісія по вивченню природних багатств України. Мета її—доцільне встановлення всього водяного господарства на Україні як для меліорації землі, так і для допомоги селянству, а також використання водяних артерій для судоходства й, на решті, експлоатація дешевої водяної енергії—білого вугілля. Всі ці зав-

дання розподілено між окремими катедрами геології, гідрології та інш.

В зв'язку з відродженням сільського господарства й підвищенням економічного добробуту населення, актуальним завданням є винайдення правдивого засобу ведення водного господарства краю й розробка цілого ряду зв'язаних з цим питань по гідрології, гідротехніці, меліорації та землеустрою.

Катедрою гідрології в Києві з цією метою готується до друку труд проф. Оппокова «Водяні багатства України», провадиться вивчення рік та озер, в зв'язку з питанням пророкування опадів та повітря, вивчення ґрунтових вод та їх скористання, організація артезіанського водопостачання, вивчення норм осушки та зрошення в зв'язку з меліорацією краю.

Катедрою геології провадиться робота по встановленню слідів гейзерів на Україні, вивчення підземних вод; розроблюється завдання про природню районізацію України на підставі геологічної еволюції; була зроблена розвідка янтарю на Київщині та відшукування радіоактивних мінералів на Україні.

Катеринославські катедри геології провадять роботу по вивченню ланцюга соляних озер з метою виявити генезис соли й ступінь її вартості для медичних потреб; вивчають графітні містородження та їх технічну вартість, переводять досліджування Криворізьських та Керченських містороджень залізних руд і взагалі провадять розвідки з технічного боку вартих районів Донецького басейну, якого ще не торкнулися роботи Петроградського Геологічного Комітету; звернено велику увагу на вивчення кам'яновугільних відкладів Донбасу. Катедрою мінералогії найдено ряд металів, ще до цього часу не відомих для Катеринославщини (орміт, деомін, фуксит та інші).

В Катеринославських гірних катедрах провадились роботи про ростопку доменних печей, робилась характеристика коксових установок Донецького басейну, з метою скористати лишок тепла; катедрою збільшення корисних копалин робились досліді й розвідки над рудами Кривого Рогу, вивчались способи підвозу в рудниках Донбасу (по останньому

питанню надруковано спеціальну книжку проф. Терпигор'єва), роздивлялись питання про вибір міста закладки шахти з точки зору найменшої роботи підвозу, про вплив електричних искр для запалення рудничного газу й інші питання, зв'язані з добуванням вугілля в Донбасі.

Харківські технічні катедри, що купчаються біля Технологічного Інституту розвинули велику роботу, маючи безпосередній зв'язок з Українською Радою Народнього Господарства та різними виробництвами й заводами, як, наприклад, бувш. «Всеобщей Комп. Електричества». По катедрі хемічної технології вивчається хемічна природа кам'яного вугілля та готуються сірчані фарби, досліджуються ізоляційні лаки й способи їх виробки, вироблюються нові гатунки мила та зубного цементу, оборудовані досліді для виявлення нахилу до самозапалювання вугілля Донбасу, було пророблено вивчення залеглостей ізюмських фосфоритів і способів їх обробки, з метою скористання для удобрення ґрунту. По катедрі будівлі мостів розроблялись проекти відбудування зруйнованих мостів, а зокрема проект відбудування Київського ланцюгового мосту. У Києві інж. Симінський, співробітник Академії Наук, винайшов новий прилад для вимірювання сили напруження в мостах.

По катедрі паровозобудування й залізничного будування вивчаються небезпеки руху паровозів, більш раціональні типи прикордонних станцій й вишукуються заходи до усунення істотної хиби залізниць України—браку скріплень. По катедрі паротехніки удосконалюється питання про заміну твердого мінерального палива горючими газами. По катедрі електротехніки в Харкові робляться спроби ізоляторів високого напруження, досліді над явищами, що виникають в лініях високовольтної передачі, будуються генератори перемінного току. В Києві катедра електротехніки вивчає явища, що виникають як на початку, так і в будь-якому пункті по лінії передачі енергії. В Катеринославі встановлено на заводі знов сконструювану завалочну піч з двома рухливими вольтовими дугами. По катедрі авіації при Харківському Технологічному Інституті провадиться проба

профіль крил для аеропланів з моторами малої сили, вивчаються методи обліку пасажирського аероплану великої сили.

Робота цієї катедри зв'язана з діяльністю т-ва «Воздухофлот Укркрыма».

В галузі теоретичної хемії ведеться велика робота у Катеринославі школою проф. Писаржевського по пристосованню електронної теорії до хемії. Готується до друку й скоро має бути видана монографія «Електрон в хемії розчинів і в електрохемії».

В Харкові катедрою хемії проводяться роботи по теорії спаювання й розчину річовин і теорії будівлі розчинів. В Київській катедрі хемії займається удосконаленням хемії шумування й питаннями жирової індустрії.

В галузях вивчення сільськогосподарства робота йде переважно в зв'язку з Сільсько-Господарчим Науковим Комітетом, який зараз переводиться з Києва до Харкова. Роботи катедри хліборобства в Київській проходять в контакт з діяльністю Наукового Інституту Селекції, зв'язаного з Центроцукром. Проводились роботи по вивченню колювання води в листях деяких культурних рослин, особливо в листях цукрового буряку й по підборі типів посухоопірних рослин. В Харківській катедрі хліборобства вивчає значіння фосфору, як фактору вдобрення ґрунту.

В Київській робляться дослідні підсічення сосни, що дає скіпідар, вивчається електричне поле, дерева та його зв'язок з електро-магнітним полем атмосфери. Дослідні й спостереження про посуху на Україні та боротьба з нею підбором посухоопірних рослин є центр діяльності дослідних катедр сільсько-господарчої біології та прикладної фізики. Проф. Срезневським найдено умови врожаю цукрового буряку.

В акліматизаційному садкові в Київській провадиться посадка лікарських трав та їх вивчення; по катедрі зоології розроблюються заходи боротьби з шкідниками в сільському господарстві.

По вивченню метеорологічних явищ центром є Укрмет. («Українська метеорологічна служба погоди») в Київській, яка підтримує зв'язок з усіма метеорологічними центрами України. Харківська обсерваторія приймала участь в міжнародній роботі по дослідженню верхніх пластів атмосфери. Були пу-

щені шари-пілоти в міжнародні дні. Наслідки буде оголошено в міжнародних збірниках матеріалів—дослідів верхніх пластів атмосфери. Харківська обсерваторія також приймала участь в організації служби погоди на Україні; синоптичні мапи погоди надсилаються штабові Воздухофлот і Наркомзема, огляди погоди друкуються в бюлетені ЦСУ. Штаб Воздухофлота обслуговує обсерваторію воднем та гумовими оболонками.

Катедра зоотехніки в Київській займається хеміко-фізіологічним досліджуванням паші (лугового сіна, кукурузяної соломи), питанням про вплив соняшникової макухи на молошну продукцію з кількостного та якісного боку. По катедрі фізіології тварин в Харкові вивчається обмін річовин при різних формах неповного голодування, головним чином вітамінного, з метою виявлення ролі вітамінів в організмі й механізму їх впливу, а також порушення нормального обміну річовин при скорбуті й инш. хворобах; досліджуються питання біохемії головного мозку, вплив холоду на процес розпаду білка тканин (м'язів), обмін річовин при кукурузяному годуванні. Катедра бактеріології при Харківському Ветеринарному Інституті виробила план робіт по імунізації рогатого скоту проти чуми та деяких инших хвороб.

В загальних же рисах дослідча робота йде безумовно інтенсивно, хоча й бракує реактивів, всі приладдя старі, а лабораторії зруйновані; обладнання останніх потребує великих коштів, а тому необхідно всі господарчі органи держави притягти до фінансування найважливіших лабораторій, викликати з їх боку інтерес до наукової роботи, одержати від них завдання й теми робіт на конкретні та актуальні питання промисловості й техніки; тоді зв'язок науково-дослідчої роботи з життєвими й господарчими потребами буде живим, плодотворним в справі відродження економічного добробуту держави.

Проф. Т. Котов.

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК.

По постанові Колегії Головнопрофоса, Всеукраїнська Академія Наук приступає до видання словника української живої мови.

Комісія для складання словника, під головуванням академіка А. Е. Кримського, в складі 10 осіб, збирала величезний матеріал (коло 700 тисяч карток) і одночасно працювала над його редагуванням.

З асигнуванням коштів на видання словника комісія закінчить остаточну його обробку.

Друкуватись словник буде в друкарні Академії.

Наркомосом розроблено умови спільного користування друкарнею бувшої Київсько-Печерської Лаври Всеукраїнською Академією Наук та видвом «Путь Просвещения».

В оселі бувшої Київсько-Печерської Лаври засновано «Музей побуту й культу», керування яким, в інтересах наукової розробки матеріалу, доручено Академії Наук.

НОВИЙ НАУКОВИЙ ЗАКЛАД.

При Київському Вищому Кооперативному Технікумі закладено «Вищий Семінар по дослідженню економіки колективних господарств на Україні». Декан сільськ.-господ. відділу ВКТ т. Діброва в наслідок переведення в життя цієї постанови склав відповідний доклад і подав його на розгляд Правління ВКТ. Правління, погодившись з докладом, збрало широкі організаційні збори для всебічного розгляду його й Статуту В. Семінару з участю представників с.-г. кооперації, підвідділу колективізації Губзему правління Київщини. С.-Г. Наук. Комітету, губвідділів комнезамів і профспілки Всеробітземлісу й окремих фахівців с.-г. економії та кооперації.

Керівником семінару обрано академіка К. Воблого, його заступником Ректора ВКТ тов. Руденка, науковим секретарем Семінару і керівником студентського просемінару по колективізації с.-господарства навчителя і декана ВТК т. Діброву.

Докладніше завдання Вищого Семінару полягають у:

а) розробці методології наукового дослідження колективних форм господарства та класифікації;

б) об'єднанні та науковому розробленню статистичних відомостей про колгоспи на Україні;

в) складанні монографічних оглядів типових колгоспів різних економічних районів України;

г) дослідженні юридичної структури колгоспів та їх об'єднань;

д) дослідженні історичного розвитку форм колективного господарства в зв'язку з ідеологією та побутом;

е) дослідженні питань економіки колективного господарства (організація господарства та окремих елементів його, економічні взаємовідносини колгоспів між собою та з іншими формами народного господарства); з'ясуванні еволюційних і регресивних тенденцій і т. п.;

ж) притягненні студентської молоді до справи наукового студювання колгоспів.

До складу Вищого Семінару входять професори, навчителі, асистенти та залишені при ВКТ по економічних і кооперативних дисциплінах. Працювати ж при Семінарі можуть всі бажаючі, що мають наукову підготовку.

Для студентів КТ, що бажають спеціалізуватися по колективізації господарства, при Вищому Семінарі утворюється Просемінар. Як допоміжний заклад, при Семінарі влаштовується кабінет-музей колективізації (література, статистичні, історичні та монографічні матеріали, праці Семінару і т. и.). Надалі наслідки своєї праці Семінар буде публікувати у вигляді періодичного видання (типу «Наукових Записок»).

Влітку членами Семінару и студентами КТ має бути зроблене монографічне обслідування кількох десятків типових колективів цілої України. Вже розроблена й розглянута анкета такого обслідування. Окрема комісія розробляє форми бюджетно-рахівничого аналізу колективів. У всіх цих роботах активну участь беруть і представники сільсько-господарської кооперації, підвідділу колективізації Київ. Губземуправління, Всеробітземлісу й Губвідділу комнезамів.

ІЗЮМСЬКА АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ.

Ще в 1920 році Завідуючий Ізюмського Природничо-Історичного Музею М. В. Сибільов, що зацікавився деякими археологічними знаходками,

зробленими ним в околицях Петрівської слободи, почав досліджувати піски, що рухалися побережжям Дінця. Там він знайшов рештки різних культур у численних пунктах поміж слободою Верьовкиною й Ізюмом.

Незабаром М. В. Сібільов повів зі мною жваве листування, повідомляючи про наслідки своєї екскурсії, одночасно одержуючи необхідні вказівки задля поглиблення своєї роботи.

В 1922 році, завдяки зацікавленості, яку викликали зазначені знаходи, до справи археологічного вивчення краю стало багато осіб, з котрих Ю. В. Богданович знайшов у чотирьох верствах до міста цінну неолітичну майстерню кремінної зброї, а С. Ф. Таранов і Ф. М. Еварницький найшли як раз біля міста другу майстерню та стоянку з різноманітними рештками минулих культур.

Зроблені розшуки на Цареборисівському городищі в околицях Цареборисівської слободи І. І. й В. І. Різниченками дали також значну кількість кераміки й речей XVІІ століття. Серед них особливо цікаві уламки неpolив'яних кафлів. В околицях Цареборисового було також знайдено стоянку кам'яного віку й сліди інших культур пізнішої доби. Нарешті, І. Ф. Гончаренком знайдено чудову бронзову статуетку, як видно татарську, — Золотої Орди. В-осени 1920 року, перебуваючи в Ізюмському повіті з метою геологічного обслідування, я скористав нагоду ознайомитися з колекціями М. В. Сібільова, серед яких знайшлися рештки раннього й пізнього неоліту, бронзового віку скіфо-сарматської доби, окремі речі римської та гірської культур, досить численні рештки пізніших кочовників і невелика кількість, як видно, слов'янської кераміки. Пощастило переглянути всі матеріали, зібрані іншими особами й одвідати найзначніші місця біля Петровської слободи, Гончарівки й хутора Виприцького, що під Ізюмом, де знаходилися історичні пам'ятники. Прочитана після цього в Ізюмі прилюдна лекція відносно доісторичного минулого Ізюмського повіту притягла численну аудиторію й викликала зацікавленість місцевою старовиною. Після того як я ознайомився з усіма знаходами, виявилось, що Ізюмський край вже давно відомий своїм архео-

логічним багатством, переповнений ще недослідженими пам'ятниками старовини різних часів, що при дальшому досліджуванні дарує нам багато цілком нового. Ясно виникала необхідність систематичної й планової роботи в Ізюмському повіті, що викликала думку про організацію наукової експедиції задля вивчення краю.

Минулою зимою культвідділ Ізюмських головних залізничних майстерень в особі М. С. Касяненка й І. С. Щербака звернулися до М. В. Сібільова з проханням організувати задля робітників майстерень цикл лекцій по природознавству й археології, пропонуючи в свою чергу з боку робітників матеріальну допомогу в час археологічного досліджування краю.

Запропонована потім мені ця пропозиція в значній мірі вирішувала грошовий бік експедиції. Треба зазначити, що тут цінність головне полягає в тому, що робітники захопились свідомо необхідністю наукового вивчення свого краю, а це говорить про те, що вони починають визнавати ті найвищі вартості наукових дослідів, які тепер, нарешті, все більш і більш ширяться. Тому я й не мав права відмовлятися від цієї пропозиції, навіть, не маючи досить вільного часу, — погодився прочитати цикл лекцій, котрі було розпочато на початку весни.

18-iv 1923 року делегатські збори Ізюмських майстерень Північно-Донецьких залізниць, з пропозиції І. В. Мирошниченка по докладу А. М. Мізєвіча та М. С. Касяненка, ухвалили відчислити на справу археологічного досліджування Ізюмського краю 1% з платні робітників та службовців майстерень протягом трьох місяців — квітня, травня й червня. Коли довідався про організацію Ізюмської Наукової Експедиції Ізюмський Відділ Народної Освіти в особі Н. Є. і П. Є. Верхлових, та вирішив підтримувати Експедицію засобами задля надрукування 1-го випуску «Трудов Експедиции». Перше число вже вийшло в розмірі 2¹/₃ друкованих аркушів, вміщаючи в собі програми й інструкції до археологічних розвідок та коротенькі відомості про різні пам'ятники старовини, що знайшов М. В. Сібільов за останні роки в окрузі Ізюмського повіту. Після

цього окружне бюро профспілок з ініціативи свого секретаря С. Ф. Таранова відгукнулось також на ідею досліджування краю, ухваливши постанову про відчислення 1/2% з заробітку членів спілки за червень місяць. Всі ці відзнаки співчуття, ця всебічна підтримка наукового почину дають право гадати, що ініціатива виявлена робітниками залізничних майстерень по організації досліджування Ізюмського краю, є відзнакою широких громадських позитивних настроїв, що знаходять собі належну оцінку й відгук співчуття в різних колах.

В цей мент Ізюмська Археологічна Експедиція вже сформована. До участі в ній притягнуто поважну кількість осіб спеціалістів: археологів, технічних співробітників, місцевих громадських діячів, які погодились охоче допомагати Експедиції своєю працею й своїм знанням місцевості.

Склад Експедиції такий:

Голова Експедиції проф. А. С. Федоровський, його помічник М. В. Сібільов (зав. Ізюм. Музею); археологи: Г. І. Тесленко (вчений захов. Харк. Археол. Музею), А. А. Потапов (співробіт. Харк. Археол. Музею), художник Експедиції І. Ф. Гончаренко (Цареборисів); фотограф-художник Експед. А. Т. Мухін (Ізюм), топограф Експед. К. А. Барман (Харків); члени Експедиції: Ю. В. Богданович (Ізюм), А. Ф. Запорін (Ізюм), С. Ф. Таранов (Ізюм), Ф. М. Еварницький (Ізюм), А. Л. Фігурін (Ізюм), І. І. Різниченко (сл. Цареборисів), В. С. Різниченко (сл. Царебор.), Н. І. Бернадський (с. Чепель), Ф. И. Попів (с. Вільховий Ріг). Почесним членом Експедиції обрано відомого спеціаліста дослідувача Ізюмського краю професора В. А. Городцова, що чимало працював тут у 1901 р. Діяльність Експедиції розпочалась низкою екскурсій на постої, що були на кучугурах у околицях слоб. Кам'янки, Капитонівки, Ізюма, Ганчарівки, Викличівки, Співаківки, Петрівської, Цареборисівського городища, що дали цілу низку цікавих знахідок. Почато малювання колекцій, що знаходяться в Ізюмському Музеї, й складання альбому кам'яних баб. В кінці травня мають розпочати розкопування могил, деяких постоїв і майстерень та фотографування й вивчення науки городищ.

Проф. А. С. Федоровський.

ХАРКІВСЬКИЙ ПАРОВОЗОБУДІВЕЛЬНИЙ ЗАВОД.

Харківський Паровозобудівельний завод є одним з найбільших велетнів важкої індустрії на Україні. В історії відродження важкої індустрії та в революції Жовтня на долю ХПЗ випали найважчі завдання. ХПЗ за всю історію свого існування був завжди найбільшим осередком Слобожанщини, де викристалізовувалась революційна міць пролетаріату. С-під грюку молотів, брязкоту заліза виходили такі борці, як Артем (Сергіїв) та інші.

В історії відродження тяжкої індустрії на Україні ХПЗ займає почесне місце. Починаючи з перших кроків революції Жовтня завод в тяжких умовах виробляє для потреб Республіки паровози, вагони й ремонтує інші знаряддя.

Не дивлячись ні на які перешкоди, ХПЗ безупинно працює й що-дня, щогодини збільшує свою продукцію. І наближається до старих часів 1914 року.

Перешкоди, що давали де-яку нерівність в праці заводу, полягали головним чином в відсутності необхідних матеріалів, в зв'язку з загальним становищем металургійної промисловості на Україні. За останні часи, коли Гартмановський завод, що головним чином постачає необхідні матеріали для ХПЗ, спустив свої «Мартени», справа різних перебоїв в загальному ході буде назавжди ліквідована і завод піде більш рівним темпом.

По відомостях директора заводу, після даних на останній заводський конференції в червні ц. р., в програмі другої половини 1923 року намічені слідуєчі завдання. Що-місяця положено випускати по три нових паровоза, та по п'ять з капітального ремонту. В зв'язку з потребами ринку особливу увагу буде звернено на будівлю двигунів системи «Дизель» в 300—400 НР та нафтових двигунів невеликої сили приблизно 8—10—14 НР.

Не так давно завод одержав замовлення на будівлю тракторів. На кошти, призначені для тракторобудівництва, «Машинотрестом» придбано у «Югосталі» заліза, криці та чавуну, на весь період виробництва

Загальні перспективи тракторо-будівництва дають право думати, що продукція заводу ще збільшиться і дасть можливість підвищити загальний розвиток промисловости. В зв'язку з цим бувший вагонний цех перебудовується для нової роботи. Всі будови по утворенню практичного відділу гадають закінчити до початку 1924 р. Загальне будівництво тракторів займе приблизно до 3-х тисяч робітників.

В сучасний мент загальна вартість паровозу є 65166 золотих карбованців. Така висока тимчасова вартість пояснюється великими «цеховими видатками», що повстали внаслідок капітального відновлення ріжного знаряддя та відновлення помешкань заводу (в минулих роках подібні відновлення провадились в значно менших розмірах). Матеріалами для паровозів та двигунів завод забезпечено на 3¹/₂, а паливом на 5 місяців.

Подаючи відомості про такого велетня важкої індустрії, як ХПЗ, необхідно зупинитись на тих, хто стоїть на чолі керування всього підприємства, а особливо тих, хто провадить його культурне життя: на комфракції та заводському комітеті. Моральне та адміністративне значіння завкому на заводі надзвичайне. Завком обнімає функції від самих дрібниць робітничого життя до найпильніших обслідувань становища заводу; так, наприклад, сучасним завкомом було звернено особливу увагу на обслідування технічних умов заводу, разом з інспекцією праці. На постачання спецодягу та спецгодівлі для робітників. Завдяки пильному догляду завкому, в сучасний мент робітники задоволені спецодягом на 50%, а спецгодівлею на 100%. Звернено також пильну увагу на різні цехи, де провадяться, так звані, «гарячі роботи».

Рівень культурної роботи, порівнюючи з початком року, значно підвищився, так, наприклад: лекцій на різні теми при клубі ХПЗ було улаштовано:

В січні	1
» лютому	2
» березні	18
» квітні	13
» травні	14

Загальна кількість відвідавших лекції в травні приблизно 1500 осіб.

Значно підвищилась і загальна кількість членів клубу, так, напр.:

В січні членів було	245
» лютому	254
» березні	297
» квітні	358
» травні	429
» червні	469

Загальне відвідування клубу мешканцями околиць ХПЗ приблизно таке:

	в місяць	за день.
Березень	2700	90
Квітень	5700	190
Травень	6000	200

Політична агітація серед робітників за воду набрала значних розмірів, завдяки чому збільшилась цікавість до політичного та економічного життя; серйозну роль відіграють «четверги» які щотижня улаштовує ком'ячейка заводу. Ці відкриті зібрання ком'ячейки заводу охоче відвідуються безпартійними робітниками й їхніми родинами. Антирелігійна пропаганда ком'ячейки серед робітників набирає великого значіння і по цьому питанню робітниками було внесено кілька резолюцій, з яких видно, що робітники різко відмежовуються від церкви й настоюють на тому, щоб ніхто з робітників в справах церкви ніякої участі не приймав, а всіх тих робітників, котрі від імени робітників, ніби то всього заводу, ходили визволяти попів-чорносотенців, останню конференцією заводу постановлено прохати райсоюз «Металіст» звільнити з членів союзу. В зв'язку з загальним підвищенням політичного розвитку робітників значно збільшилась і загальна передплата на різні часописи та періодичні видання; так, наприклад, передплатників часопису:

«Коммунист»	1030
«Пролетарий»	785
«Правда» (московська)	13
«Известия ВЦИК»	12
«Рабочая газета» (московська)	21
«Экономическая Жизнь»	7
«Труд»	10
«Беднота»	1
«Вісти» (харківські)	5
«Брянский Работник»	7
«Красная Нива» (тижневик)	11
«Прожектор» (двохтижневик)	7
Разом	2010

З цієї загальної кількості біля 100 робітників виписують по дві різні газети. Загальне число передплатників складає приблизно 50% всіх робітників та службовців заводу.

Культвідділом завкому та ком'юністичної фракції заводу улаштована школа фабрзавуча на 180 учнів та школа політліквідації безграмотності серед робітників. Особливу увагу завком та ком'юністична фракція заводу звертають на постачання кваліфікованої робітничої сили заводів. В зв'язку з цим приймаються заходи до збільшення броні юнацтва з 7 до 10%. Запрошено для навчання юнаків інструкторів з різних фахів.

Ком'юністична фракція провадить суровий догляд, аби учні-юнаки не працювали на важких та гарячих роботах. В зв'язку з цим завком поставив собі завданням в найближчому часі: 1) збільшити броню юнацтва до потрібної кількості, 2) закінчити організацію учнівства в майстерні і звернути увагу на добір інструментів та приладдя, 3) не затримувати учнів-юнаків на некорисній праці і добитись загального поліпшення матеріального становища учнів.

В такому приблизно стані є зараз робота серед робітників та службовців заводу.

Сподіваємось, що й надалі безупинна праця дасть ще більші наслідки.

І. К.

ПРО УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ ПРАЦІ.

І. Напрямок праці.

Існуючий при НКОсвіти і дуже мало фінансований Український Інститут Праці мусив був надзвичайно звузити свою роботу і зосередити увагу й сили тим часом лише на одній проблемі, щоб бодай в де-чому досягти помітних успіхів. Такою проблемою була проблема добору персоналу, або професійного добору.

ІІ. Практичне значіння проблеми.

Практична вага усієї проблеми різноманітна.

1. В Німеччині добір має метою обслуговування потреб окремих підприємств, як одна з форм конкурентної

боротьби за здешевлення робочої сили. Мало не всі найбільші підприємства Німеччини мають власні психотехнічні лабораторії, крізь які проходять кандидати, при прийманні їх на де-які роботи. Методика добору, як така, бережеться як комерційна таємниця.

2. По де-яких країнах проблема звужується до завдання давати поради окремим особам, що шукають допомоги у виборі свого життєвого шляху.

3. Найширше використання методів добору знаходимо там, де на підставі спроб розподіляються по фахах школярі.

4. Найширший ужиток методика добору мала до цього часу в організації американської армії під час світової війни. Спроби підготовлювались з участю найвидатніших наукових сил Америки й продовжувались рік. Було випробувано 1.700.000 солдатів і 41.000 старшин. Наслідки спроби в значній мірі зійшлися з практичними висновками. На підставі спроб провадилося призначення до офіцерських і унтер-офіцерських шкіл, до частин особливого призначення, а також і комплектування військових частин, як таке.

5. Зараз після психологічних спроб провадиться приймання до де-яких американських університетів.

Практичне значіння проблеми в ССРР треба вважати значно важливішим.

1. Перше завдання, до розрішення якого підійшов вже конкретно Український Інститут Праці,—це завдання доцільного комплектування шкіл ФЗУ. Стоючи перед завданням найскоршого відновлення робочої сили і маючи для такої мети злиденні засоби, держава зацікавлена в тому, щоб найпродуктивніше витратити їх. Американські спроби довели, що при правильному доборі учнів протяг курсу можна скоротити в 3–4 рази.

2. Друге завдання могло б полягати в тому, аби поширити основи наукового добору на приймання до ВШЗ, маючи тут на увазі не лише саме приймання, але й раціональне визначення факультету.

3. Для військових цілей можна було б використати спроби допризвників, щоб в разі призиву мати змогу скласти кадри з найкращого по

якості матеріялу. Далі, можна було б використати спроби при прийманні до шкіл комскладу і до фахових військових шкіл (літуни, радіо-телеграфісти, шофери й т. и.).

4. Далі, методику добору можна було б використати подекуди й для партійних цілей. Так, вкупі з представниками ГПО і Агітпропу ЦККП(б)У накреслено спеціальний програм іспитів для партійних шкіл. Іспити мають в найближчому часі проводитися в Губпартшколі, Повітпартшколі, Університеті імені тов. Артьома і Партклубі. В разі іспити будуть вдалим, вони можуть бути матеріялом для визначення дальшого академічного або службового поступовання учнів і студентів.

5. Незалежно від перелічених тут конкретних завдань, до вирішення яких Інститут практично підходить зараз, проблема професійного добору має для ССРР ще й особливе значіння. По згоді з головою Держплану УСРР і Науковим Комітетом Головпрофосвіти, Інститут здійснює на наміченому з'їзді по вивченню продукційних сил України питання про учот якості робочої сили, як про одну з передумов наукового планування. Якосний кадастр робочої сили є не менш важлива річ, як кадастр нерухомостей, джерел енергії, то-що. Коли Америка змогла на підставі якосного учоту сил армії установити мінімальний рівень здатності для офіцера й унтер-офіцера, то Радянський Союз міг би поставити завданням будучини — установлення мінімального рівня здатностей для своїх інженерів, техніків, організаторів і т. и.

6. Таким чином можна було б наблизитися до реального здійснення формули Маркса: «Кожному по його потребах, з кожного по його здатностям». Питання має, таким чином, не тільки безпосереднє утилітарне, але й глибоке соціальне значіння.

III. Перешкоди й що зроблено.

1. Перша перешкода, що її мав перед собою Інститут, полягала в тому, щоб визначити досягнення західньої науки.

Правда, ще й до цього в Інституті були самостійно вироблені деякі

методи, що, будучи згодом випробувані поруч з американськими, не були гірші за їх в своїй силі виявлення. Однак, дійсно широку роботу можна було розгорнути лише на базі досягнень заходу.

Перешкода полягала, головним чином, в тому, аби в наших умовах змусити торговельне представництво виконати заявку Інституту на закордонні покупки. Після річного очікування й безрезультатних звертань до найвищих інстанцій, це було нарешті досягнуто лише завдяки особистій поїздки до Німеччини директора Інституту, який одночасово ознайомився зі станом справи на місцях і налагодив регулярний кореспондентський зв'язок, що інформує Інститут про останні досягнення науки.

2. З великого матеріялу відносно західніх спроб треба було критично вибрати найбільше переконуюче й таке, що найлегше могло б бути пристосоване до наших умов.

Проробивши такий критичний вибір, Інститут переконався, що навіть найкраща й найбільше випробувана західня методика — американська, має хиби, що для свого усунення вимагають великої самостійної праці.

Основні хиби американської методики такі:

- а) нехтування вправності;
- б) упереджене припущення єдиним обдаренням, що має значіння для всіх фахів;
- в) виключна роль швидкості роботи при оцінці здатностей.

3. Звідси виходила така перешкода: потреба самостійного вироблення нових методів досліджу. За пів року систематичної в цьому напрямі праці Інституті вдалося:

- а) розробити принципи методології вільної від зазначених вище хиб;
- б) розробити самостійну схему для всебічного досліджування як фахів, так і робітника;
- в) винайти низку нових методів іспитів (для здатності розуміння закономірностей, для здатності уявлення про будову машин, для комбінативної технічної здатності, для здатності затямлювати рухи й т. и.);
- г) виготовити, не дістаючи для цього коштів, відповідні приладдя й пристосування;

д) провести на практиці іспити деяких з зазначених методів.

4. Дальша перешкода полягала в тому, щоб вивірити й виправити, що до наших умов, установлені на заході норми для оцінки наслідків іспитів.

З такою метою Інститутом було вибрано найбільш випробувані з заходних методів, додано до них власно вироблені і по складеному таким чином програмі було досліджено учнів 4-х шкіл ФЗУ, в числі до 500 душ.

Додатковим матеріалом для цих же досліджень були: члени Асоціації вивчення юнацького труда і з'їзд ФЗУ (163 душі), потім Військово-Наукове Товариство (по-над 60 душ), Асоціація інженерів (по-над 50 душ¹⁾ і т. и.

Наслідки всіх цих іспитів підлягли розробці й публікуються в «Трудах Інституту», що вже розпочаті друком.

5. Одночасно з проблемою методики іспитів перед Інститутом стояло завдання встановити методику вивчення самих професій. Щоб знати до якої професії найбільше є придатною та чи інша особа, треба знати чого вимагає кожна професія. Це завдання було незрівняно важче, ніж здається на перший погляд.

Було вивчено професію коваля. З участю інженерів-фаховців ковальської справи, майстрів і робітників було спроектовано апарата для перевірлення здобутої характеристики цієї професії. Тепер цього апарата вже виготовлено й швидко він буде використаний.

6. Одною з найбільших перешкод було підшукування придатних робітників.

Ця перешкода є найбільшою в галузі зовсім новій, що немає у нас не тільки готових кадрів, але бодай поважного осередка діячів.

Інститут підійшов до підготовки робітників. З такою метою, вперше в Росії, Інститут використав принцип конкурсу придатностей для практичної цілі приймання на кваліфіковану роботу. З 322 душ, що з'явилися на конкурс, було вибрано 3 спів-

робітників на підставі особливого програму іспитів, самостійно складеного Інститутом.

Практичні наслідки переконали Інститут в правильності зробленого вибору. Ужита на конкурсі методика буде використана для ширшого конкурсу в осени.

Успіх конкурсу має для Інститута значіння не тільки тому, що він озброює його знаряддям самокомплектуювання, але, головним чином, й тому, що він був першим практичним ствердженням накреслених Інститутом принципів.

IV. Зовнішні відгуки на працю Інституту.

Протягом більше року своїх упертих досліджень Інститут не користувався майже ніякою популярністю. Відсутність коштів перешкоджала розвинути роботу, відсутність наслідків роботи перешкоджала одержанню коштів. Минулої осени основний осередок Інституту вирішив тимчасово відмовитися від надій на підтримку й, звузивши свою роботу, якою завгодно ціною виконати накреслені завдання, хоч би фінансування Інституту й припинилося зовсім.

Коли на весні біжучого року накреслені роботи, що виконувалися при виключному напруженні сил, закінчувалися, Інститут зробився об'єктом жвавої уваги цілого ряду установ.

Першим підтримав Інститут, саме для організації іспитів по ШФЗУ— Наркомздрав. Далі жваву участь в роботі Інституту взяв КомСоМол. По заяві тов. Гастева, що одвідав Інститут, Півдбюро ВЦСПС заслухало доклада Директора Інституту. В наслідок доклада Півдбюро накреслило спеціальну кампанію для притягнення до Інституту громадської уяви. Було скликано спеціальне засідання Півдбюро з участю представників господарчих організацій. Влаштована, при допомозі Півдбюро, виставка Інституту при конференції профспілок викликала жвавий інтерес. Окрім того, зроблено було заяву про підтримку Інституту Держпланом УСРР. Після доклада Директора Інституту було ухвалено постанову про підтримку й організовані відповідні секції в товаристві прихильників військового знання та в асоціації інженерів.

¹⁾ Вже по написанні цього огляду по згоді з ГПО було проведено іспити студентів-Артьомовців (257 д.) та Губпартшколи (143 д.).

Спеціальні завдання дістав Інститут від військового командування.

По згоді з Наркомом РСІ і з Головою ЦКК УСРР накреслено плана роботи в галузі організаційної аналізи й організаційної техніки, для якої мети треба використати вироблену Інститутом методологію.

Нарешті, в низці засідань Раднаркому УСРР зверталася увага на Інститут. Раднарком призначив Радуприяння Інституту в складі кількох Наркомів під головуванням тов. Фрунзе. Раднарком заслухав доклади Директора Інституту, по якому було ухвалено одобрити діяльність Інституту, надати йому повну низку особливих привілеїв, дати право безпосередніх докладів Раднаркому, то-що.

Далі, ствердивши кошториса Інституту, Раднарком ухвалив домагатися перед Раднаркомом РСФРР про забезпечення цього кошториса спеціальними коштами.

V. Перспективи дальшої праці.

В зв'язку з усім виложеним Інституту доведеться зараз перейти від зазначеного вище примусового звужування своєї діяльності до роботи також і в інших напрямках. Найближчими з цих напрямів є:

1. Розроблення організаційної аналізи структури й діяльності установ, з метою постановки організаційного діагнозу.

2. Практичні промблеми організаційної техніки (боротьба з організаційним недбальством, використання західньої тактики для впорядкування адміністративного процесу.)

3. Попередні роботи по раціональній підготовці організаторів.

Доклади по цих питаннях стоять на черзі в Раді сприяння інституту.

VI. Що потрібно.

Трагедія Українського Інституту полягає в тому, що змушений під час цілого свого попереднього існування ледви жити й звужуватися, він покликаний зараз до великої й відповідальної діяльності, підійти до якої можна лише після великої й упертої підготовчої роботи і внутрішньої реконструкції. Ці підготовчі роботи вимагають одноразових витрат на прилади Інституту, щоб він, справді, дійсно був на рівні сучасної науки.

Відповідний кошторис для первісного влаштування, апробований Радою Сприяння Інституту, розглянутий Уповнаркомфінансом і стверджений Раднарком УСРР, подається до Наркомфінансу РСФРР.

Необхідною є підтримка для забезпечення цього кошторису реальними коштами.

Після ознайомлення з докладом Наркомінсп РСФРР звернувся до Наркомфінансу РСФРР, вказуючи на необхідність затвердити кошториси Інституту з огляду на те, що є підстави сподіватись на розвиток Інституту в солідну й надзвичайно корисну для нашого державного будівництва наукову установу.

УКРАЇНСЬКА ГОЛОВНА ПАЛАТА МІР та ВАГІ.

З роботою Науково-Технічного Відділу УРНГ дуже близько зв'язана діяльність Української Головної Палати мір та ваг, котрої метрологічна комісія, що займається розробленням наукових питань, зв'язаних з повірочною справою на Україні, складається в переважачій більшості з членів Науково-Технічної Ради. На чолі метрологічної комісії стоїть відомий учений, проф. В. Тимофіїв, директор Інституту Прикладної Хемії. Ним засновано при Укр. Гол. Палаті спеціальну лабораторію для перевірки медичних термометрів, ареометрів та ріжного мірного шкляного посуду. В цей час розроблюється також законопроект про обов'язковість урядової перевірки медичних термометрів.

Існує при Палаті наново заснована проф. Мартиновим манометрична лабораторія, яка розвивається досить інтенсивно, особливо після того, як на Україні, першій з республік Союзу, урядово декретовано було обов'язковість перевірки знарядів для мірвання тиснення.

Робляться заходи коло організації лабораторій для перевірки водомірів і електричних лічильників, щоб дати змогу споживачам води й електричної енергії перевіряти, оскільки точно нараховують їм комунальні підприємства, що відпускають воду й електрику, та міряють їх своїми знарядями.

Розроблені плани організації при Палаті й інших лабораторій: часу, еталонів довжини; однак, в сей час вони не можуть бути здійснені за браком

необхідних коштів. Так, доконче необхідним є встановлення антени для прийняття сигналів часу, що подаються з Ейфелевої Вежі, складено кошторисна її установа, однак, робота спинилась через ті самі причини. Так само довелося припинити розпочаті вже заходи коло додаткового обладнання астрономічної обсерваторії, що чи-мало потерпіла за часи імперіялістичної й громадянської війн.

Укр. Головна Палата розпочала зносини з Міжнародним Бюро мір і ваги в Севрі, одержала від нього сертифікати на два точні термометри, що знаходяться в її розпорядності, і веде переговори про приступлення до міжнародної конвенції про метр.

Це питання, однак, як і взагалі справа з дальшим розвитком Укр. Гол. Палати, в значній мірі залежить від того, в які форми виллються взаємовідносини між Укр. Гол. Палатою та Головною Палатою мір і ваги в Петрограді. Річ в тому, що остання, прекрасно обставлена, багата на знаряди, з великим штатом фахівців, одна з найкращих з 7 інституцій цього роду в цілій світі, не бажає визнавати новосотвореної законом ВУЦВК в 1922 р. Укр. Головної Палати за центральну метрологічну інституцію України і намагається перетворити її в свою філію з дуже обмеженими адміністративно-господарчими функціями, одібравши від неї всю науково-метрологічну справу і цілковито підпорядкувавши в цій відношенню повірочну справу на Україні Петроградській Палаті. Справа з взаємовідносинами обмірковується в цей час обома палатами.

Варт тут згадати також про роботу міжвідомчої метричної комісії, що існує під головуванням Управителя Укр. Гол. Палати—В. П. Мазуренка. Комісія ця концентрує в собі й керує роботою всіх наркоматів по переведенню реформи—заведенню на Україні між народньої метричної системи вимірів, котра, згідно декрету Раднаркому, повинна бути введена до 1 І. 1927 року. Реформа ця переводиться з початком 1923 року жваво, і вже тепер можна констатувати певні досягнення. Особливо жваво йде справа на українських залізницях, котрі пересічно переробили досі до 55% всіх своїх терезів на метричні

та постачили до них біля 35.000 метричних важків (гирь). В цей час робляться заходи коло переведення діловодства та рахівництва на метр-систему, а також до вироблення тарифів пристосованих до системи.

Залізниці тягнуть за собою й інші комісаріати, особливо ті, котрих повсякчасна робота безпосередньо звязана з роботою залізниць.

Розуміється, що така величезна реформа, що проникнути мусить в найбільші глибини життя й економіки, має досить повільний темп, бо постійно доводиться спотикатись о різні пороги сучасності, як, наприклад, брак вистарчаючої кількості чавуну, необхідного в великій кількості для важків, брак відповідних заводів і майстерень для виготовлення важків, терезів, метрів і т. и.. В звязку з цим не вдається, мабуть, уникнути необхідности перероблення на метричні старих фунтових важків, а тому при комісії існує спеціальна підкомісія, котра студіює це питання, узгадуючи особливо досвід сусідів, як Польща, котрим доводилось вже мати подібну роботу.

Загалом беручи, в цій справі ведеться в цей час велика підготовча робота: ведеться підрахунок мірничого реманенту, його обслідування, вияснюється можливість його перероблення, складаються кошториси, таблиці переводні різного спеціального призначення (на перехідний час). Слід тут зазначити, що великим кроком вперед являється видання «Урочного Положення» в метричній системі, що дає можливість укладати в цій системі кошториси різних будівельних робіт.

До цього слід додати, що провадиться робота по виробленню стандартів, нормальних розмірів в метр-системі різних матеріалів, як лісних, заліза, вугілля і т. и.

Крім того, комісією провадиться чимала робота по пропаганді та популяризації метричної системи, для чого влаштовуються лекції, бесіди, розвішуються плакати, таблиці, влаштовуються на станціях залізниць вітрини з моделями натуральних метричних одиниць: метра, кіло, літра. Виготовлення цих зразків введено, як практичні роботи в майстернях, в програмі робіт відповідних профтехнічних шкіл.

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКЕ ЖИТТЯ

ХАРКІВ

В СПІЛЬЦІ СЕЛЯНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ «ПЛУГ».

Літературні вечори «Плуга» відбуваються так само акуратно, як і раніш, навіть відбулось де-кілька й двічі на тиждень (понеділок і п'ятниця). Відбулися 50—57 вечірка. Так само майже на кожній вечірці виступають товариші, що приїзять з місць, з далеких закутків, твори їхні здебільшого примітивні, необроблені, — до провінції ще рідко доходять літературні одгуки, але де-хто, звязавшись тісніше з Плугом, поволі міцнішає, удосконалюється. До таких можна зарахувати «плужан» П. Панча, (Валки), О. л. Донченка, М. Кожушного (Лубні). Про їхні твори, зачитані на останніх вечірках — «Два куші» П. Панча «Зелене болото» О. л. Донченка, «Пісні Колективу» М. Кожушного — критика на вечірках зазначила, що молоді письменники пішли далеко вперед.

Демонстровано на плужанських вечорах зразки драматичної творчості. Зачитували свої п'єси т. Степовий та т. Муринець («плужане») і т. Якимів (драматург з далекого сходу). До п'єси останнього «Сліпці» критика поставилась негативно за її несучасність і переспіви минулої «малоросійщини». Досить тепло прийнято дитячу п'єсу Муриця, жваві дискусії були з приводу п'єси Степового «Облава».

Найголовніше ж місце на вечірках «Плугу» зайняли дискусії на дві теми: перша з приводу Меженкової статті «На шляхах до нової теорії», а також статті Ковалівського «Про соціально-економічний метод в історії літератури» (присвячено було три вечірки). В дискусії взяло участь чимало «плужан» і «гартівців», а також і де-хто з гостей.

Друга дискусія була присвячена виставі «Газ» Майстерні «Березіль». В дискусії зазначалось, що Лесь Курбас з майстернею «Березіль» творить Жовтень в українському театрі, зазначалась змістовність, індустріальність

і колективність постановки. Цікавий огляд історії еволюції театру Курбаса з «Молодого» до пролетарського, що вийшов за межі України, дав т. Коряк. Режисер Лесь Курбас в своєму слові з'ясував підвалини, що на них будує свою працю майстерня «Березіль» і ті шляхи, по яким вона має йти, опановуючи селянський та робітничий театр.

Дискусії привабили до себе велику силу слухачів. Майже на кожній вечірці «Плугу» бувало по-над 150—200 чол., переважно студентства. Видавництву «Молодий робітник» здано декілька книжок прози «плужан» (Шевченко, Сенченко, Кириленко, Копиленко).

З філій «Плугу» найважливішу діяльність виявляє Полтавська... Деякі твори полтавських «плужан» (Епіка, Жилка) зачитано було на вечірках. У полтавських «плужан» виготовано теж декілька збірок, міцнішає зв'язок з місцями.

Виготовано альманаха «Плуг».

П.

■ Спілка пролетарських письменників «Гарт» готує до видання альманах під назвою «Гартоване Коло».

■ Видавництво ЦККСМ України здало до друку «Популярний курс історії України» проф. М. Яворського; книжка вийде з друку до 1-го липня. Книжка обніматиме до 8 аркушів друку і буде багато ілюстрована. Книжку ухвалено до вжитку в установах головносоцвиху.

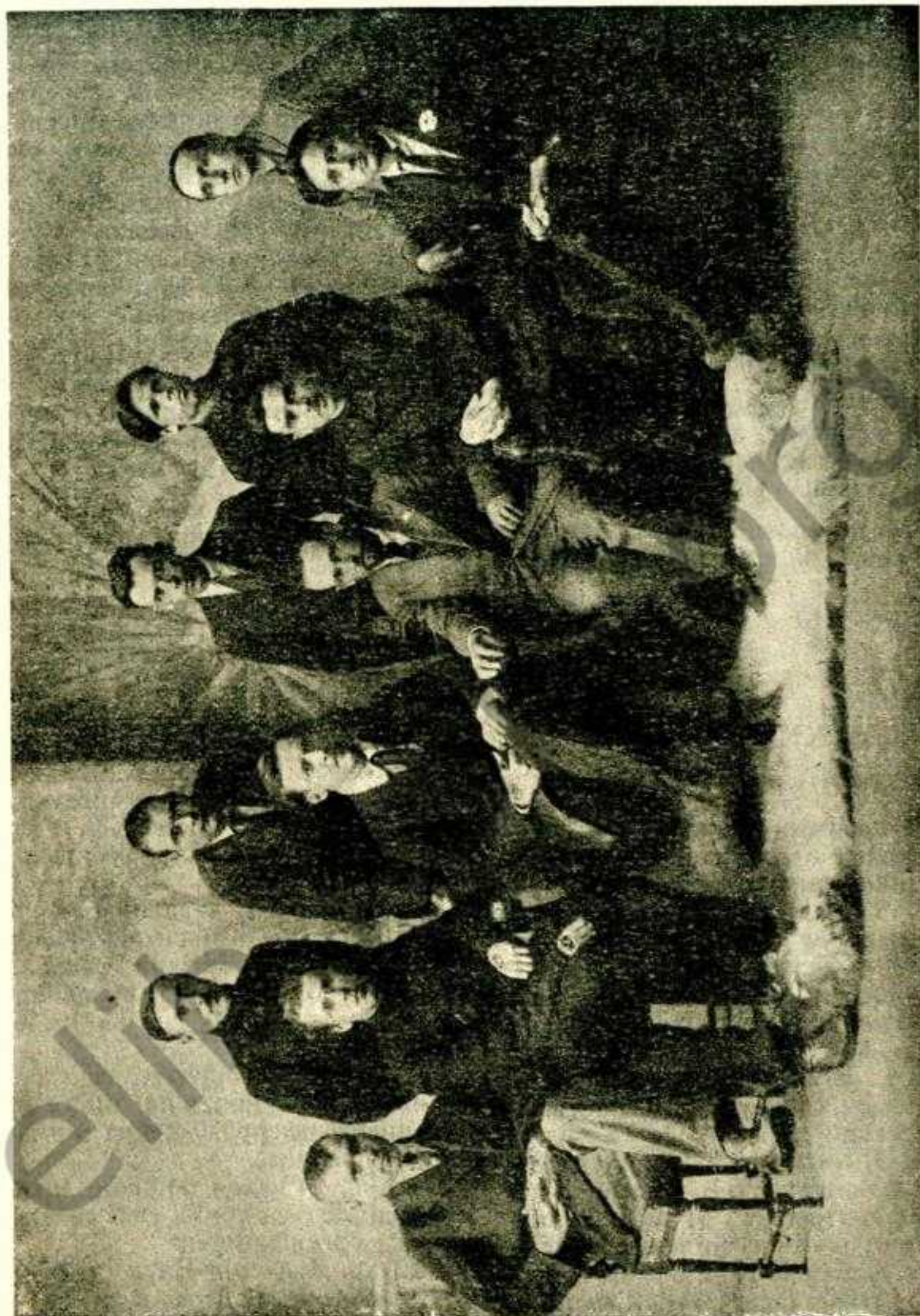
Роспочато друкування «Хрестоматії Молодого Селянина», уложеної спілкою сел. письменників «Плуг».

До хрестоматії увійдуть ті твори українського письменства від 1800 р.р. аж до нашого часу, в яких відбито життя і боротьбу селянського юнацтва. Розмір хрестоматії 25 аркушів друку, з багатьома ілюстраціями. Вийде в 5-ти випусках.

Перша частина «В Кріпацькому Ярмі», уложена членом «Плугу» т. А. Пановим, вийде з друку до липня місяця.

СПІЛКА ПРОЛЕТАРСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ «ГАРТ».

Сидять: (зліва на право) Г. Коцюба, П. Тичина, В. Блакитний, Ів. Кулик, М. Хвильовий, В. Поліщук.
Стоять: І. Дніпровський, М. Йогансен, Я. Савченко, О. Копиленко, В. Коряк.

Видавництво готує до друку «Політграмоту Селянина», до складання якої притягнуто кращі партійні сили. Розпочато видання серії революційної белетристики молодих авторів.

Незабаром вийдуть з друку твори таких товаришів:

1. Ів. Шевченка—начерк «Яшко».

2. Ів. Кириленка—оповідання «Таких багато».

3) Ів. Сенченко—збірка оповідань «Ярема Кавун».

4. Гр. Епика—«В ланцюгах заборон».

Готується до друку низка оповідань та п'єс т. т. А. Головка, Рибалки, Ів. Кириленка, Ів. Шевченка та інших.

■ ЦККСМУ видає двічі на місяць часопис «Робота», який присвячено теорії та практиці юнацького руху на Україні. Вийшло уже ч. 4.

■ В травні місяці ц. р. в Харкові кілька своїх концертів дала Дер-

жавна Українська Мандрівна Капела (скорочено: Думка). Репертуар Капели, голосові засоби її і виконання говорять за те, що ця хорова організація одна з кращих в цілому Радянському Союзі. Крім творів українських композиторів—Леонтовича, Вериківського, Козицького, думка має в своїм репертуарі цілий цикл революційних пісень та гимнів, співає європейський репертуар, класичний (Гайдна, Шуберта, Шумана, Брамса), а також твори композиторів російських: Мусоргського, Гречанінова, обох Танєєвих, Сахновського та інших. Керує капелю Нестір Городовенко.

■ М. Доленго віддав до друку другу збірку поезій під назвою «Блакитна жалоба» і написав цикл віршів: «За кулісами», «Подорожній альбом», «Імения друзів».

■ Композитор Богуславський пише музику до «Червоного вертепу»—слова Андрія Панова.

КИЇВ.

ПРОДУКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КНИЖКИ в КИЇВІ

(період з 1/I по 1/VI 1923 р.)

Київ є одним з визначніших культурних центрів українського життя і тому цікаво простежити й підвести підсумки праці по продукуванню книжок в цьому огнищі культури.

В Києві на 1 січня 1923 року було 14 організацій, які ставлять собі, крім інших функцій (торговельних, наукових), і функції видавничі.

Це такі організації: 1) Всеукраїнська Академія Наук; 2) Сільсько-Господарський Науковий Комітет України; 3) Київська Філія Державного Видавництва; 4) Редакційний відділ Цукортресту; 5) «Сільський Господарь»; 6) «Книгоспілка»; 7) «Більшовик»; 8) «Село-Книга»; 9) В—во «Спілка»; 10) «Час»; 11) «Друкарь»; 12) «Слово»; 13) «Всеувито»; 14) «Гольфштрем».

Але треба одразу розбити видавництва на активні та пасивні по своїй праці, щоб ту процукуцію, яка створилася в Києві на протязі 6 місяців, можна було поділити.

До пасивних видавничих організацій можемо віднести: 1) Цукортрест; 2) «Сільський Господарь»; 3) «Більшовик»; 4) «Село-Книга»; 5) «Всеувито»; 6) «Друкарь»; 7) «Слово»; 8) «Гольфштрем»; 9) Сільсько-Господарчий Науковий Комітет.

Вищезазначені видавничі організації з усієї Київської продукції в 55 назв за 6 місяців видали 11 назв, цеб-то на одно видавництво припадає всього $1\frac{1}{3}$ назви на 6-ть місяців.

Ці цифри показують, що група пасивних видавництв по цілих місяцях нічого не продукувала з тих чи інших причин.

Останні 44 назви по своїй продукції поділяються поміж такими видавничими організаціями:

1. Всеукр. Академія Наук	6 назв.
2. Київська Філія Держ. В-ва	20 »
3. «Книгоспілка»	12 »
4. «Спілка»	3 »
5. «Час»	3 »

Разом: . . . 44 назв.

З цієї таблиці бачимо, що найактивнішу працю по виданню української книжки в Києві переводила

Київська Філія Державного Видавництва (37% всієї Київської продукції), потім «Книгоспілка» (22% всієї продукції). Таким чином 2 найактивніших видавництва (державне та кооперативне) продукують 59% всіх книжок.

На долю приватних видавництв припадає, коли виключити Академію Наук та інші, всього 8 назв, цеб-то 14% всієї книжкової продукції.

Безперечно, цікавим є загальний тираж цих 54 назв, а також поділ тиражу по окремих видавництвах. Ці відомості будуть характеризувати активність і розміри, як самої книжкової продукції, так і розмах праці кожного видавництва зокрема.

Характеристику по тиражу дає нам слідуюча таблиця:

№№	Назва видавництва.	Кількість назв.	Тираж.
1.	Київська Філія Держ. Вид. Укр.	20	238.000
2.	«Книгоспілка»	12	39.200
3.	«Всеукраїнська Академія Наук»	6	6.000
4.	«Спілка»	2	4.500
5.	«Час»	3	18.000
6.	«Друкар»	2	11.000
7.	«Слово»	2	7.000
8.	«Гольфштрем»	2	1.000
9.	«Село-Книга»	1	10.000
10.	«Більшовик»	1	10.000
11.	Сільсько-Госп. Науковий Ком.	1	5.000
12.	«Всеуuito»	2	5.000
	Разом	55	350.000

Що до поділу книжок по галузях знання, то за 6 місяців було видано:

1) красного письменства 21 назва; 2) популярно-наукової та наукової літератури з різних галузів життя й науки 20 назв; 3) підручників 14 назв. Всього: 55 назв.

Але серед красного письменства значну частину треба виділити в рубрику дитячої літератури (8 назв).

Серед групи підручників є найбільший відсоток підручників для єдиної трудової школи (школи першого ступня) та шкіл другого ступня (профшкіл).

Для вищої школи підручників не друковано.

Закінчуючи нарис, треба сказати, що книжкова продукція Київська дуже слаба, коли порівняти її з тими потребами, які є навкруги.

Продукувати за 6 місяців 55 назв в кількості 350.000 примірників це занадто мало для такого великого культурного центру, як Київ. Але тут є причини глибокого економічного характеру, які заважають нормально розвиватись видавничій праці й усунути яких нема змоги в місцевому, не загальному, державному масштабі. Коли економічно відживе держава, тоді підніметься й друкарська продукція по всій Україні й зокрема в Києві.

В. Озерянський.

■ Київську консерваторію реформовано по новому. Навчання поділено на три ступні, а кожний ступінь поділяється на факультети. На 1 ступіні переводиться навчання дітей віку з 15 років. В основу навчання покладено самодіяльність без передчасної професіоналізації. Центр цього ступня полягає в музичному вихованні. Значні зміни відбулись також у персональному складі. Утворено кілька нових катедр, для керівництва якими запрошено проф. Анан'їна (педагога), проф. Гілярова (істор. культури), акад. Шміта (психологія та стилістика мистецтва), Пухальського, Когана та Берг'є.

■ При Київському відділі спілки «Робітпрос» з початку 1923 р. заснувався гурток для студіювання української літератури, переважно ХХ віку, починаючи з Лесі Українки та Коцюбинського. В гуртку читали доклади П. Филипович, керівник гуртка Б. Якубський, Ол. Дорошкевич, Козуб та инш.

■ Яків Савченко написав оповідання «Рахіль Тіш», в якому дає кілька моментів погрому на Україні. Він же написав розвідку про творчість Вал. Поліщука.

■ Михайло Семенко пише матеріалістичну філософію мистецтва; написав поему «Прерії Зорь».

■ Гео Шкурупій виготовував збірку ліричних поезій. Друкуватиме в-во «Гольфштрем».

■ Микола Терещенко виготовував збірку «Індустріальні поеми».

■ В-во «Слово» друкує книжку Б. Якубського «Соціологічний метод в літературі». В тому ж в-ві виходить книга «Постановка «Газу» студією «Березіль». Сюди увійдуть статті П. Филиповича (Од «Наталки Полтавки» до «Газу»), Л. Курбаса і В. Мелера.

■ М. Зеров перекладає «Балладину» Ю. Словацького для шевченківського театру і пише історію укр. літератури.

■ Юр. Меженко пише низку характеристик сучасних письменників.

■ У Києві з травня місяця ц. р. почали виходити «Українські Геологічні Вісти», бюлетень геологічної секції Всеукраїнської Академії Наук.

■ Розпочав виходити кооперативний журнал, що заступає місце «Правобережного Кооператора» — «Нова Громада».

ПОЛТАВА

■ У Полтаві з травня місяця почала виходити тижнева газета «Червоне Село». Головне завдання «Ч. С.» допомогти селянинові розібратись у пекучих питаннях.

В газеті добре поставлено відділи політичний, сільсько-господарський, дописів та літературний. В газеті беруть участь всі визначні сили Полтавщини, а також радянських столиць.

■ У Полтаві założено на весні року 1922 Секцію Камерної Музики Муз. Тов. ім. Леонтовича. Секція розпочала діяльність в-осени р. 1922. Організаційні збори відбулися в жовтні місяці.

Перші збори секції присвячено було нар. укр. інструментам (пояснення з ілюстраціями дав М. Токаревський).

24-XII. відбулися збори, присвячені М. Лисенкові, з приводу 10-тої річниці з дня його смерті. Докладчик Е. Рудинська («Постать Лисенка по його надрукованому листуванні»). В програмі фортепіянові п'єси, романси, дуєт цвіркунів з «Ноктюрна» в супроводі скрипки. Виставка портретів, листів і т. и.

28-I 1923 р. відбувся ранок пам'яті Бетховена. Докладала Рудинська: «Бетховен». У програмі: Clavier — Trio Smoll, Sonate № 7, спів solo і квартет, дрібні речі для cello.

В лютому були збори на тему «Укр. музика першої половини XIX віку». Доклад Щепотьєва. В березні був ранок Моцарта. В програмі — Clavier — Trio, Streich — Trio, Sonates № 6 і № 8, концерт для скрипки з фортепіано.

■ Хор ім. Шевченка (зорганізовав В. Верховинець) працює

зараз під орудою Хв. М. Попадича. Склад хору: місцеві сили — професіонали і шкільна молодь. Хор виступає з музичними працями всіх укр. композиторів, а на бенефісі свого диригента демонстрував його ж твори. Всі концерти (яких за п'ять років було 90, проходили з лекціями-рефератами, які читав професор Щепотьєв. Хор — ідейна організація, більшість концертів давав безплатно, особливо для молоді.

■ Хор студентів полтавського ІНО, зорганізований перед двома роками В. Верховинцем, лектором співу при Полт. «Іно». Це хор-студія в який входять всі студенти, що мають слух і голос. Мета праці: дати селу чи місту музично вихованого учителя.

В програм пісень входять пісні укр. композиторів України й Галичини і пісні революційного змісту до слів Тичини, Чумака, Хвильового, О. Жилка та Х. Рябоконя. Крім того, хор студіює дитячі пісні та ігри з рухами й танками.

Хор працює під керуванням В. Верховинця, а концерти, академічні і громадські дає в контакт з адміністрацією ІНО. Перед концертами читає реферати В. Щепотьєв. Крім цих хорів, є ще в Полтаві хори на околицях, якими диригують П. Кабачок, Є. Кисіль і П. Шаповаленко.

■ Андрій Головка написав по замовленню Полтавського Губкому КСМУ п'єсу в 3-х актах «В червоних шумах», з революційної боротьби на селі (реакція і повстання) і оповідання «З банди в комсомол». Зараз працює над п'єсою з селянського життя — комуністичне будівництво на селі.

■ Композитор Толстяков пише музику на слова Вал. Поліщука «Весняне», «Поступ» й «Хуга».

Вища Музична Рада Головполітосвіти визнала необхідним надрукувати твори композитора Толстякова (з Лохвиці), а саме: 20 українських пісень для роялі для початкуючих, в 4 руки, 2 пісні на 1 голос («Тече річка» та «Гей по морю») і хорове сольфеджіо.

20 українських пісень для фортепіано є першою ластівкою в музичній педагогічній задушній атмосфері,

де все ще панує Шмідт, Шіт, Беренс і К^о, з їх затьопаними німецькими мотивами і шаблоновою гармонізацією.

Толстяков бере справжні і то найкращі українські пісні й подає їх в художній розробці, вправно користуючися і підголосками і народнім контрапунктом і варіаційною формою.

Виходять стильні закінчені картини, увесь матеріал розікладено з послідовністю що до наростання технічних труднощів.

ЧЕРНИГІВ

■ В Чернигові група молодих письменників (Ладя Могилянська, Дм. Тась, М. Ятченко, Марко Вороний) збираються що-середі у Мих. Жука. Цей гурток робить виступи в ІНО з живими літературними журна-

лами, на яких буває до 500 душ слухачів. 16-го травня виступали кияне: Меженко й Тичина. Зустріч Тичини була надзвичайна. Перший відділ був присвячений читанню творів Хвильового і докладові Меженка про нього.

РОСІЯ

МОСКВА

■ В Москві зорганізувався «лівий фронт мистецтва» — футуристив, скороченню Леф. За редакцією В. Маяковського у виданні Держвидаву випускають місячник «Леф». Журнал проголошує і обіцяє «продемонструвати панораму искусства РСФСР»; «Леф будет агитировать искусство идеями коммуни», «Леф будет агитировать нашим искусством массы», «Леф будет бороться за искусство — строение жизни». Підписані під відозвою: Асеев, Арватов, Брік, Кушнер, Маяковский, Третьяков, Чужак. Журнал гарно виданий і дуже цікавий, але літературних капітальних цінностей, ба навіть натяків, не дав. Поезія дрібна і однотонна, набридає безсюжетністю і «звукальними» вправами, хоч де-що більш виявлене (нічого, що бачене в попередніх працях

футуристів) можна знайти. Проза як проза, — за поріг «Красной Нови» не вилазить. Найцікавіший войовничий статейно-критичний матеріал. Цей рід літератури вони вміло виконують, пересипаючи влучними порівняннями й образами, що іноді навіть перетягають увагу з сути розбору на стиль, а іноді й заважають читати. У всякому разі це по новому й свіже.

■ Володимир Гадзінський виготовив до друку збірку поем «Сильним Кроком» (З дороги. Книга друга), в яку увійшли слідуєчі поеми: «Кривавий млин», «На переломі», «Фабричне місто», «Майбутнє», «Ейнштейн», «Цикльон», «Титан», «В час зрілих літ моїх». Крім цього пише статтю «Естетика «Блакитного роману» Гната Михайличенка.

ПЕТЕРБУРГ

■ В Петербурзькому Інституті Пошашкільної Освіти відбувся, вечір присвячений Шевченкові і сучасній укр. літературі. Тов. Червяк зробив доклада.

На вечері було виставлено літературно-мистецькі видання з Радянської України.

■ Проф. Б. Ларін пише розвідку про сучасних українських поетів.

■ В Петербурзькому журналі «Книга и Революция» надруковано рецензію відомого знавця ритмики й метрики в поезії й музиці Тома-

шевського на книгу Якубського «Наука Віршування». Рецензія дуже прихильна, з побажанням видати книжку в перекладі на російську мову.

БІЛОРУСЬ

■ Білоруський Державний Академічний Театр зробив у травні місяці мандрівку зі столиці Минську до м. Бобруйську, де дав кращі свої постановки як «Машэка», «На купальле», «Жрэц Тарквіні». П'єси пройшли з аншлагом, ще зранку перед виставами коло каси був тиск. Особливе враження зробив на оцінку критики «Жрэц Тарквіні». Труппа (понад 70 артистів) працює під керівництвом режисера Міровича.

■ В білоруській газеті «Савецькая Беларусь» видруковано статтю, відгук на лист спілки укр. пролетарських письменників «Гарт» до спілки білоруських письменників «Полімя». В статті підтримується думка подана «Гартом» про всесвітнє об'єднання пролетар. письменників і висловлена думка про ухилив творчості російських пролетарських поетів.

В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

ВОСЬМИЙ КОНГРЕС ПО ПСИХОЛОГІІ В ЛЯЙПЦІГУ 17-го КВІТНЯ.

Товариство експериментальної психології вперше в цьому році зібралося на з'їзд в місті, якого університет більш, ніж який будь інший університет Німеччини, є зв'язаний з виникненням науки експериментальної психології. Поруч з учителями психології майже всіх німецьких університетів та інших наукових інститутів, були присутніми в великій кількості чужинці, одні, як члени Психологичного Товариства з моменту його заснування в 1904 р., а інші, будучи в контакті з ним на протязі багатьох років. Серед докладчиків ми зустрічаємо англійців, норвежців, литовців, росіян, мадярів. З представників інших країн особливо була репрезентована Чехо-Словачія; були гості з Голандії, скандинавських країн, Фінляндії, Австрії та Швейцарії. З балканських країн приїхали на з'їзд румуни, болгари, греки та представники Південної Славії. Що торкається позаєвропейських держав, то головно були представлені Північно-Американські Злучені Штати та Японія. Правда, треба зазначити, що багато з присутніх на засіданнях з'їзду находилися в Німеччині й раніш, працюючи в різних наукових установах і все ж таки зібрання уявляло з себе зразок міжнародного наукового

єднання, що обіймає багато націй. Французи та бельгійці і тут були відсутніми.

Основною темою занять Конгресу була проблема особистості, її типові прояви та методи її досліджування. З цією проблемою зв'язані найбільш актуальні психологічні питання наших днів, які мають глибоко-життєве, практичне значіння. Роботи Конгресу поділилися на: 1) загальні реферати по питаннях, зв'язаних з вивченням особистості, та на: 2) спеціальні доповіді. Останні розподілено було на такі відділи: 1) загальна психологія; 2) прикладна психологія; 3) психологія розвитку; 4) психологія дитини; 5) психологія звірин.

1. Загальні реферати.

Крюгер говорив про поняття структури в психології. Він вбачає проблему особистості в плодотворному з'єднанні науки про душу з філософією. Обидві науки потребують особливого поняття «структури», під яким, звичайно, розуміємо комплекс актів нашого внутрішнього буття, об'єднаних в зв'язну психичну цілість. Докладчик пропонує зберегти вираз «структура» для диспозиційних процесів свідомості, а саме, для схильності до комплексних переживань. Ці індивідуальні структури піддаються вимірові та експериментові.

В дальшій частині доповіді Крюгер говорив про значіння психо-генетичних структур в науках про культуру.

Зельц повідомив про типи особистості та про методи їх визначення. Він малює нам різницю типів особистості в трьох великих царинах знання: історії, психології та психіатрії. Для вивчення психічних відношень в історії дослідувач пристосовує майже виключно метод розуміння минулого через перевтілення.

Дільтей встановив три типи світоглядів: почуттєвої, героїчної та слостережливої людини. Шпрангер відрізняє типи економічної, теоретичної, естетичної, релігійної, соціальної та властолюбної людини. Ці типи особистості знаходять в собі відбиток в порівнююче-генетичній культурній психології й є ідеальними типами. Їм слід протиставити типи емпіричні, взяті з життя, що їх описують психіатри; вони відіграють значну роль в вивченні конституції людини.

2. Спеціальні доповіді.

Загальна психологія. Спірман (Лондон) зробив спробу звести всі типичні з'явища, виключаючи емоції, до системи підставних законів: трьох якісних та п'яти кількісних. Якісні закони відносяться до тенденції всіх психічних переживань, до пізнання їх власної природи та взаємовідносин. Кількісні закони мають відношення до тенденції всіх психічних переживань, до збільшення чи затримання їх повторень, а також закони ці пояснюють вплив факторів спадщини та здоров'я.

З інших повідомлень підкреслимо доклад Груле, присвячений ролі автобіографії при вивченні особистості. Він звертає увагу на те, що питання про пристосування автобіографії до досліду окремих характерів є ще зовсім нерозробленим в психології, позаяк в науці про характери не можна прикласти ні експериментальних ні психографічних методів.

Той, хто пише автобіографію, звичайно, помиляється у визначенні своїх власних мотивів.

Гізе зробив доклад про свої статистичні дослідження, зроблені ним при допомозі справочників над 10 тися-

чами осіб, з метою виявити «компенсаційні вартості» особистості. Під компенсацією він розуміє зрівнювання структури особистості, а під компенсаційною вартістю — прямування індивідуума до поширення чи перетворення поля особистої діяльності. Компенсація виявляється або в послідовній формі, в процесі розвитку окремої людини, або несподівано, коли настає розколення особистої діяльності. Індивідуальність працює, крім своєї «насушної» професії, ще й на іншому полі, з яким вона зв'язана більш інтимно, то займається працею, яка становить фактичне доповнення до головної царини праці, то, нарешті, шукає відпочинку в забаві, колекціонуванні та інших розвагах. Докладчик приходить до висновку, що деякі психологічні типи володіють порівнююче вузькою тенденцією в напрямку заповнення особистості, напр., скульптори та техніки. В жінок вона виявляється слабш, як у чоловіків.

Цікаву тему вибрала для свого доповіді Фохтлендер: її повідомлення було присвячене проблемі різниці полів. Головна різниця між чоловічою й жіночою психікою, на її думку, лежить в протилежності активності чоловіка й пасивності жінки, що повстає з різниці їх полових ролей. На жаль в моєму розпорядженні нема більш детальних відомостей про зміст доповіді; але виявлену нею антитезу, очевидно, не треба вважати, як метафізичний принцип, а тільки виводити її із фізіологічних міркувань.

Баумгартен (Берлін) говорила про типи реакції в сфері соціального почуття, основуючись на експериментально-психологічному матеріалі. Вона пропонувала дітям та юнакам питання та невеличкі оповідання, зі змістом яких слухачі повинні були тісно злитися душею. З їх відповідей вияснилося, що, наприклад, здатність співчувати чужому стражданню далеко більше розповсюджена, ніж співчуття чужій радості. Наслідки таких спостережень можуть стати важливими в питанні про вибір професії, позаяк деякі покликання (діяльність судді, педагога, сестри жалібниці, і т. інш.) вимагають якраз такої здатності.

Окрему групу установили доповіді, про психологію сприйняття, особливо пси-

хологію зорових вражінь. Ми зустрічаємо тут повідомлення про ритмічні групові формування при зорових вражінях (Зандер), про теорію металичного блиску, про відворотний спектр та пристосування його до діагнозу сліпоти барв, про сприйняття мелодії мови і т. інш.

Кіршман, напр., пояснював металичний блиск паралаксом непрямого зору. Під таким паралаксом треба розуміти різницю між кутом зору і кутом вертіння ока.

Наступна група складається з докладу про психологію розумової діяльності (уява, думання, пам'ять). Цікавий новий метод досліджування побічних завдань, який пропонував Блюменфельд. Мова йде тут про завдання, що впливають на поверхню свідомості самостійно та самовільно, хоч експериментатор і не викликає їх своїми вказівками. Наприклад, говориться дві цифри, з яких особа, над котрою роблять дослід, повинна назвати тільки одну; але пари цифр кожного рядку розкладені по певному принципі; вгадати той принцип — ось завдання, яке не поставлено особі, над котрою роблять дослід, з виразністю, але ж все-таки воно йде паралельно з основним, в чому можна легко переконатися при допомозі самоспостереження.

Угорський вчений Югаск зачитав доклад про дослід пізнання в царині музики. Основне положення його зводиться ось до чого: не лише музичні тони, але й музичні ходи (послідовність тонів) мають окрему музичну прикмету. При транспонуванні мелодії змінюється і її музикальна якість, причому не припадає разом з висотою тону. Два трьохзвуччя тільки тоді здаються нам подібними або ж тотожними, коли між ними існує однаковий стосунок висот тону.

Особливу цікавість має для нас повідомлення данського психолога Легге про визначники комплексів образів при наглядній науці. Автор виходив з асоціацій між рядками слів, складених без жадного логічного порядку. В такому вигляді вони давалися дітям для запам'ятання. Наприклад, було дано 4 поняття: король, виделка, потік крові, сливка і т. ін.; виходить приблизно такий рядок: на короля зроблено було замах при допомозі виделки, в наслідок чого полився потік крові, котрий

опісля був припинений сливкою. Докладчик намагається виявити детермінанти (визначники, що дають напрямки ліній) в повстанні цих асоціативних груп. Такими детермінантами є або прагматичний або кавзальний зв'язок, або ж просторова локалізація ілюструючих уяв, яка веде як до об'єднання, так і до диференціювання комплексу.

Багато уваги уділив з'їзд вольовим явищам. Мюлер (Гетинген) з'ясовував нову теорію мимовільних рухів, яку можна назвати теорією імпульсів, і яка повинна стати на місце попередньої гіпотези уваги. Литовський вчений Гудаїтіс (Ковно) повідомив про новий метод, який він завів в царині методології вивчення реакцій; цей метод він називає «добровільною реакцією». В протилежність до звичайної постановки справи, тут реакція викликається деяким-небудь сигналом, але той, над ким роблять дослід, добровільно готується до реагування. Він сам дає собі знак шляхом легкого натиску на клавіш і, помітивши сигнал, він реагує швидким підняттям пальця. Ця добровільна реакція триває в середньому приблизно 0, 100 хвилини а середнє коливання її 0, 039 хвилини.

Питання прикладної психології заняли порівнює мало місця на з'їзді, позаяк секція прикладної психології має в сучасний мент окрему організацію. З доповідів в цьому напрямку можна зазначити повідомлення Клема (Ляйпціг) про те, які виміри ручної січкарні є найбільш сприятливими для психофізичної організації робітника, Кемера (Гетинген) про те, як розуміння різними людьми безформних малюнків (імпресіоністичні образи) може бути одним з засобів визначення характеру. Відомий психолог, професор Вюрцбургського університету Карл Марбе доводить шляхом статистики, що особи, які на протягу певного часу перенесли більш нещасть, як інші, наражуються через рівний після того протяг часу на таку ж саму кількість нещасних випадків. З цього він виводить, що існує індивідуальний фактор, який керує цими схильностями до нещасних випадків. Точний дослід цього фактору, що сильно міняється в залежності від особистих прикмет людини, міг би остерегти осіб,

схильних до такого роду явищ, від участі в небезпечних професіях.

Велику вартість для історії культури людства представляли доклади про психологію розвитку.

Так, Ієнш (Марбург) задержує увагу слухачів на диференціальній психології народів, яку він вважає точною і об'єктивною наукою. За вихідну точку він бере психофізичну конституцію раси та вважає можливим вивчати її відбиток в надбудовах понад психофізикою народу: в побуті, літературі, мистецтві, ц.-т. в тому, що де-хто називає «психією» даного народу.

Геннінг вказує на те, що поруч з материнським та батьківським правом існує окрема форма «жіночого» й «чоловічого» права, яку ми бачили вже в найстаріших ступінях розвитку людської суспільності.

З самого початку дозволяється й жінці любити декілька чоловіків, і до цього часу непояснений груповий шлюб є нічим іншим, як обмеженням цього старовинного права жінки. Первісні форми шлюбу заносяться, по гадці докладчика, в магичних обрядах, які тоді могутньо панували над усім життям некультурної людини. Ними пояснюється теж і екзогамія, цеб-то жахання кровопоміси.

З докладів, що безпосередньо відносяться до психології дитини та виховання, підкреслюю повідомлення Фрейлінга про вплив характеру навчання на психологічний тип учня, зокрема, на розвиток в ньому ейдетичних здібностей.

Фолькельт зупиняється на нових даних на користь розповсюдження в Німеччині та інших країнах теорії примітивної свідомості, підкреслюючи в дитячих малюнках (4—6 років) риси первісної техніки та первісного сприйняття простору.

Скажу декілька слів про доклади, присвячені питанням зоопсихології.

Етлінгер досліджує вживання найпростішого знаряддя в звіриному світі з точки погляду еволюційної психології. Для звірят, як і для людини, ці знаряддя є доповненням та продовженням природніх інструментів звірини, цеб-то його органів тіла—дзьоба, кігтів, пазурів, лап.

В останні часи в Європі та Америці зробилася дуже модною наука про талантливості дітей, яка входить і в психологію звірин. Кац (Росток) зібрав в цьому напрямку багатий матеріал. Об'єктом досліджування служила йому звичайна домашня курка. Докладач докладно дослідив її пам'ять, здібність рахувати, здібність орієнтуватися в заплутаних ходах та виходах (дослід з лабіринтом) та ступінь її ініціативи. Йому вдалося установити значні різниці в характері звірин та їх здібностях. Докладчик пропонує скласти свого роду дослідчі тести, цеб-то системи завдань та штучних ситуацій, при домозі яких було б можливим даліше проникнення в істоту та природу психичного життя звірин.

На останку приношу щире подяку секретареві Психологічного З'їзду, професорові Otto Klemm, за його присилку (в рукопису) винятків з протоколів засідань з'їзду та його секцій.

Проф. Каіаров.

■ В Берліні вийшли оповідання М. Коцюбинського по-російському. Передмова Максима Горького.

■ В польському журналі «Skamander» надруковано статтю про Тичину. Автор статті високо ставить творчість Тичини. Він порівнює українського поета з поетом французьким А. Рембо і висловлює жаль, що на заході так мало цікавляться українською мовою. А на цій мові,—говорить він,—немалої втіхи зазнати можна, читаючи таких авторів, як Тичина, твори якого зараз перекладають кілька польських поетів.

Критика й бібліографія.

С. Драницын. Конституция Российской Социалистической Федеративной Советской Республики в ответах на вопросы. Петербург. Госиздат. 1922. 5,000 экз.—стр XV+147. Второе стереотипное издание. Госиздат. II. 15 000 экз. стр. XV+147.

Праця С. Драніцина складається з короткого вступу (V—XV) та відповідей на 96 запитань (стор. 1—102). На кінці є 6 додатків: 1) текст Конституції РСФРР від 10 липня 1918 р. (стор. 103-119); 2) положення про Волвиконкоми (стор. 120—123) та положення про Сельради (стор. 123—130); 3) 96 питань по Конституції РСФРР (стор. 131—134), які можна інакше назвати програмом чи то заголовком цього твору; 4) спис чужоземних слів, що зустрічаються в відповідях на питання про Конституцію РСФРР (стор. 135-142); 5) покажчик підручників по Конституції РСФРР (стор. 143) та 6) постанова IX-го Всеросійського З'їзду Рад про радянське будівництво (стор. 143—147).

Автор зробив спробу заповнити прогалину в літературі по радянському конституційному праву. С. Н. Драніцин продовжив цю працю, за яку взявся був П. І. Стучка, що ще в середині 1918 р. випустив „Конституцию в вопросах и ответах“. По своїй будові та своєму типу книжка С. Драніцина наближується до „Конституции“ Стучки. Він складає в системний лад пізніші конституційні акти, видані VII-им та VIII-мим Всеросійськими З'їздами Рад, додає текст постанови IX-го Всеросійського З'їзду Рад, посилається на цей текст в де-яких примітках, додає конституційні акти, видані ВЦВК-ом. Таким робом книжка С. Драніцина є безпосереднім продовженням книги П. Стучки, як по змістові (відповіді на запитання) так і по хронології.

В момент виходу в світ першого видання книжки С. Драніцина вона була найбільш повним викладом Російської Конституції.

Автор не ставить собі метою написати яку-небудь наукову розвідку. Він хоче дати тільки коротку відповідь на питання, які виникають при вивченні Конституції РСФРР. Хоч він і не каже, що він пише підручник для учнів, але ж його книжка, безумовно, призначена для учнів. Вона написана простою мовою. А все ж таки авторові не вдалося позбутися чужоземних слів, в наслідок чого йому прийшлося прикласти окремий спис чужоземних слів, які він вживає, з поясненням їхнього значіння. С. Драніцин говорить тільки про Російську Конституцію та ні одним словечком не згадує

ні про Конституцію УСРР, ні про Туркестанську Конституцію, ні про які-небудь інші Радянські конституції.

На жаль, в підручнику С. Драніцина є багато хиб. Вкажемо на де-які з них.

Відповідаючи на питання „Що таке церква“?—С. Драніцин пише: „Підвалиною капіталістичного устрою є церква, саме вона являється підпорою, базою поневолювання мас“ (20 стор.). С. Драніцинові добре відомо, що підвалиною всякого суспільного устрою, в тому числі й капіталістичного, є не церква, а відношення виробу й розподілу. Не можна ж так без розбору вживати слово церква та підмінювати цим словом економічні відношення. В підручникові, призначеному для широких верств учнів, треба обережніше відноситися до кожного слова. Инакше на цілому підручникові лежатиме відбиток сквапливості, непродуктивності, а це зменшує значіння підручника й дає зброю в руки ідеологів, ворогів марксизму, проти марксизму.

На тій самій, не досить обдуманій, 20-тій сторінці є й друга помилка: „Суспільність не може існувати без нерівності станів—а нерівність станів—без релігії“.

Антирелігійна пропаганда—необхідна навіть і в підручниках по конституційному праву, але ж провадити цю пропаганду треба наукою, не перечучи науці про суспільність та державу. С. Драніцин не буде заперечувати, що без нерівності станів не може існувати держава, а не суспільність. Держава існує для того, що існує класова боротьба. Вона повстала для того, що виникли класи. Держава існуватиме до того часу, доки існуватимуть суспільні класи. І як тільки будуть знищені класи, вмере класова боротьба, загине суспільна нерівність, умре й сама держава, уступивши своє місце бездержавній безкласовій суспільності.

Таким чином С. Драніцин на 20-ій сторінці твердить зовсім противне тому, чого вчить марксизм. А вийшло воно так через те, що автор відзначається великою необережністю в виборі термінів. Він хоче сказати одно, а його язик каже йому інше. Йому треба було сказати: „державу не може існувати без нерівності станів“, а він сказав: „суспільність не може існувати без нерівності станів“, що з марксистської точки погляду є очевидний абсурд.

В де-яких місцях С. Драніцин до такого ступня спрощує марксистську точку погляду, що вона виглядає зовсім перевернутою.

Наприклад, на 30-тій сторінці він хоче стати на класову точку погляду та дуже невдало пише: „Справді, капіталісти—всі брати між собою, а пролетарі—брати між собою. Капіталісти всі об'єднуються в одну дружню сім'ю“... Як відповідь С. Драніцин на запитання: який клас прагне світової війни? В чиїх класових інтересах необхідні колоніальні війни? Який клас створив назву колоніальної політики?—Чи можна, отже, в підручниках для широких мас учнів писати такі необдумані фрази, що всі капіталісти брати між собою? Звичайний неписьменний робітник не повірить

цьому та питає такого товмача Радянської Конституції: „А хто примушував мене проливати кров в час імперіялістичної війни? Невже пролетарі? А якщо робітників примушували йти на війну капіталісти для захисту їх класових інтересів, інтересів капіталіста, то яким же чином в марксистському підручникові написано, що капіталісти всі—брати між собою?.

Надзвичайна необережність в виборі виразів помітна й на 42-ій сторінці, де сказано: „ВЦВК разом зі своїм президентом, разом зі своїм головою т. Калініним, є головою всієї виконавчої влади в країні, головою держави“.

Популярні підручники для учнів необхідно писати, але ж треба писати вміло. Треба мати запас хоч найпростіших знань в царині конституційного права. Коли вживати який-небудь вираз в підручнику, то треба знати, яке значіння чи поняття має цей вираз. Коли вживати слово „президент“ в підручникові радянського конституційного права, треба здавати собі справу про права та обов'язки президента в закордонних державах. Хай дасть відповідь С. Драніцин на питання: „В якій з радянських республік є президент? Як що є, то в якій? Які його права та які його обов'язки?.

В популярному підручникові Радянської Конституції треба було написати, що Радянська Республіка є республіка без президента. І цього іменно С. Драніцин не написав. Із супротивлення обов'язків президентів французької, німецької, північно-американської та інших республік з обов'язками голови ЦВК'а радянської республіки тов. С. Драніцин переконається, що навіть жартома не можна назвати президентом голову ЦВК Радянської Республіки, а тим більш нетактичним є такого роду вираз в популярному підручникові, що призначається для широких мас учнів.

Як це не дивно, але ж С. Драніцин знов робить помилку, коли тільки він торкнеться питання про підвалини суспільного життя. Наприклад, на 50-ій сторінці він каже: „Чисельність народжень, співвідношення полів тих, що родяться, кількість вміраючих, той чи інший склад їхній по зростові, полові, заняттю, місці проживання та ін. є функції багатьох факторів, впливаючих причин, що лежать в підвалинах суспільного життя, та на їх змінах відбиваються посередньо й безпосередньо всякі зміни в продукційних відношеннях“.

Карло Маркс учив, що підвалиною суспільного життя є відношення виробництва до виміну. Між тим, С. Драніцин каже про багато факторів, не перечисляючи їх. В кінці фрази він згадує про виробничі відношення, які впливають на суспільне життя. В читача мимоволі вирине питання: про яку ж це безліч інших факторів та про які іменно впливаючі на суспільне життя говорить (автор) С. Драніцин? Навіщо вживати такі неточні вирази? Для чого в підручникові, претендуючому на марксистський характер, соромитися вживати правдиві слова Карла Маркса та Фридриха Енгельса? В де-яких місцях твору С. Драніцина зустрічаються зовсім важкі для зрозуміння вирази. Наприклад, в примітці 1-ій на стор. 51-ій

сказано: „зі зміною економічної політики, а, значить, з появою нових проступків та порушень закону в царині судових справ, Наркомюст старається ввести радянський прокурорський апарат та адвокатуру, як провідців ідеї державного капіталізму та соціалізму в боротьбі з проявами буржуазних пережитків та тенденцій“. Які ж це нові проступки та порушення закону в царині судівництва, що виникли зі зміною економічної політики, знає С. Драніцин? Невже Радянський устав про прокуратуру та адвокатуру був викликаний якимись порушеннями в царині судівництва?

Хіба ж можна допустити таку необачність виразів в популярному підручникові Радянської Конституції, в підручникові, що призначений для широких робітничих мас? Така легковажність підриває довір'я до підручника. Не можна ж дискредитувати марксизм. Коли автор не може зредагувати свого підручника по своїй недосвідченості чи по інших причинах, він повинен дати зредагувати його людям, які більш від нього знають.

Викладаючи питання про активне й пасивне виборче право, С. Драніцин на 85-ій сторінці пише: „у нас всі можуть бути вибраними й всі можуть вибрати до Рад“. Коли б С. Драніцин сказав, що в Радянських Республіках можуть бути вибраними до Рад всі ті, хто має право вибрати, він мав би слушність. Але він хотів сказати одно, а сказав друге. В поняття „всі“ входять не лише трудящі, але й представники буржуазії. Проте, про них говорити С. Драніцин, звичайно, не хотів.

Підчас, коли в примітці на 51-ій сторінці, трактуючи про Народній Комісаріят Юстиції, С. Драніцин виявив, що він не досить засвоїв радянську юридичну термінологію, то на 100-ій сторінці, де він пояснює різницю пролетарської конституції від буржуазної, С. Драніцин зовсім перекручує компетенцію Всеросійського З'їзду Рад. Всім депутатам З'їзду Рад відомо, що Всеросійські З'їзди Рад дають вказівки робітничо-селянському урядові, якої політики треба йому додержуватися далше. Як що б С. Драніцин познайомився з постановами хоч би IV-го Всеукраїнського З'їзду Рад (в травні 1920 р.), він знав би, що З'їзд Рад дає ВУЦВК-ові та Раднаркомові свій наказ, якими ВУЦВК та Раднарком повинні керуватися. А в С. Драніцина виходить навпаки: „депутати Всеросійського З'їзду Рад збираються не лише для санкції діяльності робітничо-селянського уряду, але також для одержання від цього уряду вказівок по виконанню на місцях постанов, які належить провести по всій країні“, (стор. 100).

Не можна ж в популярному підручникові Радянської Конституції так перекручувати Радянську Конституцію. Авторіві треба поперед всього самому вивчити конституцію, зрозуміти її, а тоді вже викладати її для інших. Про Ревкоми С. Драніцин не сказав ні словечка.

Не варт задержуватися на багатьох інших неясностях думки, на неточності виразів, інколи очевидних помилках С. Драніцина.

З огляду на безліч чисто фактичних помилок „Конституцію РСФРР“ С. Драніцина в такому виглядові важко визнати за корисний підручник. Ця праця потребує більш стараної редакції, людиною більш тямучою. Місцями вона потребує ґрунтовної зміни. Де-які невдалі приклади С. Драніцина треба зовсім викинути. Багато де-чого слід додати. В нинішньому виглядові підручник С. Драніцина може в дуже багатьох питаннях збити читача. Заступити собою відповідні місця „Азбуки Комунізму“ Н. Бухарина та Е. М. Преображенського, а навіть „Програму Комуністів“ Н. Бухарина—підручник в ніякому разі не може. Такі грубі помилки у Н. Бухарина та Е. Преображенського не мають місця.

В додаткові ч. 5—про допоміжний матеріал для конституції РСФРР—пропущено короткий коментар Радянської Конституції Н. Глібова, Н. Крупської, Лаціса, Карпінського, С. Равіча, Єремїва, книжки Рейснера, статті А. Гойхбарга; не вказано ні „Програму комуністів“ Н. Бухарина, ні „Азбуки комунізму“ Н. Бухарина та Е. Преображенського, не подано ні одної наукової розвідки про Паризьку Комуну, в наслідок чого — „Радянська Конституція“ є позбавлена історичної перспективи.

В другому виданні книжки С. Драніцина не змінено жадного слова в порівнанні з першим (1922 р.).

В сучасний мент, коли вже є нариси Радянської Конституції Стучки, Е. Енгеля, М. А. Рейснера,—книжка С. Н. Драніцина тільки обтяжує книжкові полиці.

І. С.

Фридрих Кунце. Техника Умственного Труда. Перевод с немецкого В. Рикмана, ред. предисл. Боровича. Изд. Культурно-просветит. организац. „Труд“, Харьков 1923 г. 104 стр.

Всім нам добре відомо, що представники розумової праці працюють в своїй галузі скоріш помацки, інстинктивно, аніж згідно певних методів. Учений, письменник, художник, учитель, інженір провадять свою роботу без будь-якої системи в техніці розумової праці. Книга проф. Берлінського Університету Фрідриха Кунце мусить, на думку автора, навчити молодих працівників техніки розумового виробництва, ввести виробництво, що тепер перебуває в стані хаосу, або бурхливого струмку, в береги розумного й доцільного.

Книжка поділяється на три частини: 1) техніка розумового засвоєння, 2) техніка використання прочитаного й 3) техніка розумового виробництва. В основі всякої розумової творчости лежить пам'ять працівника, або її конкретне втілення—система заміток і виписок, картотека (збірка карточок). Завдання полягає в тому, аби знайти найзручніший раціональний засіб відзначення й систематизації заміток. Автор пропонує, так звану, децимальну класифікацію, дотепний винахід американця Мельвіля Дьюї (Dewey). За допомогою цієї класифікації можна любий факт нашого знання залучити до стрункої й не хитрої системи, виявивши його в вигляді десятичної дробі. Коротке символічне визначення улекшує орієнтування понять,

що визначені за допомогою умовних значків, дає можливість встановити всі сполучення, що в них можуть входити певні поняття.

Отже, автор навіть уявляє вже картину організації розумової праці, що скоро мусить настати, коли найпростіші розумові операції будуть досягатися машинним шляхом і почнеться планова розгрузка непродуктивної праці.

Тут автор, як нам здається, трохи збільшив значіння алгебраїзування логіки й вартість класифікування знання Дьюї.

Точний, послідовний, логично витриманий розподіл наук є лишень *pium desiderium* (добре бажання). Не треба забувати, що млин не може дати більше борошна, ніж насипано зерна в кіш. Хоч як і важлива техніка засвоєння, фіксування й класифікація прочитаного в процесі праці, але механізація його ніколи не піде далше від сполучення різних міркувань дедуктивного силогізму. Але все ж таки книжка Кунце є дуже корисним підручником у справі раціоналізації засобів розумової праці, й тому не можна не дякувати видавництвові, що воно видало таку кошовку працю. З технічного боку видання виконано бездоганно, з боку коректури є неуважність з точки зору стиля.

Е. К.

Проф. Д-р Л. Вебер. Початки метеорології (науки про погоду). З третього німецького видання (1918) переклав з деякими змінами й додатками Ів. Селецький.—Вид. „Книгоспілки“, ст. 1—107 in. 8° з 29 малюнками і 3 таблицями в тексті. Київ, 1923 р.

Давно вже в українській науково-популярній літературі почувався брак загально-приступної, популярно викладеної книжки, що знайомила б загал з початками метеорології. Тому треба вітати намір видати таку книжку, що виник в „Книгоспілці“ (Всеукраїнський Кооперативний Видавничий Союз) ще в 1919 році і лише тепер оце здійснився.

Надзвичайно влучно ухвалено було видати в українському перекладі книжку німецького метеоролога Л. Вебера „Einführung in die Wetterkunde“, оригінально й стисло розроблений курс лекцій для народнього університету, де він торкається майже всіх галузей метеорології.

Після вступу, де говориться про практичну вагу метеорології та про давню метеорологію, в книзі маємо такі розділи:

- 1) Основні метеорологічні спостереження на земній поверхні.
- 2) Спостереження в вищих шарах повітря.
- 3) Кліматологія або стислий висновок з метеорологічних спостережень.
- 4) Закони руху повітря.
- 5) Завбачання погоди.

„Початки метеорології“ проф. Д-ра Л. Вебера в перекладі на українську мову Ів. Селецького роблять надзвичайно приємне враження. З одного боку, переклад дуже близький до німецького

оригіналу, а з другого—перекладчик подав чимало додатків і де-що змінив в тексті, пристосовуючи книгу до вимог українського читача й до сучасного стану метеорології на Україні. Так, напр., в розділі 3-му, замість клімату м. Кіля, де професорує Л. Вебер, подано клімат м. Києва з спостережень метеорологічної Обсерваторії Київського Університету; в розділі 5-му перекладчиком подано огляд шляхів циклонів на Україні (за В. Шипчинським), зауважено в загальних рисах про організацію Української Метеорологічної Служби (Укрмет) і т. и.

З боку літературності викладу й з боку термінології перекладчику нічого неможна закинути. Хоч перекладчик і каже в своїй передмові, що українська метеорологічна література досі була дуже бідна, а через те вона ще не має більш-менш усталеної термінології, що в одних розділах йому приходилося вибирати мало не кожен термін з 5—6, а в інших, навпаки, всю термінологію доводилося утворювати наново, все ж йому вдалося опрацювати й усталити, майже без прогріхів, метеорологічну термінологію, що цілком може бути використана в українській метеорологічній та географічній літературі.

З боку технічного книжка видана добре і, приймаючи на увагу все вищесказане, заслуговує як найширшого розповсюдження.

К. Д.

А. Сухов. Революция и эволюция в естествознании с 7 рис. 108 стр. 1922 г. Цена 60 к. Госиздат, Харьков.

Ідея еволюції, ідея повільного, поступового розвитку, довгий час була пануючою в природознавстві. Буржуазна наука дуже радо нею користувалась, тим більш, що ця ідея убивала думку про всякий скачкоподібний революційний розвиток. Оскільки ми визнали б, що в природі все перемінюється дуже повільно, шляхом поступових переходів, то революцію в суспільності можна було б представити як щось незвичайне, ненормальне та незаслужовуюче виправдання. Звичайно, такий висновок невірний вже тому, що не можна ж так просто на складні факти суспільного життя переносити те, що вірно для одної тільки природи. І все-таки це робилося буржуазними мислителями.

Книжка Сухова присвячена питанню про те, чи правдивим був би погляд, що розвиток природи відбувається не революційним, а еволюційним шляхом. Звісно, що еволюційні ідеї досягли найбільшого розвою в науці Дарвіна про походження видів. По Дарвінові всі види звірин та рослин повстали завдяки поступових, незначних змін живих істот. Між иншим уже Дарвін помічав инколи витворення нового виду негайно й відразу серед иншого виду. Так, наприклад, один раз в отарі овець шпанок (мериносок) появилася вівця з більш довгою шерстю та з иншими відмінними прикметами. Ця вівця, скільки разів її не парували з иншими вівцями, все-таки залишилася матір'ю роду нової породи овець, бо нащадкам передавалися іменно її прикмети. Тут, безсумнівно, випадок не повільного та поступового розвитку, а скачкоподібного утворення нової форми.

Дарвін помічав, ці факти, але ж зовсім не підкреслював їхнього значіння. Переконавання про поступовий розвій набрало у нього пануючого значіння.

Пізніше кількість фактів несподіваної появи нових пород настільки збільшилася, що появився цілий ряд теорій (напр. Коржинського, де-Фриза), які рахують, що всі нові одміни витворюються в дійсності шляхом несподіваних ухилень від форм, яка родить їх, цеб-то революційним шляхом.

Чи маємо ми право говорити „все“, чи не маємо, чи повинні ми признати, що в природі буває і процес повільної зміни та появи нових видів шляхом еволюції, це ще питання, але ж у всякому разі доказано, що є дійсно революція та дійсно є поява нових форм шляхом скачкоподібних видозмін.

А. Сухов доказує на великій кількості фактів присутність революційного процесу в живій природі, після чого він коротко задержується на революційних з'явищах в астрономії, геології, фізиці та хемії й приходить до висновку, що революція дуже розповсюджена у всій природі. Там, де є розвиток, там повільно та поступово нагромаджуються кількостні зміни, але ж приходить мент, коли „кількість переходить з якості“, і революційним шляхом витворюються нові форми життя всесвіту й матерії.

Книжку Сухова треба визнати дуже цікавою. Вона досить популярна й читач, який може справитися з хоч трохи серйозними книжками, подужає її та визнає багато нового.

Р.

„Пам'яті Г. С. Сковороди“ (1722—1922). Збірка статтів. Одеса, 1923 року.

В-во Ювілейна комісія. Зміст: 1) проф. М. Г. Гордієвський „Теоретична філософія Г. С. Сковороди“; 2) А. В. Музичка „Поетична творчість Г. С. Сковороди“; 3) проф. П. О. Бузук „Мова і правопис в творах Г. С. Сковороди“; 4) проф. С. С. Дложевський „Плутарх у листуванні Сковороди“. Всі чотири статті відчитані в засіданні Одеського ІНО, присвяченому пам'яті Г. С. Сковороди, 4-го грудня 1922 року.

З них найцікавіші друга та четверта. Перша—це звичайна формальна спроба через стягання різних цитат з творів Сковороди усталити систему його філософії. Розглядаються все ті ж схоластичні питання про дуалізм та монізм Сковороди, його інтелектуалізм та волютаризм і т. и. Досить цікавий огляд стосунків Сковороди до античної філософії та отців церкви. Він з усіма ними має спільні точки, але й з усіма розходиться, так що ніяк його не можна ні з одного з них „вивести“. Але „виводити“ Сковороду з історії його власного розвитку та його громадського оточення, з'ясувати, чому саме він користувався тим чи іншим готовим ідейним „знаряддям“ давніх письменників, очевидно, в завдання автора статті не входить. Тим більш неугрунтоване й зовсім сумнівне його твердження, ніби Сковорода вірив у Тройцю та

у втілення Христа, яко в реальний історичний факт. В других місцях статті автор сам наводить факти, що цьому суперечать. Необережно також він посилається на твір „Правда веры“, що ледве чи належить Сковороді. Проф. Гордієвський на підставі слів самого Сковороди спростовує думку, ніби він знав гебрійську мову. Мені здається, що те ж саме можна було б довести й розглядом самих гебрійських уривків, що зустрічаються у Сковороді. Так „бар“—син не гебрійське, а арамейське слово (гебрійське „бен“, „бн“). Переклад у Сковороді першого речення Біблії такий: „Вначалѣ сотворил бог“ і далі „сіе небо і сію землю“. Під „елогім“ первісно в Біблії розуміли багато богів. Але множина має в семитських мовах форму збірності (напр. наше „братва“), а тому і дієслово в однині. В арабській мові це правило (хоча одушевлені як раз виключення). Так само вживання члена ще не вказує, що крім „цього“ неба існує ще якесь инше, як розуміє це місце Сковорода. Цікаво б було почути про це думку спеціалістів гебраїстів.

Друга стаття цікава перш за все фактичним матеріалом. Автор хоче показати, що Сковорода, в протилежність поглядам багатьох, був не тільки великим філософом, але й справжнім поетом. Своїм дослідом автор відкриває трохи, що могло бути написано в загубленому підручникові Сковороди по мистецтву поезії, відкриває процес поетичної творчості самого Сковороди. Сковорода пильно вивчав класичних та сучасних йому українських поетів, засвоював з них цілі уривки, речення, наслідував їм і навіть цілком переносив їх у свою поезію. Але це помітно лише для досвідченого ока дослідувача. В дійсності Сковорода передає тільки себе, свої особисті переживання та змагання сучасності. Наприкінці автор пояснює прихильність Сковороди до Горация, даючи цікаве порівняння громадського стану часів Августа та України XVIII віку. Але статтю цю не можна переказати—її треба прочитати.

Що до статті про мову та правопис Сковороди, то вона дає тільки поверховно зібраний матеріал. Висновок той, що мова Сковороди російська з домішкою української. Церковнослов'янський елемент як слід від російського та українського не відділений. Порівняння з сучасною Сковороді літературною українською мовою не зроблено, а тому твердження, ніби Сковорода зробив „перший крок“ в напрямі до Котляревського, зовсім безпідставне. Так і неясно, як же треба читати твори Сковороди, „конечно по-руски“, чи якось инакше. Словом, після докладів Німчинова та проф. Синявського на Харківському ювілейному засіданні лінгвістичної катедри й загальному ювілейному святі та складної постановки цього питання, що повстала після дебатів, стаття Проф. Бузука здається блідою. Цікаве в нього спостереження, що український елемент мови Сковороди належить до східного діалекту. Цікава увага, що Сковорода пише постійно „чентр“ (лат. Centrum). Мені траплялось зустріти й „есенція“. Це італійська вимова. Як з'ясувати її походження, раз ми відкидаємо легенду про мандрівку Сковороди до Риму?

Остання стаття є спеціальний дослід, яких нам треба б мати побільш про Сковороду. Тут з'ясовано, як Сковорода дивився на мистецтво перекладу, вказано, як він цілком володів латиною, а в грецькій мові був лише вченим аматором, яким саме виданням Плутарха він користувався й т. и.. На жаль, автор не мав до свого розпорядження невиданих перекладів Сковороди з Плутарха. Тема вузька, але оброблена змістовно.

А. К.

„Шляхи Мистецтва“, ч. 5. Орган Відділу Мистецтв Глово-політосвіти Х. 1923.

Почнемо з... кінця.

Оминаючи статтю Врони „Мистецька освіта на Україні за 1922 рік“, та статтю Бондарчука—„Жовтень в українському театрі“, що трактують питання образотворчого й театрального мистецтва, переходимо до статті проф. Белецького про М. Хвильового (в чійомусь не дуже доброму перекладі на українську мову). Стаття дуже обгрунтована, як усе, що пише проф. Белецький. Точка погляду автора, сказати би, „безпартійна“... отже в ній замало, на наш погляд, зауважено гостру зненависть Хвильового до міщанства, сатиричний, саркастичний характер його творів, а також й те, що він не лише пролетар, а й комуніст. Бо, кажучи влучним словом Нексе, небагато є людей на земній кулі, що були б комуністами до кінця, а Хвильовий, здається нам, один з таких. В тім стаття й має назву—„В шуканнях нової повістярської форми“... Хто зна, може Хвильовий і шукає передусім нової повістярської форми, та знаходить він у житті новий комуністичний зміст: заперечення міщанства...

Поруч дуже негрунтовна стаття Меженка під відповідальною назвою „Творчість М. Хвильового“. Неймовірна логічна й ідеологічна плутанина. Зразки першої: протиставлення „емоцій“—„речам“ (незгірше можна протиставити одне одному: дядька в Києві і бузину на вгороді бо ж „річей“ в творі не має, а в лише сприймання їх, „емоції“, що вони їх викликають). Ще кілька прикладів: „імпресіонізм—метод думання“, „Хвильовий не любить слова“, „в Хвильового мало руху, уміння заговорити так, щоб промовляло до серця, а не било лише на інстинкт“ і т. и.

Критикові з замахами на науковий метод не зашкодило б уяснити собі краще те, про що він заходився пояснювати иншим.

Статтю завершено в гідний спосіб зразком методу „кольороманії“ на тему: чому „сині етюди“, чому „синій листопад“ і т. и.

З інтересними матеріалами стаття Кулика про коломійки українських емігрантів.

Нарешті, велика Корякова стаття „Наукова критика“. В ній знаходимо врешті відріжнення змісту від сюжету, що його й досі бракує критиці. Знаходимо також визнання того факту, що буває „безсюжетне“ мистецтво. Підписуємося під тим, що форма є з'явище класове, хоч цілком не погоджуємося з тим, що техніка є з'явище позакласове, асоціальне. Техніка буржуазного мистецтва, очевидно,

не та, що техніка феодального—це ж таки істина наочна! Досить згадати малярство, щоби цього переконатися.

Отже, погоджуючися цілком з тим, що формалістичні течії критики йдуть „тихою сапою“ проти марксівського світогляду, стаючи ніби самі на ґрунт марксівський, мусимо, здається, зробити висновок: розгляньмо форму пролетарського мистецтва, доведемо, що ця форма коріниться в комуністичному світогляді, затулимо рота тим, що вбачають в пролетарському мистецтві „шування повістярської форми“, чи щоб-то. Адже ж зміст твору і його сюжет не вимагають пояснень—це як раз те, що безпосередньо дається читачеві, велична відома істина і вовтузитись з нею значить товкти воду в ступі, ломитись у відчинені ворота.

„Мистецтво існує заради змісту“. Безперечно. Та смішно було б учити пролетарів змісту. Вони самі є зміст, питання в тому, як зуміти зробити його мистецьким твором. Ба для цього зовсім не треба їх вчити граматики—це виправить коректор. Не треба їм викладати розміри—вони їх навчаться читаючи вірші: а треба показати, як сказати в двох словах те, що в прозі вимагає десятих слів, треба показати, як розстановити слова, щоби вони зробили той, а не інший ефект, треба загалом кажучи навчити впливати на почуття читача як найсильніше, як найкоротше, як найскорше.

Наприкінці знаходимо висновок: „треба вимагати від письменника наукової мови“.

В. Коряк, вимагаючи наукової мови від мистецтва, логично повинен би прийти до заперечення мистецтва.

В художній частині: „Дорожнє“—Сенченка. Автор сильно вчений; цитуємо: „і от, ми йдемо на схід (не тому що *ex oriente lux*) „Валаамова ослиця“, „у тропічних краях не гріють окропу“, „Джунглі, Індійський океан, Цейлон, Калькута, ще раз Калькута, Бомбей“, „Голова лежала між рівнобіжністю рельс“.

І це шкода, бо з автора прекрасний мистець.

Оповідання Коцюби й Хвильового не додають нічого до вже знайомої нам мистецької й соціальної фізіономії кожного з них. Бліда, невиразна й нудна драма Мамонтова: „Коли нарід визволяється“. Фальшивий патос, не людська мова, мова посвідчень, кошторисів і звітів; ймення: Альберт, Рішар, Артур, Адріян... Якийсь на двадцять літ запізнений символізм...

„Сковорода“ Тичини—річ бездоганно художня, та вбиває її мертвий сюжет. Сполучити Сковороду з соціальною революцією річ, наперед ясно, безнадійна, та таке було завдання автора.

Інтересний, виразний, хоч не зовсім викінчений вірш Дніпровського „Пісня мого сина“. Банальні малюночки Драй-Хмари. О. Корж: „Володимирові Сосюрі“—слухна назва була б: „Зовсім як Сосюра“. Добрий малюнок Панова „Святі гори“, що над ним ще й надписано „малюнки“, щоби не подумалося, що це щось інше. Подібне ж непорозуміння з віршами Хвильового й Йогансена: надписи „символетки“ і „на класичні мотиви“ свідчать, що автори віршів абсолютно не тямлять нічого, хоч би й в „ізмівській“ класифікації. В їхніх

(проте добірних) віршах немає й натяку ані на символізм, ані на класицизм.

Володимир Сосюра в „Пролозі до невідомої поеми“—Сосюра не „Червоної зіми“, а „1917 року“, і таким він нам здається далеко цікавішим. Трохи несподіваний кінець:

„Це я хожу по місту з одрізаною головою...

Неп“

—належить до твору, здається нам, тільки яко коментарій; в „Пролозі“ автор живе спогадами жовтневої війни й не може вмістити нової економічної політики.

Важкий, але сильний вірш Кулика „Зелене серце“. Кулик—один з небагатьох, що немає жадних меж між комунізмом, настроєм, коханням, працею. Це дужий, суцільний комуніст-будівничий.

Перша сторінка починається прекрасним віршом Єллана: „Ранок“.

М. К.

„**Нова Громада**“ („Правобережний Кооператор“). Двохтижневий загально-кооперативний, літературно-мистецький та економічно-науковий журнал. Видає Всеукраїнська Міжкооперативна Рада—Вукорада. Книжка 1—2. Травень 1923 р. Київ. Редактор Ол. Варавва.

„Досвід цілорічної праці коло видання суто-кооперативного журналу „Правобережний Кооператор“... переконав, що настав час змінити програм журналу, зробити його доступнішим найширшим массам селянства як мовою, так і тими матеріалами, яких так потрібує село“.

Так говорить стаття „Від редакції“. Так говорить і самий зміст журналу: „що діється в світі; сільське господарство; літературний розділ; кооперація за кордоном; народне здоров'я; загально-економічний розділ; кооперативно-літературний розділ; культура-мистецтво; по Україні; кооперативна хроніка“.

Як бачимо, журнал оживлено художнім матеріалом, політичним оглядом, кооперативним фейлетоном (Ол. Варавви), культурними новинами. В літературному розділі ескізик Гр. Косинки „Заквітчаний сон“ і новелька С. Васильченка „Вечерні арабески“—обидва в звичайних цим письменникам тонах, легкою, образною мовою писаних. Вірші П. Тичини, М. Тополі і антирелігійний жарт В. Н. Разом з коротенькою літературно-мистецькою хронікою цей розділ вкупі з кооперативно-літературним справляє гарне враження і, безперечно, вносить живий струмень в цю „Нову Громаду“.

Кооперативний і загально-економічний розділ, статті Тура, Ю. Дячини, В. Белукина і д-ра Фабриціуса мало чим відрізняються від таких же, що містилися в „Правобережному Кооператорі“. Видимо, редакція ще не зуміла передати авторам свою волю: розрахувати на читача з низового кооператива, читача-практика, котрому потрібні або тлумачення сучасного „курсу“ в тій чи іншій справі, або практичні поради. Те ж можна зазначити й про мову цих статтів, що не зовсім виправдує вищенаведену обіцянку редакції.

Кращі в цьому розумінні статті агронома Силенка (про селянський землеустрій) і лікаря Б-ського „До боротьби з сухотами“.

Досить відведено місця хроніці, але, на жаль, теж газетного характеру—не оброблено відповідно завданням журналу. (Сперечатися про це, звичайно, можна, але, на нашу думку, популярність журналу треба довести до максимуму, тільки тоді він стане дійсно близьким широким селянським масам).

Зазначимо також, що варто було б зовсім зняти вивіску „б“ „Правобережного Кооператора“, бо й по суті журнал має стати всеукраїнським.

Зовнішній вигляд цілком пристойний. Кольорова обгортка й ілюстрації худ. Ю. Михайлова, заставки, кінцівки—Алексієва.

Ціна ніби-то й незначуща—2¹ з карб. золотом на три місяці. Треба було б тільки дати кращого паперу.

С. П.

„Музина“ Місячник музичної культури. Видає Музичне Т-во ім. Леонтовича в Києві.

Життя квітне, культура росте, нові художні цінності куються.

Маємо ще один український журнал, що мусить заповнити програм на культурному фронті. Вийшло два числа „Музики“, органу Музичного Т-ва Леонтовича, першого місячника музичної культури, українською мовою друкованого.

Невеликий по розміру (2 друк. арк.), але солідний по змісту, місячник дає усі підстави гадати, що українська музична культура матиме свою трибуну, керуватиме музичним життям, борючись з „малоросійщиною“, дилетантизмом та просто шарлатанством.

В ч. I, присвяченому патронів т-ва композиторів Леонтовичу, ми знаходимо статті Ол. Чапківського та П. Козицького, що дають характеристику Леонтовича, яко людини та композитора.

Цікава спроба Ан. Буцького в статті „Музика в творчості життя“ намітити стан музики в оновленому житті. До цього ж треба однести початок розправи Манжоса „Марксизм і музика“.

Нарешті, в числі уміщено цінну розвідку відомого етнографа Климента Квітки „Ритмічні паралелі в піснях словянських народів“.

Число 2 „Музики“, присвячене композиторові К. Стеценкові з нагоди першої річниці з дня його смерті, розпочато статтею П. Козицького „Кирило Стеценко“ (спроба критико-біографічного нарису). Це є лише вступ до великого нарису, що міститиме „Музика“ далі.

Лебединому співу Стеценка, музиці до „Гайдамаків“ присвячує невелику статтю історик музики М. Грінченко.

Б. Нейман умістив популярно-наукову розвідку „Смішне в музиці“. Нову цікаву працю містить тут Квітка К. „Пісенні форми з удвоє збільшеними ритмічними групами“.

Нарешті, тут знаходимо напів-фейлетон—напів-розвідку Аза: „До історії української опери в Києві“.

В обох числах заведено відділи: „Огляд музичного життя“; „Хроніка мистецького життя“; „Дописи“, а в ч. 2 додано також значний відділ „Бібліографії“.

Видано місячник чепурно, з багатьма нотними прикладами та портретами композиторів.

Вітаючи новий орган, шлемо йому побажання стати дійсно виразником нових стремлень та досягнень пролетарської культури.

Д.

Максим Рильський. Синя далечінь. В-во „Слово“. 1922. Київ. стор. 60 in. 16°.

Щось од романтиків, щось од класиків з їх розмірами віршу. Од романтиків мрії про далекі неznані краї, де є співучий Лангедок, де всякі „Мадони“, „Дездемони“, але не має й тіні тієї великої епохи, яку ми зараз переживаємо. Де-хто любить Рильського за те, що він гарний лірик, особливо там, де він згадує про не буття, за те, що в нього музичний вірш, свіжі епітети й витончені рими. Але, коли б хто сказав: „поезія Рильського має бути за хліб“—слід відповісти: „хліба можна «вкусний лимонад» прийняти за насущну їжу“?

Це поезія для естетів, де смакується кожне слово (в цьому Рильський є акмеїстом—також консерватизм чималий). Але творча класа відкидає еклектичну філософію та сміється з епікурейської тоги Рильського, коли він сидить з удкою в оситняку. Красиво, красиво аж до нудоти, коли читаєш „Синю далечінь“.

На світі є співучий Лангедок,
Цвіте Шампанню Франція весела,
Де в сонці тане кожен городок
І в виноградах утопають села.
Десь є Марсель і з моря дух п'яний,
Десь є Париж—дух генія й гамена,
Десь жив Доде гарячий і ясний,
Десь полювали милі Тартарени“.

Ми знаємо, для кого „в виноградах утопають села“ у Франції, а для кого й ні, бо робітників видушує класичний у своїй нахабності французький капітал, знаємо про одсижування в тюрмах робочих провідників Марселя та Кашена, знаємо, що й там є сила силенна голодних, і що в Парижі дух гнилизні більший, ніж „дух генія“, що творить...

Але Рильський співа собі на мотив: „Ты знаешь край, где все обильем дышит“,—для нього все у мріях—він поза життям.

Тому то й хочеться його обминути, не згадувати, але...

Але, книжечка Рильського усе ж буде отруювати повітря для незайманих читачів. Рильський—поет одміраючих естетів.

Вірний поет бувших власників провінціальних маєтків, він, як його поетичний хлопчик, збирає „гнилички“ минулого, а в цілому книжка є протест проти існуючого ладу, проти тих, що знищили маєтки, хоч досить замаскований, але ж легко.

Чи ти забула чорний вихор ночі
І тих людей, що іменем любови
Любов убили?...”

Тут справа йде про сучасну революцію, про комуністів, що убили любов Рильського до якоїсь там панни, які заважають чистому коханню у дворянських гніздах цілого світу. І в такому розумінні Рильський є свідомим ворогом соціальної революції, хоч „гнів його і мертвий“.

Тепер що до самих віршів. Рильський глибоко-культурний поет, поет-книжник з нахилами філософа. Коли він пише про Рембо, то відчувається, що він його читав. Коли дає характеристику Ніцше в формі сонета, чи Шекспіра, чи Бодлера—то ці характеристики остільки яскраві й перекунують в тому, що Рильський аналізував їх сам і освідомив в цілому, бо інакше не міг би так чуло про Гайне сказати: „він сміється, щоб не заридати“. Або молитва подружжя (стр. 56)—вона простотою і силою нагадує кращі зразки античної поезії, навіть колорит автор добрав класичний, і гекзаметр тут тільки вінчає гармонію.

І ось, багатьом з наших поетів треба почитись форми у Рильського, бо він не тільки глибокий лірик, а й добрий фахівець.

В. С.

Василь Атаманюк. Чари кохання. Поезії, книжка перша. Катеринослав. 1921 р. стор. 76 in. 8°.

Ми, мабуть, і не згадували б у журналі про ці чари... жіночих грудей (бо Атаманюкове кохання паталогічно зверне саме на цей об'єкт його хоробливого почуття), коли б редакція не викликала на це спеціальною посилкою цих поезій на рецензію.

Але, замість власних слів, ми дозволимо собі скористати з рецензії, уміщеної в емігранському журналі „Нова Україна“ (№ 1—2, січень—лютий 1923 р. стор. 261), що виходить у Празі за редакцією В. Винниченка й М. Шаповала. Автор її К. Вороненко, пише:

„Поезії, як поезії. Формою так, але що до змісту—це описи половых оргій, а, власне, дневник найінтимнішого життя автора. В цілій книжці Атаманюк зітхає за спиною і здрігається, як його мила кашляє у другій кімнаті на постелі з чоловіком. То знову співає оди до бліх, або плаче над пом'ятою постіллю, де недавно лежала його коханка. Але, здебільшого, „поезії“ Атаманюка оспівують жіночі панталони, стегна, груди:

Дівчино, у тебе радощі, смішки,
Радощі—смішки, груди—горішки,
Дай мені радощі тії хоч трішки.
Буду їх мняти, як тісто в діжі,
Буду пестити і цілувати,
Буду кусати,
Як булочки свіжі“...

Ось провідна думка цілої книжки „Чари кохання“. Людська звичайність не дозволяє нам навести де-що більше з „творів“ Атаманюка.

Ми не будемо сперечатися з К. Вороненком про „звичайність“ і доказувати, що боятися називати речі їхніми іменами не слід, як також викидати з літератури те, що є в житті. Він і сам, що правда, каже далі:

„Річ не в моралі. Кожна людина має свою мораль. Сьогоднішня мораль річ широких розумінь. Але чи подумав бідний автор, що його „твори“ кинуть тисячі підростків, дівчат і хлопців на шлях проституції й онанії?“

З останнім викликом ми трохи не згодні і він скерований не на ту адресу. Атаманюкові, очевидно, було не до хлопців і дівчат, тільки до „горішків“, що їх у садистичній непам'яті хотів містити, мов у діжі. Треба було б инакше запитати: як там у Катеринославі ця книжка з'явилася в 1921 році?

І тут вже ми цілком згодні з закордонним рецензентом:

„Чари кохання“, що з'явилися на світ на Радянській Україні 1921 р., у час страшних страждань мільйонів, у час безпощадного голоду й біди, ані словечком не згадують про ці страхіття. Атаманюк, видно, ситий, і всі злидні мільйонів байдужі для нього. В центрі голодної смерті—Січеслав, а він оспівує полові оргії... Згадуємо цю книжку не з літературного обов'язку, бо в літературі їй місця не буде. Цю книжку можна продавати тільки с-під поли, як зразок порнографії.

Тут додали б ми від себе, бажаючи хоч чим виправдати Атаманюка: може це „гріхи молодости“, а не 1921 року.

Але чому ж ми не бачили й не чули нічого, що б нагадувало нам той 1921 рік і що б не виливало нові злісні помиї на Радянську країну з боку здичавілих у своїй ненависті до революційної України наших „ріднесеньких“ за кордоном. Адже й винниченківсько-шаповалівська „Нова Україна“ по гадючому шипить: голод був на Україні через „яничарів“, „окупантів“ через те, що там були в час його різні атаманюки з їхніми полюбовницями. Рецензент цитований нами, між рядків хоче теж сказати, що, мабуть, Атаманюк якийсь з „комісарів“ і, в усякому разі, радянський учитель, і він—К. Вороненко—зловісно кракає: «нешасні ті діти, що їх учив і викохував автор „Чарів“»

Ми думаємо, що не все, називане комільфотними Вороненками порнографією, не годиться для навчання дітей, і ми повинні їм пояснювати, чому склещуються жуки чи собаки, яким способом вони—діти—з'явилися на світ,—але ми будемо говорити про те, що є природне, нехоробливе, потрібне й людяне.

В Атаманюкових „Чарах“ ми вбачаємо протилежне: хоробливий садистичний еротизм, що дурманом оповіває розум і калічить тіло, прекрасне людське тіло, а не якесь місиво.

С. Пилипенко.

Іще дві слові, як „нота бене“. Нещо давно ми бачили документ за потрійним підписом Семенка, Шкурупія і... Атаманюка. Хіба й твори Атаманюка—панфутуристичні?! Чи може він сам їх вважає за „гріхи молодости“.

С. П.

У друге „нота бене“. Мусили ми так довго спинитися коло того, що „не має місця в літературі“ через те, що хоробливий еротизм,—звичайне явище після революційних часів (згадаймо „огарки“) загрожує нам і тепер, і ми маємо повстати проти нього з усією силою.

С. П.

Эмиль Розенов. „Против попов“ (Очерки религиозной борьбы XVI—XVII в. в.) Перевод с немецкого под редакц. Н. Н. Попова, с предисловием Е. Ярославского. Часть I, вып. I. Издан. „Красная Новь“. М. 1923 г., 38 стр. т. 10.000 экз.

„Красная Новь“ видає твір історика-марксиста Е. Розенова під загальним наголовком „Против попов“. Перший випуск першої частини складається з 2-х розділів: „Разрушающийся мир“ і „От революции к мировому господству“. Головним чином по „Похождению христианства“ Каутського, а також по Дюбуру - Шетру, Ювеналу, Розенов описує, як руйнувалась світова, римська держава, який був її економічний і громадський устрій; він дає картинки звичаїв, палаці римських багатців, обернених в будинки терпимости, стосунки з рабами, римську розкіш і марнотратство, оргії, проституцію, театр, цирк, блазнів, танцюристок. Яскравими фарбами обрисовує він распутство імператорів: Юлія Цезаря, „чоловіка всіх жінок і жінки всіх чоловіків“, Октавіяна, Калігулу, Тіверія, Клавдія, Месаліну, яка спішила з царської постелі перелягти на рогожку в публічному домі. Нерона, Геліогобала, утопленого в клоаці актрисами. Частина освіченого громадянства дивилась на релігію тільки як на політичне установа, як на спосіб поневолення нижчих класів. В другому нарисі „От революции к мировому господству“ Е. Розенов вважає, що старі християнські ідеї були по суті революційні, що римський пролетаріят підтримував революційний характер християнського руху. Коли до християн стали приєднуватись представники пануючих класів, воно стало обертатись в пануючу релігію, позбавлену революційного характеру. Хрест був обернений в держало меча, яким примушували язичників приймати християнство. Шлях до християнства був „від революції до світового панування“. Світове панування папізму досягло свого завершення в хрестових походах, які коштували життя 7.000.000 християн. Князі, що приймали участь в хрестових походах, мріяли про царство й корону на сході, дрібні дворяне—про багатство, веселе життя й звільнення від боргів, які обтяжували їх на батьківщині, декласована маса воїнів—про гульню, про похитливих східних жінок, про крадіж і грабування. До першого випуску додано 10 малюнків, що наочно пояснюють текст. З деякими поглядами Розенова не можна погодитись. Напр. на 7 стор. Е. Розенов пише, що по всій римській державі „роповсюджувалась наука Ісуса з Назарета“. Коли хто і де доказав історичне існування Ісуса. Хто доказав, що в часи римської держави існував Назарет і на якій мапі римської держави того часу накреслений Назарет. Тут Розенов виявляє своє не досить добре знайомство з творами М. Брікнера, А. Древса, Сміта, Кальтгофа, Аллена та інших письменників, які визнають Ісуса за міт.

Редакція не дала відповідної примітки, що пояснювала б невірну точку зору Е. Розенова. Подібні хиби треба знищити в слідуєчих випусках. Для пропагандистів, що подають віруючим історичні факти з історії церкви, книга Розенова дає корисний матеріал. Ревізіоністи намагаються провести компроміс і закріпити

ідеалізм і знести справжню науку марксизму. Людвіг Вольтман в своєму творі („Исторический материализм. Изложение и критика марксистского мирозерцания“. Пер. с немецкого под редак. М. Филиппова, СПб, 1901 г.) на сторінках 252—253, досить виразно заявляє: „зникають релігії, але релігія залишається, себ-то залишається естетичний мент всякого релігійного відбивання людини у всесвіті; в повній мірі розвинена естетична релігія є іманентне відбивання людини в природі без усякого самозречення й самороздвоєння. Змагатись же про те чи, слід назвати такий естетичний світогляд релігією чи ні,—є змагання тільки про слова. Маркс і Енгельс „в Комуністичному Маніфесті“ ще в кінці 1847 р. пояснили, чому тимчасово залишається релігія, не дивлячись на зміну однієї релігії другою.

І. С.

Листи до редакції.

Шановний т. Редакторе!

Прошу не одмовити вмістити в високоповажаному журнал „Червоний Шлях“ мого листа до громадянства України.

Нешасні Холмщина й Підляшшя й до цього часу не мають української школи, що ж до соціально-економічного становища українського й білоруського народів під пануванням Польщі, то не має фарб, щоб змалювати його. Полишаючи те, що українські та білоруські етнографічно-національні території заселяються польським елементом, що з агрикультурою нічого спільного не має, а навпаки є злочином,—польські поміщики в брутальний спосіб, за допомогою адміністративного апарату й навіть суда, порушують споконвічне право малоземельних селян білорусів та українців. У Польщі панує такий лад, що білорус або українець не має можливості й за гроші придбати землю: при виробленні нотаріальної купчої від покупців цих народностей вимагається якогось писаного підданства польського. Завдяки такій казуїстиці, що громадянин українець та білорус не є ніби громадянами Польщі, людність тих безправних народів самозрозуміло ухиляється від несення військової повинності. Адже ж чужинці не повинні боронити тієї держави, що визнає тих громадян за чужинців. Наслідком цього бувають карні експедиції з езекуціями та грабунком, які розповсюджуються навіть на родини, з яких ніхто не підлягає військовій повинності. Між иншим, одним з таких карних відділів немилосердно було покатовано й зграбовано громадянина села Гірняки, Ковельського повіту—Мороза. З родини того громадянина ніхто не підлягав і не підлягає військовій повинності. З цієї нагоди мною була внесена в Сейм інтерпеляція до міністра військових справ. Міністр відповів мені викрутасами на зразок того, що там військовий відділ поведився бездоганно з людьми, лише виконав своє доручення—виловив 38 дезертирів з двох сел Гірники й Кортилисі, що там в ще не виловлених біля ста дезертирів, що по переведеному слідстві жадного грабунку не було, лише сама людність обдаровувала ковбасами та салом салдатів тієї експедиції, що тягнути до відподальности нема кого.

Про те, як трактуються права українського й білоруського народів, що перебувають під Польщею, свідчить слідує:

Від громадянина Бориса Козубського, посла в Сейм, вимагається виписка з дворянських книг, що знаходились в Житомирі. Польська влада, вимагаючи подібне, сподівається ніби „правно“ позбутися невігідного посла. Адже уряд УСРР ті книжки вже давно відіслав до архіву і добути потрібну виписку річ просто неможлива.

Вже виключено посла Миколу Пирогова, громадянина м. Ковель, що ще перед війною два чотирьохліття стояв на чолі Городського Самоуправління—й то по виборі в м. Ковлі.

Послам же, яких позбавити мандата через „державну належність“ трудновато, закидаються дивовижні переступства: на приклад, інкримінується послові, що він закликає населення не приймати від органів місцевих самоврядовань, від уряду й суда паперів на польській мові, натомість, у мисль парагр. 7 Рижського Трактату намовляє жадати паперів на своїй рідній мові.

Як тяжко карає польський уряд тих громадян, що відважуються ставати на захист рідної мови, що гарантується нам і Рижським трактатом і польською навіть конституцією, свідчить такий факт: мене адміністративно покарано було за це Ковельським Старостом на шість місяців в'язниці. Поруч з тим мав я декілька судових процесів з видбуванням кари тюрмою. Суд польський у тій справі проявив нечувану ніде у світі непослідовність: той самий мировий суддя першого округу м. Ковля Рейтер, що засудив мене за виконання Рижського трактату тюрмою, один раз, а саме 7 жовтня 1922 року, виправдує мене.

Коли подібні переслідування за стисле застосування до польської конституції та Рижського трактату спадають на осіб персонально добре знайомих з міністром внутрішніх справ, а пізніше ще й президентом Польщі Войцехівським (це мій давній „товариш“ по кооперативній діяльності), то що тоді буває з українськими та білоруськими масами.

Переслідуючи громадян українців та білорусів, польський уряд страшенно тероризує людність, звертаючись до послуг всяких викидків, тих дійсно „викидків суспільства“, польських охранників й провокаторів. Наприклад: петлюрівський, отаман Оскілко, що у свій час керував польсько українським фронтом ворожої до Польщі армії, царський охранник Горемика-Крупчинський, що з Волинню не має нічого спільного, а також Йосип Мацюк, бувший член всеукраїнського трудового конгресу в Києві та голова так званої „Комісії Державної Оборони“ петлюрівського уряду УНР,— всі вони виставляються поляками кандидатами на послів до Сейму від Волині. Коли ж ця невеличка, але чесна компанія, при виборах до Сейму провалюється, тоді ця згряя провокаторів купчиться в Рівенському повіті (на пограниччю УСРР), видає там газету „Дзвін“, в якій подаються неправдиві відомості з життя на території УСРР.

Вищенаведене змушує мене іменем українського народу, що послав мене в польський Сейм, звернутися до суспільства УСРР, аби воно стало в обороні прав українського й білоруського народів, що перебувають під Польщею, й піднесло б свій голос, принаймні, за виконання Рижського мирного трактату.

Марко Луцкевич

Посол з Волині до Варшавського Сейму.

Від редакції: в Радянській пресі не раз подавались відомості про те, як буржуазний уряд і пануючі класи Польщі поводяться з українським трудовим населенням західних повітів Волині. Безпосередній заклик депутата Сейму Луцкевича до радянського українського суспільства лише підкреслює, до якої міри дійшли насильства й знуцання шляхетської Польщі над українським населенням Волині.

Видавництво місячника „ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

ВИЙШЛИ З ДРУКУ І ПРОДАЮТЬСЯ:

1. **Х. Г. Раковський.** Союз соціалістичних радянських республік. Начерк (розійшлося).
2. **В. Поліщук.** Адигейський співець. Поема.
3. Проф. **С. Ю. Семковський.** Що таке марксизм. Начерк (розійшлося).
4. **Е. Берглер.** Фашизм. Начерк (розійшлося).
5. **М. О. Скрипник.** Історія пролетарської революції на Україні. Короткий начерк.

ДРУКУЮТЬСЯ:

6. Проф. **С. Остапенко.** Вічний революціонер (Донбас). Начерк.
7. **Асп. А. Ковалівський.** Питання економічно-соціальної формули в історії літератури.
8. **Ол. Дорошкевич.** Ідеологічні постаті в українській літературі після Шевченка.
9. **Гн. Хоткевич.** Гуцульські образки.

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

10. **П. Капельгородський.** «Чарівна Сопілка». Дитяча п'єса.
11. **І. Дашковський.** Конспектований курс політичної економії.
12. Проф. **С. Ю. Семковський.** Конспект лекцій з історичного матеріалізму.
13. **Ол. Попів.** Сковорода, Шевченко, Франко, Леся Українка, Коцюбинський. Збірка критичних нарисів.
14. **М. Любченко.** Чотири роки української еміграції. Спроба історичного начерку.
15. **Ол. Досвітній.** Американці. Роман.

При Видавництві монопольне представництво на Україну Видавничого Товариства з обмеженою порукою „КОСМОС“ Берлін—Нью-Йорк.

**ГОЛОВНА КОНТОРА і СКЛАД
ВИДАНЬ**—Харків, пр. Свідомості (б. Мироносицький), № 1.

**КИЇВСЬКА КОНТОРА і СКЛАД
ВИДАНЬ**—Київ, вул. Леніна, № 17, кімн. 222.

РОЗДРІБНИЙ ПРОДАЖ ПО ВСІХ КНИГАРНЯХ.

„КОСМОС“

Видавниче Товариство з обмеженою порукою
(BERLIN, KRONPRINZUFER 10),

ВИДАЄ ЛІТЕРАТУРУ З ПОЛЯ:

1) Соціальної економії, 2) Красного письменства, 3) Школи й самоосвіти, 4) Індустріальної техніки, і 5) Сільського господарства.

ВИЙШЛИ З ДРУКУ:

1. Ю. СТЕКЛОВ. Карло Маркс, його життя та діяльність.
2. А. БОГДАНОВ. Червона Зоря. Утопія.
3. Проф. О. СИНЯВСЬКИЙ. Порадник української мови.
4. Б. ГОРЄВ. Матеріалізм-філософія пролетаріату.
5. К. МАРКС. Заробітна плата, ціна і зиск.
6. Н. БУХАРИН. Теорія історичного матеріалізму.

ДРУКУЮТЬСЯ:

7. Є. МЮГЗАМ. Юда. Робітнича драма на 5 дій.
8. Я. РІЧИЦЬКИЙ. Шевченко в світлі епохи.
9. К. МАРКС. До критики політичної економії.

МОНОПОЛЬНОЕ ПРЕДСТАВНИЦТВО ВИДАВНИЧОГО
ТОВАРИСТВА „КОСМОС“ НА УКРАЇНУ

В-во „Червоний Шлях“

Харків, пр. Свідомости, (б. Мироносицький № 1).

УКРАЇНСЬКІ ЩОДЕННІ

ВІСТІ

THE UKRAINIAN DAILY

NEWS

Ukrainian Daily News published every day except Sundays & holidays by The Ukrainian Daily News Publishing Co.
502 E. 11-th St. New York, N. Y.

Telephone: Orchard 5446.

Часопис для українського робочого люду, виходить щодня, крім державних свят і неділь.

SUBSCRIPTION RATES:

United States & Canada

One year	\$7.00
Six months	3.75
Three months	2.00
Single copy	3 c.
To Europe one year	10.00

ПЕРЕДПЛАТА:

В Злуч. Державах і Канаді

На рік	\$7.00
На 6 місяців	3.75
На 3 місяці	2.00
Поодинокє число	3 ц.
В Європу на рік	10.00

З Канади належитья висилати гроші лише на так званий „Foreign Money Order“.

Редакція приймає рукописи, писані виключно чорнилом і на одній сторінці аркуша, при чому рукописи не повертаються.

За оголошення редакція не відповідає.

„МОЛОТ“

Сатирично-гумористичний двотижневик, виходить 1-го і 15-го кожного місяця.

ПЕРЕДПЛАТА:

На рік	\$2.00
На пів року	1.00
Поодинокє число	.10

Редакція приймає рукописи, писані виключно чорнилом і на одній сторінці аркуша, при чому рукописи не повертаються.

„МОЛОТ“

The Ukrainian newspaper for satire and humor published semi-monthly by „MOLOT“ Co.

414 East 9-th Str., — New York, N. Y.

SUBSCRIPTION LIST:

One Year	\$2.00
Six months	1.00
Singly copy	10

Entered as second-class matter Sep. 16. 1921. at the post office at New York, N. Y. under the Act of March 3, 1879.

ВІДКРИТА ПЕРЕДПЛАТА

на ЛИПЕНЬ місяць 1923 року

НА ГАЗЕТУ

„ВІСТІ ВУЦВК“

На 1 місяць з доставкою в Харкові й пересилкою на провінцію . . . . . 90 карб.

На 1 місяць для партійних та професійн. організацій, військових частин, комнезамів, сельбудинків, окремих робітників, червоноармійців, незаможних селян по надісланню відповідних посвідчень . . . . . 40 карб.

Льготна передплата приймається тільки в конторі редакції.

За кордон на 1 місяць 1 долар.

Передплата й оголошення приймаються в конторі редакції вул. К. Лібнихта, II, при всіх філіях і комісіонерствах Українбанку й всіх її відділах та поштових конторах УСРР і в правобережній філії контори редакції газети „Вісті ВУЦВК“ (Київ, вул. Леніна, № 8, Сельбудинок).

Оголошення 50 копійок в червінцях (0,05 червінця) за рядок нонпарелі.

Оповістки перед текстом — по подвійному тарифу.

Публікації розміром на 1 сторінку й більше, здані безпосередньо в контору редакції — по угоді.

Платня за вміщення оголошення приймається в червінцях або грошзнаках по курсу дня оплати; плата має бути виплачена в семиденний строк.

МУЗИЧНЕ Т-ВО імени ЛЕОНТОВИЧА.

З місяця квітня 1923 року

ВИХОДИТЬ У КИЇВІ

місячник музичної культури

МУЗИКА

З ТАКИМ ПРОГРАМОМ:

1. Філософсько-етичні проблеми у музиці.
2. Історія української та світової музики.
3. Музична етнографія.
4. Музика і педагогика.
5. Музика і пролетаріят.
6. Огляд сучасного музичного життя.
7. Хроніка мистецького життя.
8. Біографії діячів музичної культури.
9. Дописи з провінції.
10. Бібліографія.

В МІСЯЧНИКУ БЕРУТЬ УЧАСТЬ:

Аз. Л. Альшванг, акад. Д. Багалій, акад. М. Біляшівський, А. Буцький, М. Вериківський, В. Гадзинський, М. Грінченко, П. Дем'юцький, О. Дзбановський, С. Дрімцов, Н. Дубровська-Трикулівська, М. Качеровський, К. Квітка, П. Козицький, К. Левицький, Г. Любомирський, Б. Майжос, Ю. Меженко, Ю. Михайлів, М. Павловський, В. Петрушевський, А. Приходько, М. Радзієвський, Д. Ревуцький, Б. Рерх, Л. Сабанєїв, П. Сениця, Ф. Соболь, П. Тичина, Г. Хоткевич, О. Чапківський, акад. Ф. Шмідт, Д. Щербаківський, Б. Яновський та инш.

**Перше число „МУЗИКИ“ присвячене
композиторові М. ЛЕОНТОВИЧУ
друге—К. СТЕЦЕНКОВІ.**

В и д а є

Редагує КОЛЕГІЯ.

Музичне Товариство ім. Леонтовича.

Адреса редакції і контори: Київ, В.-Підвальна, 15.

НОВА КУЛЬТУРА

місячник культурного, суспільного і політичного життя
РЕДАГУЄ КОЛЕГІЯ. Начальний Редактор: СТЕПАН РУДИК.

Передплату, рукописи, листи і книжки
слати на таку адресу: Редакція „Нова Культура“,
Львів, вул. Осолінських, ч. 8.

Цілорічна передплата в Америці і Канаді
2 долари. Гроші висилати реджістрованим
листом на адресу: Red. „Nowa Kultura“.
Lwów, Osolinskych, 8. East. Galicia.

В Чехословаччині і других краях Європи—
це подвійне число коштує **5 ч. кор.** Робіт-
ничі і селянські соціалістичні організації,
робітники, як також студіююча молодь
усіх шкіл користуються знижкою.

Ціна цього подвійного числа за червень
і липень (84 сторінки) з поштовою
пересилкою **8000 мп.**

Чергове число (4) появиться в перших
днях серпня.

Редакція просить всіх товаришів авторів
надсилати матеріали до чергового (4)
числа й уживати на будуче правопису
Української Академії Наук у Києві.

**Адреса: „Нова Культура“: Львів, вул.
♦ ♦ ♦ ♦ Осолінських, ч. 8. ♦ ♦ ♦ ♦**

Передплачуйте і збирайте на пресовий фонд журналу:

НОВА КУЛЬТУРА.

Нова Громада

суспільно-політичний журнал

НОВА ГРОМАДА друкує статті і праці з політичного і економічного життя на всіх землях України, а також з обсягу белетристики, поезії й культурного життя українського народу.

НОВА ГРОМАДА виступає в обороні трудових мас усеї України.

Кажний, хто відчуває значіння й потребу у видаванні такого журналу,—кому лежить на серці добро українських трудових мас та справа піднесення української культури, повинен підпирати „Нову Громаду“.

„Нова Громада“, яка заступає інтереси українських трудових мас, може появлятися тільки тоді, коли знайде опору і зрозуміння серед широких кол громадянства. Випускаючи 1 ч. „Нової Громади“ просимо про надсилання передплати, бо тільки в цей спосіб можна забезпечити дальше існування нашого журналу.

Передплата „Нової Громади“ виносить:

Одна книжка:

В Австрії 10.000 австр. к., у Чехословакії 10.— к. ч., в Галичині, Волині і Польщі 15.000 польськ мар., у Німеччині 10.000 нім. мар., у Франції 3.— франки, в Америці 50 центів.

Адреса редакції і адміністрації:

Лев Гугель (Leo Hygel), Wien, IX., Lichtensteinstrasse 92/19.

ПРОДОЛЖАЕТСЯ ПОДПИСКА НА ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ

„ПУТЬ ПРОСВЕЩЕНИЯ“

(2 й год издания).

ЖУРНАЛ ПОСВЯЩЕН ВОПРОСАМ ТЕОРИИ
ПРОСВЕЩЕНИЯ, МЕТОДОЛОГИИ, ПРОСВЕ-
ТЕЛЬНОЙ ПРАКТИКИ, БЫТА.

ОТДЕЛЫ ЖУРНАЛА:

1. Общий	4. Реферативный
2. Экспериментальный	5. Библиографический
3. Бытовой	6. Информационный.

К участию в работе журнала привлечены научные силы в области педагогической мысли Федерации и Запада.

Имеются корреспонденты в столичных городах Европы.

Журнал распространяется в количестве 7000 экземпляров по всей Советской Федерации, а также за-границей.

Объем—20 печатных листов.

ПОДПИСНАЯ ПЛАТА (в золоте)

На один год (12 мес.)	8 р. — к.
„ 1/2 „ (6 „)	4 р. 50 к.
„ 1/4 „ (3 „)	2 р. 20 к.

При коллективной подписке—не менее 3-х экземпляров—и для посредников (при выписке не менее 10 экземпляров)—20% скидки.

ПЛАТА за ОБЪЯВЛЕНИЯ:

за 15 строк (1/4 стран.)	20 р.
„ 30 „ (1/2 „)	35 р.
„ 60 „ (1 „)	60 р.

Цена отдельного номера 1 р.

При повторных объявлениях—скидка по соглашению.

Для посредников скидка 20%.

Оптовая закупка и прием подписки могут производиться у представителей конторы:

МОСКВА, А. А. Шумович, Кривоколенный пер. 14, кв. 11. Тел. 2 57-60.
КИЕВ, „Сорабкооп“ Правление—Крещатик 29, Книжный отдел и склад—
Крещатик 22. ЕКАТЕРИНОСЛАВ, Иванов, ГУБОНО. ОДЕССА, Книжный
склад ГУБОНО, Екатерининская 21.

Адрес редакции и конторы: Харьков, ул. Артема № 31.

Телеграфный: Харьков, Наркомпрос—журнал.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

на 1 місяць . . . . 1 карб.		на 6 місяців . . . . 6 карб.
на 2 місяці . . . . 2 »		на 12 місяців . . . . 12 »
на 3 місяці . . . . 3 »		по курсу червонців (банкн.).

Передплатники Харкова, Київа, Одеси, Полтави, Катеринославу, Чернигова та Запоріжжя дістають передплачені числа з місцевих контор В-ва **без доплати за пересилку.**

Інші передплатники платять за пересилку по поштовому тарифу.

Передплата для Америки 1 долар 25 центів USA, для Чехії 1 дол. USA, для Європи—75 центів USA, з доставкою.

Окреме число в роздрібному продажу 1 карб. 25 коп. по курсу червонців (банкнот).

Передплата приймається по курсу червонців (один карб. = $\frac{1}{10}$ червонця) Радянськими грошовими знаками по курсу дня передплати, або ж самими червонцями (банкнотами) по номінальній їх ціні.

Передплачувати можна: в Головній Конторі редакції—Харків, проул. Свідомости (б. Мироносицький), № 1, по всіх конторах, філіях та представництвах Українбанку, по всіх поштових конторах, по поштових переводах на адресу Контори Редакції, по всіх конторах по прийому передплати, а також по місцевих агентствах видавництва «Червоний Шлях», де вони маютьсся.

Закордонні передплатники мають звертатися до Видавничого Т-ва з О. П. «Космос» Berlin, Kronprinzstrasse, № 10.

Увага до всіх редакцій провінціальних органів Преси.

Видавництво «Червоний Шлях» ласкаво прохає усі місцеві органи преси передрукувати цю об'яву на своїх сторінках в порядку обміну об'явами. По одержанню примірника з надрукованою об'явою, Видавництво «Червоний Шлях» умістить в своєму місячнику бажану й рівноцінну об'яву.

При видавництві монопольне представництво В-ва «Космос» Берлін—Нью-Йорк.

ВИЙШЛО З ДРУКУ Ч. 3-є

ПРОДАЖ ПО ВСІХ КНИГАРНЯХ.

ЖУРНАЛ ЛІТЕРАТУРИ, КРИТИКИ Й БІБЛІОГРАФІЇ

„КНИГА“

Виходить щомісячно за редакцією С. ПИЛИПЕНКА.

Журнал має розділи:

1. Статті по історії й теорії літератури.	6. Літературне життя на Україні, в Росії й на Заході.
2. Критика й огляди.	7. Видавнича хроніка.
3. Видавничі й друкарські справи.	8. Стан літературної праці.
4. Рецензії на нові видання по всіх галузях знання.	9. Інформаційно-справочний відділ.
5. Бібліотекознавство.	10. Бюлетень Укр. Книжкової Палати.

ПЕРЕДПЛАТА НА ЖУРНАЛ:

на 1 місяць	40 коп. в золоті
» 2 »	75 » »
» 3 »	1 р. 10 » »

В журналі беруть участь:

Агуф М., Айзеншток І., Блакитний В., проф. Белецькій, проф. Білоусов М., акад. Багалій Д., Білик Я., Височанський П., акад. Воблій, Воля Т., Гайлис Я., Годкевич М., Драгоманів С., Дубняк К., Йогансен М., проф. Кагаров Е., Качинський В., Колісниченко Л., Коряк П., Котов М., проф. Коршіков, Кулик І., Коцюба Г., Краснов П., Мамонтів Я., Меженко Ю., Немоловський І., Озерський Ю., Омельченко І., Панченко М., Пакуль Н., Пастернак С., Пельше Р., Педаєв Д., Петренко Г., Пилипенко С., проф. Плевако М., Поліщук В., Приходько А. (Прийдешній), Радлов В., Русанов А., Равіч-Черкаський М., Савченко Я., Самброс Ю., проф. Семковський, проф. Синявський, проф. Соболів, Совз-Правда О., Сулима М., проф. Таранушенко, Тиховський П., Уразов, проф. Федоровський А., Чередниченко В., Яворський М., проф. Яната й інші.

Адреса редакції:

Харків, Чорноглазівська вул.,
ч. 7/9—„Книгоспілка“.

Там же приймаються ОГОЛОШЕННЯ до ЖУРНАЛУ:

1 стор.—600 карб., 1/2 стор.—
400 карб., 1/4 стор.—250 карб.

elib.nplu.org

elib.nplu.org

elib.nplu.org

